

ბათუმის ნ. ბერძენიშვილის სახელობის
სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი
აჭარის კოოპერაციული ინსტიტუტის ისტორიის კათედრა

სიჟონ გოგიტიკე

დაიპენი – დიარხი

(ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის)

ბათუმი
2006

ნაშრომი ეძღვნება ქართული სახელმწიფოებრიობის 3000 წლოვან ისტორიას. მონოგრაფიაში შესწავლილია ჭოროხის ზეობისა და არზრუმ-ერზინჯან-კაბადალის მიდამოებში განლაგებულ უძველესი ქართული სამეფოს დაიანე-დიაოხის ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილების საკითხებს.

მიგნებულია დაიანე-დიაოხის შემადგენლობაში მყოფი ოლქების (Biani, Huśalhi, Didini, Šeriazī, Uluza, Šešetī, Šašiluni, Tariuni, Qadaini, Aśkalaśi, Abnuluani, Haldiriullhi, Ardarakihi, Baltulhi, Kabiluhi), ქალაქებისა (Zua, Utuhai, Edia, Pute, Ilihsina, Batearik) და მთების (Šešetina, Šulianzi) ადგილმდებარეობა. განსაზღვრულია აღნიშნულ ტოპონიმთა, თვით დაიანე-დიაოხის ასურული და ურარტული სახელწოდებების ეტიმოლოგია. გახსნილია ამ ქვეყნის მმართველთა სახელების (Sieni, Asia, Utupursi, Mauidubi, Hahani) სემანტიკა.

აღნიშნულ ტერმინთა ლოკალიზაციისა, ტოპონიმთა და ონომასტიკური მასალების სემანტიკის გარკვევისათვის გამოყენებულ იქნა ზეთური, ასურული, ურარტული, ბერძნული, რომაული, არაბული, ბიზანტიური, ძველი სომხური, ქართული და მოგვიანო ხანის ევროპული წყაროები, უცხოელ და ქართველ მოგზაურ-მკვლევართა ჩანაწერები, ისტორიული და თანამედროვე ტოპონიმიკური და ონომასტიკური მასალები. გამოყენებულია აგრეთვე ქართველურ ენათა (ქართული, სვანური, მეგრული) ლექსიკონები და გათვალისწინებულია მწირი და ერთგვაროვანი სამეცნიერო ლიტერატურაც.

რედაქტორი— ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფ. შოთა მამუელაძე

რეცენზენტები: ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი
ნანა ხახუტაიშვილი
სოფელ ეკალდიდის არასრული საშუალო
სკოლის ქართული ენისა და ლიტერატურის
მასწავლებელი ირინა გოგიტიძე

აჭარის კოოპერაციული ინსტიტუტის გამომცემლობა

„მეცნიერება“

შ ე ს ა გ ა ლ ი

ზაიასა (პაიაშა)-აზის (აცი, აჭი) სახელმწიფოს დაცემის შემდეგ, ძვ.წ. XII საუკუნეში ჭოროხის ხეობასა და მიმდებარე ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა უძველესი სამეფო დაიაენი-დიაოხი, რომელიც კომპეტენტურ მეცნიერთა (ა.სეისი, ი.დიაკონოვი, გ.მელიქიშვილი, გ.ყორანაშვილი და სხვა) აზრით, ხურიტული (თუ ხური-ურარტული) ტომების შემოქმედება იყო. ბოლო წლებში ქართველ მკვლევართა მიდგომა ამ პრობლემისადმი ცოტათი შეიცვალა. მათი ვარაუდით დაიაენი-დიაოხში ხურიტების გვერდით ქართველ ტომებსაც უნდა ეცხოვრათ ან შესაძლებელია პირიქით ყოფილიყო. თუმცა მათ ამ დებულების რაიმე მხარდამჭერი არგუმენტები თითქმის არ წამოუყენებიათ.

ძვ.წ. XII-VIII საუკუნეებში დაიაენი-დიაოხის მოსახლეობის წინააღმდეგ სასტიკ ბრძოლებსა და უღმობელ ზოცვა-ჟღერტას აწარმოებდნენ მაშინდელი წინა აზიის უძლიერესი იმპერიები-ასურეთი და ურარტუ. როგორც ჩანს, ამავე პერიოდში დაიაენისათვის საკმაო საშიშროებას წარმოადგენდა აგრეთვე მისი ჩრდილოეთელი თუ ჩრდილო-დასავლეთელი მეზობელი, ერთ-ერთი უძველესი ქართული სამეფო-კოლხა (ურარტული კულხა). წერილობითი წყაროების უქონლობის გამო ამგვარ ურთიერთობათა შესახებ კონკრეტული მსჯელობა ჭირს, მაგრამ ერთი რამ ცხადია, რომ განადგურებული და გაჩანაგებული დაიაენი-დიაოხის ჩრდილო ოლქები კოლხას ხელში ხვდება. თუმცა არაა გამორიცხული, რომ კოლხა ყოფილიყო ამ დიდი გაერთიანების შემადგენელი ნაწილი (ერთ-ერთი ოლქი), რომელიც აქამდე (ძვ.წ. 750 წ.) ასურეთისა და ურარტუსაგან ტერიტორიული სიშორის გამო დამპყრობთა ლაშქრობების არეში ვერ მოხვდა. მან შეინარჩუნა თვითმყოფადობა.

როგორც ჩანს, კულხა-ილდამუშას (კოლხა//კოლარეთი//კლარჯეთი-არტანუჯი) ადგილობრივმა დინასტიამ დაიწყო ყოფილი დაიაენი-დიაოხის გაჩანაგებული და მოსახლეობისაგან თითქმის დაცლილი ოლქების დამორჩილება; მას სწორედ ამ დროს წინ აღუდგა ძლევამოსილი ვანის სამეფო-ურარტუ. ასეთ ვითარებაში შეიქმნა გარდაუვალი სიტუაცია ძვ.წ. 750 და 741

წლების მახლობლად ამ ორი ქვეყნის შეიარაღებული ძალების შეტაკებისა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში დაიენი-დიაოხის ტერიტორია და საზღვრები დღემდე ფაქტიურად შეუსწავლელი იყო. კონკრეტული მსჯელობა არ ყოფილა არც მისი შემადგენელი ნაწილების („ქვეყნები“) და დასახლებული პუნქტების („ქალაქები“) ლოკალიზაციის შესახებ, მცირე გამონაკლისის გარდა. განსაკუთრებით სუსტად ან სრულიად შეუსწავლელი იყო ამ ქვეყნის ცალკეული ოლქების მოსახლეობის ეთნიკური კუთვნილების საკითხები. ეტიმოლოგიურად უცნობია ტერმინების-დაიენი, დიაოხი-სემან ტიკა, აგრეთვე ამ სახელწოდებების დამოკიდებულება ტოპონიმებთან—ხაიასა (ჰაიამა), ტაოხი, მათიენა (ტაონი). არც დასმულა საკითხი ქვეყნის მეფეთა საკუთარი სახელების წარმომავლობის შესახებაც.

ნაშრომში აღძრულ საკითხებთან დაკავშირებით გვაქვს საკუთარი, შეიძლება ითქვას ორიგინალური მოსაზრებები. გავითვალისწინეთ ან გამოვიყენეთ ხეთური, ასურული, ურარტული, ბერძნული, რომაული, ბიზანტიური, არაბული, ძველი სომხური, ქართული და მოგვიანო ხანის ევროპული წყაროები, უცხოელ და ქართველ მოგზაურ-მკვლევართა ჩანაწერები, თანამედროვე ტოპონიმიკური და ონომასტიკური მასალები. გამოვიყენეთ აგრეთვე ქართველური ენების (ქართული, სვანური, მეგრული) სხვადასხვა დროს გამოქვეყნებული ლექსიკონები. ამ საკითხების დამუშავებისას გავითვალისწინეთ აგრეთვე მწირი სამეცნიერო ლიტერატურა.

ჩვენი აზრით, დაიენი-დიაოხის მეფეთა, დასახლებული პუნქტების, შემადგენელი ოლქების, მთებისა და ქვეყნის სახელების სემანტიკა იხსნება ქართველური ენების გამოყენების საფუძველზე. ამ ქვეყნის მეფეთა სახელები პარალელებს პოულობენ დღეს. საქართველოში გავრცელებულ ადამიანის საკუთარ სახელებთან. სახელწოდებები (ქვეყანათა, ოლქთა, ქალაქთა, მთათა) ასოცირებას იწვევენ თანამედროვე და ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე დამოწმებულ ტოპონიმებთან და აგრეთვე საქართველოში გავრცელებულ გვარებსა და სახელებთან.

ამასთანავე მუშაობას ვაგრძელებთ ურარტუს ტერიტორიაზე მოსახლეობისა და მმართველი დინასტიის ვინაობის საკითხებზე.

ამ მიმართულებით შესწავლილი იქნება ხეთურ-ასურულ-ურარტულ წყაროებში მოხსენიებული 300-მდე ტოპონიმის, ჰიდრონომიისა და ონონიმის (ქვეყნების, ოლქების, დასახლებული პუნქტების, მთების, მდინარეების) სემანტიკა. ასევე გარკვეული იქნება ურარტუსა და მისი მეზობელი ქვეყნებისა და ოლქების მმართველთა სახელების ეტიმოლოგია; ღვთაებათა, ზოგიერთი ტერმინისა და სიტყვების წარმომავლობა და მათი კავშირი ისტორიულ და თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე არსებულ შესაბამის სახელწოდებებთან. სათანადო დაფინანსების მოძიების შემთხვევაში ჩვენ მზად ვართ ამ საკითხებზე გაეაგრძელოთ მუშაობა და მოვამზადოთ ფუნდამენტარული ნაშრომი.

დაიაენი-დიაოხის სამეფოს შესწავლისათვის გასათვალისწინებელია როგორც არქეოლოგიური, ისე წერილობითი წყაროები: ხეთური, ასურული, ურარტული, ბერძნული, რომაული, ბიზანტიური, არაბული, ძველი ქართული, სომხური და მოგვიანო ხანის ევროპული წყაროები, აგრეთვე XIX და XX საუკუნის დასაწყისში ამავე ტერიტორიაზე მოგზაურ-მკვლევართა მიერ შესრულებული ჩანაწერები. ამ უძველესი ქვეყნის მოსახლეობის ეთნიკური კუთვნილების დასადგენად დიდ სამსახურს გაგვიწევს ქართველური ენების ლექსიკონები. გასათვალისწინებელია აგრეთვე სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული შეხედულებები.

დაიაენი-დიაოხის ისტორიის აღსადგენად პირველ რიგში ზოგჯერ კონკრეტულ, ხოლო უმეტესწილად ფრაგმენტულ ცნობებს შეიცავენ ასურელ და ურარტელ მეფეთა მიერ დატოვებული წარწერები. მათგან განსაკუთრებით გამოირჩევა ურარტული ეპიგრაფიკული ძეგლები.

დაიაენი პირველად ასურეთის მეფის ტიგლათფილესერ I-ის მიერ ძვ.წ. 1112 წელს თიხის ცილინდრზე შესრულებულ წარწერაში ჩნდება.¹ ამავე წყაროში მოხსენიებულია მისი მეფე სიენი (სენი) და მთა შეშე (თინა), რომელიც საქართველოს ძირძველ პროვინცია შავშეთს (ამჟამად თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული) უნდა შეესატყვისებოდეს.² აქვეა მოხსენიებული სხვა ქართველური მოდგმის ტომები: მუშქები, კასკიელები (აბეშლა) და ა.შ.

დაიაენი შემდეგში ისეთ ჩნდება ასურეთის სხვა მეფის სალმანასარ III-ის (859-824 წწ.) წარწერებში. იგი „შავ

¹ И.М. Дьяконов. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту.- Вестник древней истории, 1951, №2, с.273.

² იქვე, გვ. 273, 274. Н.В. Арутюнян. Топонимика Урарту, Ер., 1985, с. 245-246; N.Tsetshladze, S.Gogitidze. Osmanli Öncesi Şavşat Tarihi.-Gvnebur, Istanbul, N40, გვ.16-19.

³ Г.А. Меликишвили. Наир-Урарту, Тб., 1954, с.73 и сл. გრ.გიორგაძე. ხეთური და ურარტული ლურსმნული ტექსტების ქასქების (ქაშქების) და აბეშლაების ეთნიკური წარმოშობისათვის, ახალციხე, 2000; ნ.ხაზარაძე. საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები, თბ., 1984.

ობელისკში“ მოგვითხრობს თავისი ურთიერთობის შესახებ ამ ქვეყნის მეფესთან-ასიასთან.⁴ ამავე წარწერაში მოხსენიებულია დაიანე-დიაოხის მეზობელი ტომი თუ ქვეყანა სუხმა (სოხნი), რომელიც, ჩვენი აზრით, ქართველური (სვანური) წარმომავლობის უნდა ყოფილიყო.⁵ სალმანასარ III-ის წარწერაში პირველად ჩნდება დაიანის მეზობელი, სასტიკი და დაუნდობელი ურარტუს სამეფოც.

ურარტულ ეპიგრაფიკაში დაიანე მეფე მენუას მმართველობის დროიდან (მე.წ. IX ს. დასასრულიდან) მოკიდებული გვხვდება. ამ წყაროებში იგი დიაუხის (დიაუხი, დიაუხინი) ფორმით გვხვდება. ურარტუს მეფეების მენუას, არგიშტისა და სარდური II-ის მოღვაწეობის პერიოდში (ამ მეფეთა წარწერებში) რამდენჯერმე მოიხსენიება დიაუხი და მისი შემადგენელი ცალკეული ოლქები-ხუშანი, დიდინი, შეშეთი, აბიანი (ბიანი), ულთუზა, შერიაზი, ქადა, შაშქი, თარიუნი, აბნულუანი, აშკალაში, არდარაკიხი, ბალთულხი, კაბილუხი და ქალაქები-შაშილუნი (სასილო), ზუა, ფუთე, უტუხაი, უარდა (ვარდა). მოიხსენიება აგრეთვე ამ ქვეყნის მმართველები საკუთარი სახელებით.⁶

ზემოთ აღნიშნული ტოპონიმების უმრავლესობის (გარდა შეშეთისა, შაშილუნისა და თარიუნისა) დღემდე ლოკალიზაცია არ გაგვაჩნია. არ გაგვაჩნია, აგრეთვე ონომასტიკური მასალების (ქვეყნის, ოლქების, ქალაქების, მეფეთა საკუთარი სახელების) ეტიმოლოგია-სემანტიკა, გარდა შეშეთისა და დიდინისა. მკვლევართა აზრით, პირველი ქართული, ხოლო მეორე ან ქართული ან ხურიტული ენის გამოყენებით იხსნება.⁷ წინამდებარე ნაშრომში სწორედ ამ პრობლემების შესწავლასა და ხარვეზების შევსება-კორექტივების შეტანას ვითვალისწინებთ.

⁴ И.М. Дьяконов. АВИИУ.-ВДИ, 1951, №2, с.295,297,300.

⁵ ს.გაგიტიძე. ქვეყანა სუხმა (სოხნი). ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის.- ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 2003, №1, გვ.90-96.

⁶ Г.А.Меликишвили. Урартские клинообразные надписи, М., 1960, მისივე, ურარტუს სამეფო, ურარტული წყაროები.-ძახიქ, თბ., 1990, გვ. 269-295.

⁷ A.Sayce. Journal of the Royal Asiatic Society, 45; იხ. გმელიქიშვილი. ძიებანი... გვ. 54; Г.А. Меликишвили. Наири-Урарту, с.115; შასათიანი. ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ონომასტიკა ასურულ და ურარტულ წერილობით წყაროებში.-სქაუქტ, თბ., 1993, გვ.12.

ანტიკურ და ფეოდალურ ხანაში დაიყენი-დიოხის ტერიტორიაზე უამრავი ტომები და ქვეყნები ჩნდებიან, რომელთა შესახებ მოგვითხრობენ ბერძნული, რომაული, ბიზანტიური, არაბული, ძველი სომხური და ქართული წყაროები.⁸ მათ შესახებ საუბარია აგრეთვე მოგვიანო ხანის ევროპულ წყაროებსა და მოგზაურ-მკვლევართა ჩანაწერებში. ამ მიმართულებით კვლევისას მნიშვნელოვან სამსახურს გვიწევენ ქართველური (ქართული, სვანური, მეგრული) ენების ლექსიკონებიც.

ნაშრომზე მუშაობისას გავითვალისწინეთ და გამოვიყენეთ ძველი ისტორიის ცნობილი სპეციალისტების (მ.ნიკოლსკი, ი.მეშჩანინოვი, ნ.მარი, ნ.ადონცი, ი.მანანდიანი, ივ.ორბელი, ი.დიაკონოვი, პ.უშაკოვი, ბ.პიოტროვსკი, გ.წერეთელი, გრ.ლაფანციანი, გ.მელიქიშვილი, თ.მიქელაძე, გრ.გიორგაძე, ნ.ხაზარაძე, ნ.არუთინიანი, ნ.ლომოური, გ.ყორანაშვილი, შ.ასათიანი) გამოკვლევებიც.

ასეთია მოკლედ ის წყაროები და ლიტერატურა რომლებიც გვებმარება სამხრეთ-დასავლეთ მოსახლეობის უძველესი გაერთიანების დაიყენი-დიოხის ისტორიის ფურცლების აღსადგენად. ისინი უფრო ვრცლად გამოყენებული იქნება შესაბამის ადგილას.

⁸ 8 პეროდოტე. ისტორია, ტ. I-II, ბერძნულიდან თარგმნა, წინასიტყვაობა და საძიებლები დაურთო თ.ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1975, 1976; თ.ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976; თ.მიქელაძე. ქსნოფონტის „ანაბასისი“, თბ., 1967; ჯაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ნაკვ. I, არაბული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ე.სიხარულიძემ, თბ., 1964; მ.ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალ.აბღალაძემ, თბ., 1984; ქართლის ცხოვრება, ტ. I-II, თბ., 1955, 1959 და სხვა.

⁹ ყ.დუ ტურნეფორი. მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში, ფრანგულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო მ.მგალობლიშვილმა, თბ., 1988; ა.გოზერი. მოგზაურობა სომხეთსა და სპარსეთში 1805-1806 წლებში, თბ., 1997, თარგმანი ფრანგულიდან, გამოკვლევა და კომენტარები ი.ნაჭყეაძის; В.Штреккер. Очерки верхнея Армении.-ИКОИРГО, Тб., 1894; Д.Тейлор. Путешествие по Курдистану.-ИКОИРГО, Тб., 1894; Н.Шавров. Краткие описание маршрутов от батума до Бснари и до Орджохы и от Артина до Арданужа, Тиф., 1907 и др.

**დაიენი-დიაოხის ჩამოყალიბება და მისი ბრძოლა
დამოუკიდებლობისათვის**

როდის ჩამოყალიბდა დაიენი-დიაოხის ერთიანი სახელმწიფო ცნობილი არაა. უძველესი საისტორიო წერილობითი ძეგლების ანალიზიდან გამომდინარე იგი უნდა წარმოქმნილიყო ძვ.წ. XII საუკუნეში, კერძოდ, ხეთის სამეფოს განადგურებისა და დაიენის ასურულ წყაროში (ტიგლათფილესერ I) მოხსენიების დამოწმებულ თარიღებს შორის.

1230-იან და მომდევნო წლებში ბალკანეთიდან და სხვა მხარეებიდან (მოსალოდნელია ჩრდილოეთიდანაც) ტომთა მოზღვავებულმა ურდოებმა მცირე აზიასა და მის აღმოსავლეთ პერიფერიებს გადაუარეს. „ზღვის ხალხების“ შემოსევების პერიოდში აღნიშნულ მიდამოებში არაერთი ქვეყანა თუ სახელმწიფო განადგურდა. ამ პერიოდში შეწყვიტა თავისი არსებობა მცირე აზიის უდიდესმა და უძლიერესმა იმპერიამ ხეთების სამეფომ. ამ მოვლენის თარიღად ძვ.წ. 1200-1190 წელი ან მისი ახლო ხანები ითვლება.¹

ხეთურ წყაროებში იხსენიება ქვეყნები, რომლებსაც მათთან უხდებოდათ ურთიერთობა. შემდეგ დროინდელი დაიენი-დიაოხის საეარაუდებელი ტერიტორიის სიახლოვეს აღნიშნულ წერილობით ძეგლებში მოიხსენიება ქვეყნები (დომანა, თურმიტა, ბალა-ფალა, ხეთების ზემო ქვეყანა, ქაშქა, ხაიაშა...), მაგრამ, არსად ჩანს დაიენი-დიაოხი ან რაიმე პოლიტიკური წარმონაქმნი, რომელიც ამ სამეფოს პროტოტიპად მიგვაჩნია. სამაგიეროდ ზემოთ ჩამოთვლილი ქვეყნები მოგვიანებით წარმოადგენდნენ დაიენის სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ ოლქებს. თავად ბალა (იგივე ფალა, ბალთულხი) სახელით როგორც ოლქი (ქვეყანა) შედიოდა დიაოხში, რომლის შესახებ მოგვითხრობენ ურარტუს მეფეები მენუა და არგიშტი I თავიანთ წარწერებში (მიეკუთვნებიან 800 და 785 წლის ახლო ხანებს).² აღნიშნულ სხვა ტერიტორიებს როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ემთხვევიან დაიენი-დიაოხის სხვა

¹ Д.Ленг. Грузины (хранители святынь), М., 2004, с.57, 78; E.Akurgal. Ancient civilizations and ruins in Turkey. Istanbul, 1985, pp.12-13; ს.გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 25 და შემდეგი.

² Г.А.Меликишвили. Урартские клинообразные надписи, М., 1960, с. 158, 212.

ოლქები, მაგ., კაბილუხი (თანამედროვე ქ.კაბადაღის მიდამოები), არდარაკიხი (თანამედროვე ქ.ანდარას რაიონი), ხალდირიულხი (ხალდის დაბლობი, ერზინჯანის სანახები), აშკალაში (ქ.აშკალას მიდამოები) და ა.შ.¹ ამავე დროს რთული დასადგენია ის, რომ ხეთურ პერიოდში არსებული სასელმწიფო ხაიასა (ჰაიაშა) რამდენად შეესაბამება მომდევნო ეპოქაში არსებულ დაიენს. ვიცით მხოლოდ ის, რომ ჰაიაშას ჩრდილო-დასავლეთი ოლქები და დაიენის სამხრეთ-აღმოსავლეთი რაიონები ემთხვევა ერთმანეთს. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ აღნიშნული ქვეყნების სახელები ერთ და იმავე ფუძეზე (აია) აგებული სახელწოდებებია და მმართველი დინასტიები, როგორც ეს ხაიასას მაგალითზე ვაჩვენებ და ენახავთ ტერმინ დაიენის სემანტიკის დადგენისას შესაძლებელია ერთი და იგივე პოლიტიკური წარმონაქმნიც აღმოჩნდეს.

ასე, რომ სრულებით არაა გამორიცხული ხეთებისა და ასურლებისაგან გაწამებულ ხაიასის მმართველებს სატახტო ქალაქი სამხრეთიდან ჩრდილოეთში გადმოეტანათ, და, თანაც, ურარტუს სახელმწიფოს ჩამოყალიბების დასაწყისშივე სამხრეთი და სამხრეთ-აღმოსავლეთი ოლქები დაეკარგა, ე.ი. ის რაც წყაროებში არ ასახულა. თუმცა გამორიცხული არაფერია დიაოხი ხომ მოგვიანებით მართლაც კარგავს აღნიშნული ტერიტორიის მომიჯნავე ოლქებს, რომლებიც ურარტუსგან კიდევ უფრო დასავლეთითა და ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობდა. რაც შეეხება ქვეყნის სატახტო ქალაქის ჩრდილოეთისაკენ გადატანას ურარტულ ეპოქაში, მოგვეპოვება ამისი საბუთები თვით დაიენის მაგალითზე. დიაოხის მმართველებმა დანგრეული და განადგურებული „სამეფო ქალაქ შაშილუნის“ (სასილო) ნაცვლად, მისგან ჩრდილოეთით თუ ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე ზუა(ინი) აირჩიეს.

¹ С.Гогитидзе. Локализация «стран» Даиан-и-Диаоха.-კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სამეცნიერო-კვლევითი საზოგადოებრივი ინსტიტუტის მოამბე, VI, მონრეალი-თბილისი, 2002, გვ. 53-62; მისივე, დიაოხის შემადგენელი ოლქების ლოკალიზაციისათვის, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, II, ბათ., 2002, გვ. 15-21.

⁴ ს.გოგითძე. უძველესი ქართული ქვეყანა საიაშა (ჰაიაშა), გაზ. აჭარა, 2002, 6 სექტემბერი.

ასე რომ არსებული მასალების მიხედვით თუ როდის ჩამოყალიბდა დაიანეი დაზუსტებით ამისი თქმა ძნელია, მაგრამ, ერთი რამ კი ცხადია, რომ ღიაობა თავისი არსებობა იწყო ხეთისა და ხაიასის განადგურების შემდეგ, ე.ი. დაახლოებით ძვ.წ. 1180 წლის ახლო ხანებში ან მომდევნო წლებში, ხოლო ასურეთის მეფის ტიგლათფილესერ I-ის ანალების თანახმად ძვ.წ. 1112 წლისათვის უკვე ნაირის სამყაროში იგი გამორჩეულ ქვეყნად ითვლებოდა.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, დაიანეი საისტორიო წყაროებში პირველად ასურეთის მეფის ტიგლათფილესერ I-ის წარწერებში (თარიღდება ძვ.წ. 1112 წ.) ჩნდება. ამაზე უწინარეს არსებობდა თუ არა არზრუმ-ჭოროხის ხეობის მიდამოებში რაიმე პოლიტიკური წარმონაქმნი, წერილობითი წყაროების დუმილის გამო მსჯელობა ძნელდება. საერთოდ არაა გამორიცხული, რომ ის ტერიტორია, რომელზედაც მოგვიანო ხანაში დაიანეს ეხედავთ, დაელაშქრა ასურეთის ერთ-ერთ მბრძანებელს ტუკულთი-ნინურთა I (1248-1209 წწ.). ერთ-ერთ წარწერაში იგი თავის თავს ქვეყნების ოთხივე მხარის, ზემო და ქვემო ზღვების, და ნაირის ყველა ქვეყნის მეფეს უწოდებს.⁵ ტუკულთი-ნინურთა ასევე მოგვითხრობს, რომ „მე გადავლაზე გაუვალი მთები, სადაც არ იყო გზა, რომელი ბილიკიც არ იცოდა არც ერთმა მეფემ და შემდეგ შეეები ნაირის ქვეყნების 43 მეფეს. მე ისინი დავამარცხე და მათი სისხლით მოვრწყე ხეობები. დავადე ხარკი“.⁶

სხვა წარწერაში ტუკულთი-ნინურთა I ნაირის ამ 43 ქვეყნის შესახებ ამბობს: ნაირის 43 მეფე დავამარცხე და მათი ქვეყნები დავიმორჩილე. ყველა მეფეს ყელზე შევაბი სპილენძის ჯაჭვი და წავიყვანე ასურეთში. აქ ღვთაება აშურის წინაშე ფიცი დავადებინე და ხარკი განუკვეთე.

როგორც ეხედავთ, ასურეთის მბრძანებელი თავს ნაირის ქვეყნების დამპყრობლად აცხადებს, მაგრამ ეტყობა მას ნაირის ვრცელ მიწა-წყალზე ხელი არ მიუწვდებოდა. ნაირის ტერიტორია რომ 43 ქვეყანაზე მეტს მოითვლიდა, კარგად ჩანს ტიგლათფილესერ I წარწერიდან. მასთან ნაირის მხარეში 60, 30

⁵ И.М.Дьяконов. Ассиро-авилонские источники по истории Урарту.-Вестник древней истории. 1951, №2. с.267.

⁶ იქვე.

⁷ იქვე, გვ.269.

და 23 ქვეყანაა დასახელებული (მათგან 23 სახელდებით). თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ალბათ ტუკულთი-ნინურთა ასურეთის მეფეებს შორის პირველია, ვინც ჩრდილოეთის მიმართულებით ასე შორს გაილაშქრა. თუ სწორია ჩვენი მოსაზრება ლეგენდარული ნინოსისა და ტუკულთი-ნინურთა იგივეობის შესახებ,⁸ მაშინ ცხადია, რომ ტუკულთი-ნინურთა მართლაც მაშინდელ მსოფლიოს დიდ დამპყრობთა რიცხვში უნდა ჩაითვალოს. დიოდორე სიცილიელს (ძვ.წ. I ს.) თავის „ბიბლიოთეკაში“ ნინოს ასირიელის შესახებ მოეპოვება ასეთი ცნობა (იმოწმებს კტესიას კნიდელს): ნინოს დაუპყრია ეგვიპტე, ფინიკია, ტროადა, ფრიგია, კაპადოკია, შავი და კასპიის ზღვასთან მოსახლე „ბარბაროსი“ ტომები, ვიდრე ტანაისამდე.⁹ ლუცი ამრელის მიხედვით მას თითქმის მთელი აზია დაუმორჩილებია სამხედრო ძალის გამოყენებით.¹⁰

როგორც ვხედავთ, ტუკულთი-ნინურთა და ნინოსი სახელთა მსგავსების გარდა, მსგავსებას ავლენენ მათ მიერ დაპყრობილი ქვეყნების მიხედვითაც. ერთსაც და მეორესაც დაულაშქრია პონტოსპირეთის ტომები. ტუკულთი-ნინურთა ნაირის ყველა ქვეყნის დამლაშქვრელია, ხოლო ნინოსი კავკასიის გადაღმაც კი ლაშქრობს.

ნინოსის ლაშქრობათა შესახებ ლიბიის მიდამოებამდე თუ სკვითიამდე ცნობები დაუტავთ პომპეი ტროგასა¹¹ და პაველ ოროზიას.¹² ამ დიდი დამპყრობლის შესახებ საინტერესო ცნობები

⁸ ს.გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ.XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 27-28; მისივე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები ასურული წყაროების მიხედვით, ბათუმის ნ.ბერძენიშვილის სახ.სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის 1991 წლის ფონდები.

⁹ თ.ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ.120.

¹⁰ Луций Армелий. Памятная книжка, Перевод с латинского А.И. Немировского,-ВДИ, 1989, №2, с.293.

¹¹ В.В. Татышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, латинские писатели. ВДИ, 1949, №1, с.248.

¹² ВДИ, 1949, №4.

შემოუნახავთ აგრეთვე იუსტინს,¹³ მოვსეს ხორენაცს,¹⁴ ეპისკოპოს სებეოსსა¹⁵ და სხვებს.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, პირველი ასურული წყარო, რომელიც დაიანის გაერთიანების შესახებ მოგვითხრობს, ტიგლათ-ფილესერ I-ის დროინდელია. ამ ძეგლის ცნობით, ასურეთის მეფეს 16 უზარმაზარი მთა გადაულახავს, მათ შორის ბოლო ყოფილა შეშე, ამ 16 მთის მიდამოებში მდებარე ნაირის 23 ქვეყანა დაულაშქრავს, დაპყრობილ ქვეყანათა შორის ბოლოს ასახელებს დაიანს.¹⁶ მასასადამე მთა შეშე დაიანის ქვეყანაში შედიოდა; ეს ტორონიში კავშირში უნდა იყოს ურარტულ სახელ შემთთან¹⁷ (ისინი ერთმანეთისაგან „ეთ“ სუფიქსით განსხვავდებიან). 23 ქვეყნის მეფეთა დასახმარებლად მოსულან ნაირის 60 ქვეყნის მეფე.

ტიგლათფილესერ I თუ დაუჯერებთ, იგი დადევნებია ამ უკანასკნელთ და ზემო ზღვამდე მიერეკებოდა.¹⁸ „ზემო ზღვაში“ მკვლევართა მეტი ნაწილი მართებულად შავ ზღვას გულისხმობენ. არაა გამორიცხული 60 ქვეყნის მეფე დაიანის ჩრდილოეთით მდებარე ოლქებიდან მოსულიყვნენ. მას გ.მელიქიშვილი კილხის შემადგენელ ნაწილებად მიიჩნევს.¹⁹

¹³ Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога, перевод А. Деконского и М.Рижского, ВДИ, 1954, №2, с.204.

¹⁴ მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალ.აბდალაძემ, თბ., 1984, გვ. 76-78, 81-82, და სხვა.

¹⁵ История Епископа Себеоса перевел с четвертого исправленного армянского издания С.Т.Малхасянц, Ереван, 1939, с.14.

¹⁶ И.М.Дьяконов. АВИИУ, ВДИ, 151, №2, с.273.

¹⁷ ტოპონიმ შეშეს (შეშეთი) კავშირი უნდა ჰქონდეს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი ოლქის სახელ შავშეთთან (Г.А.Меликишвили. Напри-Урарту. Тб., 1954, с.60, 115; გ.მაისურაძე. აღმოსავლურქართულ ტომთა კვალი ძვ.წ. XII საუკუნის სამხრეთ-დასავლეთ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე, კრებ., ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევები, თბ., 1991, გვ. 18-25). შეშეთის ლოკალიზაციის შესახებ იხ.დაწერილებით: S.Gogitidze. N.Tsetshladze. Osmanli Oncesi Şavşat tarihi. - Gveneduri, istanbul, 2001, N40, p. 16-19.

¹⁸ И.М.Дьяконов. АВИИУ, с.273. ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, ტიგლათფილესერი შავ ზღვამდე, მდ. ჭოროხის შესართავის რაიონში მისულა (всемирная история, т.I, М., 1956, с.324).

¹⁹ Г.А.Меликишвили. К истории древней Грузии, Тб., 1959, с.184.

დაიანის ქვეყნის მეფე სიენი ტიგლათფილესერ I ასურეთში წაუყვანია. როგორც ჩანს, ასურელთა საწინააღმდეგო მოქმედებებს დაიანის მეფე ხელმძღვანელობდა; ამიტომ მას მოუხდა ღვთაება აშურის წინაშე ფიცის დადება. ტიგლათფილესერმა ამის შემდეგ აპატია სიენს და დააბრუნა დაიანში. ნაირის ქვეყნებს შორის დაიანს რომ ხელმძღვანელი როლი ჰქონოდა, ჩანს ტიგლათფილესერ I ერთი წარწერიდან: ასურეთის მეფე მხოლოდ დაიანის მეფეს მოიხსენიებს სახელით. „ნაირის ქვეყნების“ განადგურების შემდეგ, ტიგლათფილესერი ყველა მეფეს ადგილზევე ათავისუფლებს, ართმევს მძევლებს, უწესებს ხარკს, ფიცს ადებინებს და აგზავნის თავიანთ ქვეყნებში, ხოლო დაიანის მეფე მიჰყავს ასურეთში. სწორედ ამის გამოა, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება ნაირის ქვეყნებს შორის გაბატონებული მდგომარეობა დაიან-დაიანის ეკავა.²⁰ დაიანი, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, არათუ ძვ.წ. XII საუკუნეში გამოირჩეოდა თავისი ძლიერებით ნაირის ქვეყნებს შორის, არამედ ამ როლს ძვ.წ. VIII საუკუნის 50-იან წლებამდე ინარჩუნებდა.

ასურეთის მეფეს ამავე წყაროს მიხედვით გაუძარცვავს დაიანის სხვა მეზობელი ტომების მიწა-წყალიც: ხეთების ქვეყანა, სუხმი, ქასქების, მუშკებისა და აბეშლას ქვეყანები.²¹ ხეთების ქვეყანაში განადგურებული ხეთების ქვეყნის ნარჩენები უნდა იგულისხმებოდეს,²² რომელიც მდებარეობდა ერზინჯანის დასავლეთით, რომლებიც ურარტუს დასავლეთი საზღვრების უშიშროებას არღვევდნენ.²³

სუხმი შესაძლებელია სომეხთა ქართული სახელის სახენაცვალი ფორმა იყოს.²⁴ ქასქებს ალ.ხახანაშვილი (იმოწმებს

²⁰ იქვე. გვ. 179.

²¹ И.М.Дьяконов. АВИИУ, с.270, 271, 278, 280.

²² იქვე. გვ. 278, შენიშვნა.

²³ Я.А.Манандян. О Некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ер., 1956, с. 143.

²⁴ გ.მელღიშვილი. ქართველი ხალხის წარმოშობის საკითხისათვის. თბ., 1953, გვ. 21-22; მისივე: Наири-урарту, с.418; К истории древней Грузии, с.103-104.

ედ.მაიერს) და ივ.ჯავახიშვილი კოლხებთან აიგივებენ,²⁵ სხვები-ჩერქეზების ძველი წყაროების სახელთან „კოსოგ“, „ქაშაგ“ და სხვა.²⁶ გრ.გიორგაძის მიხედვით ქასქები მეგრულ-ჭანურ-სვანურს უნდა დაუკავშირდეს.²⁷ აბეშელას სატომო სახელ „აფშილთან“ აიგივებენ.²⁸ მკვლევართა გარკვეული ნაწილი თვლის, რომ აბეშლას არავითარი კავშირი არ გააჩნია აფსილთან.²⁹ ჩვენი საკუთარი, ორიგინალური დამოკიდებულებით ქაშქა, სოხმი, ხაიასა და მათი მეზობლები წარმომავლობით სვან-მეგრელები არიან. ქაშქა და ხაიასა მოითვლიან ოლქებს, რომელთა სემანტიკა იხსნება მხოლოდ და მხოლოდ სვანური და მეგრული ენის გამოყენებით (დაახლ. 70%-ზე მეტი სვანურია).³⁰ ხოლო რაც შეეხება სოხმას იგი პირწმინდათ სვანურ სამყაროს განეკუთვნება.³¹

ტიგლართფილესერ I დაიენი სხვა დროსაც (მესამე ლაშქრობისას) დაურბევია და აუწიოკებია. აქვეა მოხსენიებული „ნაირის 30 მეფე“, რომლებიც ხელთ უგდია ასურეთის მეფეს. ამავე ლაშქრობისას ლაპარაკია აგრეთვე ნაირის ქვეყნების დაპყრობაზე „თუმედან დაიენის (ქვეყნამდე) ხიმუა, პაიტერი და კილხი“.³²

²⁵ ივ.ჯავახიშვილი. თხზულებანი თორმეტ ტომად. ტომი I, თბ., 1979, გვ.43; А.Хаханов. Древнейшие пределы расселения грузинь по Малой Азии, Тф., 1891, с. 18,31.

²⁶ Г.А.Меликишвили. К истории... с. 120.

²⁷ გრ.გიორგაძე. ხეთური და ასურული ლურსმნული ტექსტების ქასქების (ქაშქების) და აბეშლაელების ეთნიკური წარმომავლობისათვის, ახალციხე, 2000, გვ. 15-17, 70; მისივე, დაიენი-დიუხი: არაქართული სამყარო?—ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან, 2000 წლის 9 და 12 ივლისს ივ.ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში ჩატარებული სამეცნიერო დისკუსიის მასალები, თბ., 2001, გვ. 10-11.

²⁸ Г.А.Меликишвили. Наири-Урарту, с.276: И.М. Дьяконов. Малая Азия и Армения около 600 г. до н.э. в северные походы вавилонских царей.-ВДИ, 1981, №2, с.753.

²⁹ А.Манандян. О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ер., 1956, с.143.

³⁰ ს.გოგიტიძე. უძველესი ქართული ქვეყანა ხაიამა (ჰაიასა), გაზ. აჭარა, 2002, 6 სექტემბერი. ქაშქას ტომების წარმომავლობა მომზადების პროცესში გვაქვს.

³¹ ს.გოგიტიძე. ქვეყანა სუხმა (სოხნი), ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 2003, №1, გვ. 90-96.

³² Г.А.Меликишвили. К истории... с. 185.

გ.მელიქიშვილის აზრით, ამავე ლაშქრობას უნდა ეხებოდეს ინჯალუსთან (მალაზგირთის მახლობლად) ნაპოვნი წარწერაც, რომელიც მოგვითხრობს ნაირის ქვეყნის დაპყრობის შესახებ თუმედან დაიწამდე, აგრეთვე-კილხის ქვეყნისა დიდ ზღვამდე. ეს წარწერა ასურეთის მეფეს უნდა დაეტოვებინა შავი ზღვის მხარეში ლაშქრობიდან უკან დაბრუნებულს.³³

ტიგლათფილესერ I-ის შემდეგ, ძვ.წ. IX საუკუნის შუა ხანამდე, არაფერი ისმის დაიან-დიაოხის შესახებ. ცნობები ამ ქვეყნის შესახებ კვლავ ჩნდება ასურულ და ურარტულ წყაროებში ძვ.წ. IX ს. მეორე ნახევარსა და VIII ს. პირველ ნახევარში. ამ მასალების მიხედვით, დაიანი-დიაოხი ნაირის ქვეყნებში გამორჩეულ, მსხვილ და მნიშვნელოვან ერთეულად გვევლინება. ტიგლათფილესერ I-დან სალმანასარ III-მდე დაიანი კვლავ განაგრძობდა არსებობას. ამ დროის მანძილზე იგი არც დაშლილა და არც დასუსტებულა. მისი მოუხსენებლობა უფრო ასურეთის სამეფოს დასუსტებით უნდა იყოს განპირობებული. ასურეთს ტიგლათფილესერ I მომდევნო ხანაში თავად უხდება, თავდაცვითი ომების წარმოება არამეული ტომების წინააღმდეგ. ასურნასირფალ II (885-860 წწ.) დალაშქრა არამეული ტომები, რომლებიც ევფრატის ნაპირებზე სახლობდნენ და დაიმორჩილა ისინი. მისი მეფობის პერიოდში ასურეთი კვლავ ლაშქრობს შორეულ ქვეყნებში.³⁴ ასეთივე პოლიტიკას ატარებდა მისი ვაჟი სალმანასარ III (859-824 წწ.), რომელიც ხშირად აწყოებს ლაშქრობებს ყველა მიმართულებით: ჩრდილოეთ სირიაში, ტიგროსის აღმოსავლეთით მდებარე ოლქებში, ნაირის მხარეში და ზოგჯერ სხვა მიმართულებითაც. ყოველი ლაშქრობისას იგი დიდძალი ნადავლითა და მრავალრიცხოვანი ტყვეებით ბრუნდებოდა.³⁵

ამ დროის განმავლობაში დაიანი არა თუ სუსტდებოდა, პირიქით იშუშებდა ასურელებისაგან მიღებულ ჭრილობებს, აგებდა მტრის მიერ დანგრეულ ქალაქებსა და თავდაცვით ნაგებობებს. უნდა ვივარაუდოთ, რომ დაიანი ასურელთა ლაშქრობისას მისი გავლენის სფეროდან თავდაღწეულ წვრილ

³³ იქვე.

³⁴ ნ.ლომოური. ასურეთის სამეფო.—ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორია, თბ., 1988, გვ. 319.

³⁵ იქვე.

ტომებსა და ქვეყნებს კვლავ იმორჩილებდა. ასე, რომ ღაიაენი თავის პოზიციებს კიდევ უფრო ამაგრებდა. ამისათვის მას საამისო დრო და პირობები ჰქონდა.

გ.მელიქიშვილის აზრით, ძვ.წ. XII-IX სს. ღაიაენის გაერთიანების ძლიერებისა და გაფურჩქვნის ხანაა. თვით ნაირი-ურარტუს მხარეში მსხვილი პოლიტიკური ერთეულების არ არსებობამ ხელსაყრელი პირობები შეუქმნა ღაიაენს კიდევ უფრო გაძლიერებისათვის.³⁶

IX საუკუნის შუა ხანებიდან ამ ქვეყნის საქმეები ცუდად წავიდა. ასურეთი ისევ ძლიერდება. ამავე დროს ვანის ტბის აუზში იქმნება ასურეთზე არანაკლებ ძლიერი, ხურიტული ტომების სამეფო-ბიანილი (ვანის ქვეყანა). ასურელები მას ურარტუს ემახდნენ-ალბად ურუატრის მიხედვით.³⁷ ამ გარემოებათა შესახებ ჩვენ ვიგებთ ასურეთის მბრძანებლის სალმანასარ III-ის (859-824 წწ.) წარწერებიდან.

სალმანასარ III წარწერებში დიდი ადგილი უკავია ასურელების ბრძოლის აღწერას ურარტუს მეფე არამესთან. თავისი მეფობის დასაწყისში სალმანასარი იღებს და ანადგურებს არამეს ერთ-ერთ ციხე-სიმაგრეს სუგუნისა და მასთან ახლოს მდებარე 14 „ქალაქს“. სალმანასარი გადმოგვცემს, რომ მისი მეფობის მესამე წელს ჯარების მრავალრიცხოვნების იმედით, არამე გამოემართა ჩემს წინააღმდეგო, ურარტუს მეფე დამარცხებულა და 3400 მეომარი დაუკარგავს. ასურეთის მეფემ აიღო არამეს „სამეფო ქალაქი“ არზაშქუ, რომელიც ვანის ტბის ჩრდილოეთ მხარეს მდებარეობდა. არამე სალმანასარის მეფობის მე-15 წელსაც მოიხსენიება. ამ დროსაც ასურელებს დაურბევიათ, დაუნგრევიათ და ცეცხლის ალში გაუხვევიათ ურარტუს ქალაქები.³⁸

სალმანასარ III მიერ დატოვებულ წარწერაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა აგრეთვე ასურეთის ღაიაენისთან ურთიერთობის თემასაც. ასურეთის მეფეს ღაიაენი თავისი მეფობის მესამე წელს დაულაშქრია. სუხმედან ისინი ამ გაერთიანებაში შეჭრილან. სალმანასარი ამბობს ღაიაენის ქვეყანა მთლიანად დავიპყარი,

³⁶ გ.მელიქიშვილი. ურარტუ, გვ. 36.

³⁷ А.Хачатрян. Пересмотр древнейшего периода Наини-Урартской истории, Ер., 1932, с.21.

³⁸ И.М. Дьяконов. АВНИУ, с. 295-296.

მათი დასახლებები დავანგრიე, დავარბიე, მე მათ ცეცხლი წავუკიდე.³⁹ ავიღე დიდძალი ნაღავლი, მათი ქონება და სიმდიდრე.³⁹ როგორც ვხედავთ, სალმანასარ III წარწერებში დიდი ადგილი აქვს დათმობილი დაიაენის დალაშქრვის ამბებს. ასურეთის მეფე თავის სამეფო ტიტულატურაშიც აღნიშნავს, რომ იგი ამ ქვეყნის დამპყრობელია. გ.მელიქიშვილის შენიშვნით, სალმანასარ III ამისი აღნიშვნა თავისი თავის განმადიდებელ ფაქტად მიაჩნდა.⁴⁰

სალმანასარ III დაიაენს თავისი მეფობის მე-15 წელსაც მოიხსენიებს. ასურეთის მეფე ამბობს: დავიპყარი ზემო ზღვამდე მდებარე ქვეყნები, ენზიტედან სუხნამდე, სუხნიდან მელიდუმდე, მელიდუდან დაიაენიმდე, დაიაენიდან არზაშქუმდე და სხვა. დაიაენის მეფე ასია მისულა მასთან და ხარკი მიუცია. მას გაუკეთებია სალმანასარის გამოსახულება და ქალაქში დაუდგამს.⁴¹ ეს ასიას „ქალაქი“, ალბად, ურარტუს მეფის მიერ მოხსენიებული „სამეფო ქალაქი“, შაშილუა. დაიაენის მომდევნო მეფეებმა თავიანთი სატახტო ქალაქი სამხრეთიდან შორს ჩრდილოეთში, ქ. ზუაში გადაიტანეს.

სალმანასარ III-ის შემდეგ ასურულ წყაროებში დაიაენის შესახებ არაფერი იხმის. მხოლოდ ასურეთის ზოგიერთი მეფე ამბობს, რომ მან დაიპყრო ან დალაშქრა ნაირის ქვეყნები.⁴² აქ ნაირის მიწა-წყლის სამხრეთ ნაწილში მდებარე ქვეყნები უნდა იგულისხმებოდეს.

დაიაენის მეზობლად, მისგან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ვანის ტბის ირგვლივ, ძვ.წ. IX საუკუნის შუა ხანებში, როგორც ითქვა, ძლიერი პოლიტიკური ერთეული, ურარტუს სამეფო ჩამოყალიბდა.⁴³ ძვ.წ. VIII ს. ასურულ წყაროებში დაიაენის

³⁹ И.М. Дьяконов. АВИИУ, с. 295.

⁴⁰ გ.მელიქიშვილი. ურარტუ, გვ. 58.

⁴¹ И.М.Дьяконов. АВИИУ, с. 299-300; В.В.Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, восточные тексты, ВДИ, с.264.

⁴² И.М.Дьяконов. АВИИУ, с. 301-302.

⁴³ ურარტულებმა ასურული ყაიდის იმპერია და ცივილიზაცია შექმნეს. მათი ხელოვნების ნიმუშები დიდი მოწონებით სარგებლობდნენ. კერძოდ, ბრინჯაოს ქვაბები, რომლებზეც ადამიანის თავები ან ცხოველების წინა ნაწილები იყო გამოსახული; გაკქონდათ ფრიგიაში, საბერძნეთსა და ეტრურიაში. ზოგიერთი შესანიშნავი ურარტული ნაწარმი ანკარის მუზეუმშიც ინახება. მაგ. ბრინჯაოს ქვაბები, ადამიანისა და ხარის თავებით დამშვენებულნი (ძვ.წ. VIII ს.

მოუხსენებლობა მისი ასურული ორიენტაციით (რაც ნაწილობრივ ასიას მოქმედებიდან ჩანს), ან ურარტუს გაძლიერებით უნდა იყოს განპირობებული. თუმცა ურარტუს გამორჩენის შემდეგ, რა თქმა უნდა, დაიენის მმართველები ასურეთზე დამორჩილებას ამჯობინებენ. მათ ურჩევნიათ ხარკის გადახდა, ვინემ გაერთიანების ცალკეული ოლქების დაკარგვა. ასურეთის მეფეები დაიენის მეფეებისაგან მხოლოდ ხარკს მოითხოვდნენ. უარის თქმის შემთხვევაში ისინი ახდენდნენ დაიენის წინააღმდეგ ლაშქრობებს, ტყვეთა თუ პირუტყვის გაყვანას, სხვა სიმდიდრის მიტაცებას. წარწერებიდან ჩანს, რომ ურარტელები მოითხოვდნენ არა მარტო იმას, რასაც ასურეთის მეფეები, არამედ ისინი თავიანთი სამეფოს საზღვრებს აფართოებდნენ როგორც დაიენის, ისე მისი მეზობელი ტომების ხარჯზე. ეს ყველაფერი კარგად ჩანს მენუას, არგიშტი I-ის და სარდურ II-ის წარწერებიდან.

ურარტუ თანდათანობით ძლიერდება. თუმცა არამეს მომდევნო მეფე სარდური ლუთიფრის ძე თავისთავს ბრწყინვალე ტიტულატურით იმკობს: „მეფე დიდი, მეფე ძლიერი, მეფე სამყაროსი, მეფე ნაირის ქვეყნებისა, მეფე რომელსაც ტოლი არ ჰყავს“ და ა.შ.⁴⁴ მაგრამ, როგორც ჩანს, მთლად ასე არ იყო. არავითარი მასალა დაიენის შესახებ არ გავაჩნია მომდევნო მეფის ლუთიფრის მოღვაწეობის პერიოდშიაც. ურარტულ ეპიგრაფიკაში დაიენის პირველი მოხსენიება დიაოხის სახელწოდებით (დაიენის ურარტული ფორმაა) მენუას მეფობის დროს (ძვ.წ. 791-788) ეკუთვნის (არზრუმის რაიონში კლდეზე წარწერა). მენუა მოგვითხრობს: „დავიპყარი დიაოხის ქვეყანა, ქალაქი შაშილუ, სამეფო ქალაქი ბრძოლით დავიპყარი, ქვეყანა გადაეწვი, ციხე-სიმაგრეები (დავანგრე?). მივედი შეშეთის ქვეყანამდე ქალაქ ზუა(მდე). ქალაქი უტუხაი... მენუა ამბობს: უტუფურში, მეფე დიაუენისა, მოვიდა ჩემს წინაშე, მომეხვია ფეხებზე, ძირს დაემხო; მე (მას) მოწყალედ მოვექეცი, შევიწყალე იგი ხარკის გადახდის პირობით. მომცა მან ოქრო და ვერცხლი,

დასასრული). Ekrem Akurgal. Ancient civilizations and ruins in Turkey, Istanbul, 1985, გვ.14.

⁴⁴ გ.მელიქიშვილი. ურარტუ, გვ. 342.

მომცა ხარკი. ის ტყვეები (?), (რომლებიც) დაბრუნდნენ (მასთან), დამიბრუნა მან მთლიანად“.⁴⁵

როგორც ვხედავთ, ეს წარწერა მოლიანად დიაოხის დაპყრობაზეა მიძღვნილი; მენუა დიაოხს „ძლიერ ქვეყანას“ უწოდებს.⁴⁶ ეს ბუნებრივია, მთელ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე დიაოხზე ძლიერი პოლიტიკური ერთეული არ ჩანს ამ პერიოდში. ამ დროიდან მოყოლებული ურარტუს მეფეები დიაოხს თანდათანობით ართმევენ გარკვეულ ოლქებს. უკიდურეს სამხრეთში მდებარე სატახტო ქალაქი შაშილუ, ეტყობა, არგიშტიმ ჩამოაჭრა უტუფურსის და უკვე აღარ იხსენიება როგორც დიაოხის „სამეფო ქალაქი“. ქვეყნის ცენტრი არგიშტის შემოსევების პერიოდში ჩრდილოეთ ნაწილში დიდის პროვინციაში თუ მის მახლობლად მდებარე ქალაქი ზუაა. იგი საძებარია, სადაც არტანუჯის ჩრდილოეთით.

გ.მელიქიშვილის გამოკვლევით, „სამეფო ქალაქი“ შაშილუ დიაოხის სამხრეთ ნაწილში, არზრუმის სანახებშია საძებარი, სადაც ნაპოვნია ურარტული წარწერა, რომელიც მოგვითხრობს ამ ქალაქის დაპყრობაზე. დიაოხის სხვა ოლქები და პუნქტები, როგორც აღინიშნა, მდებარეობდა დიაოხის ჩრდილოეთ რაიონებში. მენუა ამბობს: „ დავიპყარი ქ.შაშილუ, მივედი შეშეთის ქვეყნამდე (ოლქამდე) და ქალაქ ზუამდე“. აქვე იხსენიება უტუხაი. გ.მელიქიშვილის მოსაზრებით, ურარტული წარწერების შეშეთი ძველ ქართულ ოლქს შავშეთს (თან. ქ.შავშათის რაიონში) შეეფარდება.⁴⁸

ეპიგრაფიკულ ძეგლებში ლაპარაკია აგრეთვე „ორი მეფის მოცილებაზე“-ბალთულხისა და ქ. ხალდირიულხის ქვეყნების

⁴⁵ გ.მელიქიშვილი. ურარტუს სამეფო. ურარტული წყაროები. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბ., 1990, გვ. 272; შეადრ.: П.Н.Ушаков. К походам Урартийцев в Закавказье в IX и VIII вв. до н.э. ВДИ, 1946, №2 с.32.

⁴⁶ Г.А.И. Эликишвили. Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960, с.158.

⁴⁷ ს.გოგი. იძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია... გვ. 102.

⁴⁸ Г.А. Меликишвили. К истории... с.36.

მეფეებზე. ეტყობა ესენი იყვნენ იმ ტომთა ბელადები, რომლებიც ღიაობის გაელენის სფეროში იმყოფებოდნენ.⁴⁹

მენუა ღიაობზე ჩამოჭრილ ოლქებში სიმაგრეებს აგებდა. არზრუმის რაიონში ნაპოვნია ორი წარწერა, რომელიც მოგვითხრობს ამ მიდამოებში მშენებლობის შესახებ.⁵⁰

გ.მელიქიშვილის დასკვნით, ზემოთაღწერილი ურარტელთა ლაშქრობა ღიაობზე პირველი არ უნდა ყოფილიყო. აქ ლაპარაკია ტყვეთა დაბრუნებაზე, რომლებიც აღწერილი ლაშქრობის უწინარეს უნდა გამოეყვანა ღიაობიდან.⁵¹

მენუამ ურარტუს საზღვარი ჩრდილოეთით მდინარე არაქსის გამოყოფებით გაავლო. არაქსის დაბლობზე დაპყრობილი ქვეყნის ერიდუხის დედაქალაქს მენუახინილი უწოდა და ის გახდა აღნიშნულ მიდამოებში დამორჩილებული ტომების ცენტრი.⁵² მისმა მემკვიდრეებმა ურარტუს სევანისა და ჩილდირის ტბის მიდამოებში მოსახლე ტომებიც დაუქვემდებარეს. არგიშტი I და სარდურ II აღნიშნული რაიონების კიდევ უფრო ჩრდილოეთით დღევანდელი აჭარა-სამცხისა და მტკვრის ხეობაში მდებარე ქვეყნების (უიტერუხი, აფუნი, კურიანი, ფუსუნია, სირიბუთარა, ქადიანი...) მიწა-წყალს არბევნენ.

ძვ.წ. VIII საუკუნეში ურარტელთა ექსპანსია აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ძლიერდება. ურარტელთა გარკვეულ ზეგავლენას შიდა ქართლიც განიცდიდა. ყოველივე ეს კარგადაა ასახული ხოვლეგორის ნამოსახლარის მასალებში. აქ დაახლოებით ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებიდან მოკიდებული შეინიშნება კერამიკულ მასალაში ახალი ელემენტის, წითელკეციანი თიხის ჭურჭლის გამოჩენა, რომელიც თავისი ხასიათით ურარტულ კერამიკასთან პოულობს საერთოს. ეს შესაძლებელია უცხო ეთნიკური ელემენტის შემოღწევასთანაც

⁴⁹ ს.გოგიტიძე. ღიაიენ-ღიაობი (ტერიტორია, საზღვრები), ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 1999, №12, გვ.148; მისივე, ღიაობის შემადგენელი ქვეყნების ლოკალიზაციისათვის, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, II, 2002..

⁵⁰ Г.А.Меликишвили. УКН, с.68-69.

⁵¹ Г.А. Меликишвили. К истории... с.204-205.

⁵² М.Н.Никольский. Клинообразные надписи Закавказья.-Материалы по археологии Кавказа, вып. V, М., 1896, с.38.

იყოს დაკავშირებული.⁵³ არაა გამორიცხული წითელი ფერის კერამიკის გამოჩენა ურარტუს გავლენას ან ურარტუს ჩრდილოეთ რაიონებიდან ახალი ეთნიკური ელემენტის გადმონაცვლებასთან იყოს დაკავშირებული.⁵⁴

მენუას მემკვიდრე არგიშტი I მეფობის პერიოდში ურარტელებს დიაოხი რამდენჯერმე დაულაშქრავთ. ამის შესახებ გვატყობინებს ვანის კლდესა და სურბ საპაკის ეკლესიის სტელაზე შესრულებული წარწერები. დიაოხი ურარტულ ეპიგრაფიკაში საბოლოოდ მოიხსენიება არგიშტის მეფობის მე-19 წელს (დაახლ. ძვ.წ. 768 წ.).

არგიშტი თავისი მეფობის დასაწყისში (მეორე წელს?) მოგვითხრობს დიაოხის ოლქების ბიას, ხუშანისა და დიდის დალაშქრვის შესახებ. მას ამ გაერთიანების „სამეფო ქალაქი“ ზუა გადაუწვავს და აქვე წარწერაც გაუკეთებია.

ურარტელები აქედან წასულან აშკალაშის ქვეყნის წინააღმდეგ. ამ ლაშქრობათა დროს ურარტელებს 105 ციხესიმაგრე და 453 ქალაქი გაუნადგურებიათ. სამი ოლქი (ქადა, აშკალაში, ქ.შაშილუს ქვეყანა) დიაოხის მეფისათვის წაურთმევიათ და ურარტუსათვის მიუერთებია. აქედან გაუყვანია მრავალრიცხოვანი ტყვეები, ცხენები და პირუტყვი. ამავე წარწერაში ლაპარაკია 4 ოლქის მეფის შეპყრობასა და დასაჯურისებაზე.

წარწერიდან კარგად ჩანს რომ ეს ოთხი ქვეყანა (შაში, არდარაქიხი, ბალთულხი, კაბილუხი) დიაოხის გაერთიანების ფარგლებში შედიოდა.⁵⁵ ეს ქვეყნები რომ არგიშტს ურარტუსათვის დაუქვემდებარებია,⁵⁶ იქიდან ჩანს, რომ ამ ოლქებში მას თავისი მმართველები დაუსვამს. ურარტუს მეფე გადმოგვცემს, რომ ხარკის გადახდის პირობით დიაოხის მეფე

⁵³ ოთ.ჯაფარიძე. საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1991, გვ.255.

⁵⁴ М.Н. Погребнова. Закавказье и его связи с передней Азией в скифское время, Москва, 1984, с.12.

⁵⁵ გ.მელიქიშვილის გამოკვლევით, აქ ლაპარაკია იმ ტომების ტერატორიაზე, რომლებიც აქამდე დიაოხის მეფის დაქვემდებარებაში იყვნენ (Наири-Урарту, с.60); ნ.არუთუნიანი მიიჩნევს, რომ ისინი დიაოხის გაერთიანებაში შედიოდნენ (Н.В.Ахтунян. Биайинили (Урарту), Ер., 1970, с.184).

⁵⁶ С.И. Гитишзе. Локализация стран Данаон-Диаоха.-ამირანი, VI, მონრეალი-თბილისი, 2002, გვ.58-59.

შევიწყალე, ე.ი. ადგილზე დავტოვეო. ამის ნაცვლად მაღლიერ (?) მეფეს არგიშტისათვის ღირძალი ქონება-სიმდიდრე უბოძებია. ურარტუს მბრძანებელს მისთვის ყოველწლიური ხარკიც დაუწესებია.⁵⁷

აღნიშნულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში დიაოხის მეფე სახელდებით არ მოიხსენიება, მაგრამ ეტყობა იგი უტუფურსი უნდა ყოფილიყო. უტუფურსი, როგორც ზემოთ აღინიშნა დიაოხის მეფედ იყო მენუას მეფობის პერიოდში, და იგი არგიშტი I მეფობის მე-19 (?) წელსაც მეფობს. თუმცა ამავე წლის ამბების სხვა ვერსიაში (ვანის კლდეზე შესრულებული წარწერა) დიაოხის მეფედ ვილაც მანუდუბი იხსენიება.

შეიძლება მანუდუბიმ დამარცხებულ და განადგურებულ უტუფურსის კიდევაც წაართვა მეფობა. მაგრამ ეს ღროებითი მოკლენა უნდა ყოფილიყო. ეტყობა თვით ურარტელთა დახმარებით უტუფურსიმ სამეფო ტახტზე აღიდგინა თავი. თუმცა არაა გამორიცხული, რომ არგიშტის მეფობის პერიოდში მოხსენიებული უტუფურსი იყოს მენუას მეფობის პერიოდში მოხსენიებული უტუფურსის შვილიშვილი.⁵⁸ თუ ეს შეხედულება სწორია, მაშინ უტუფურშინი I-ის მეფობა ძვ.წ. IX საუკუნის ბოლოზე მოვა, ხოლო უტუფურშინი II ძვ.წ. VIII საუკუნეში (დაახლოებით 785-768 წწ.) მათ შორის კი მეფობდა მანუდუბი.

არგიშტის გადმოცემით დიაოხის დასაზმარებლად მოსულან მეზობელ ქვეყანათა მეფეები თავიანთი მეომრებით. ურარტუს მეფეს ისინი არათუ გაუნადგურებია, არამედ მათი მიწა-წყალიც დაულაშქრავს. მას ამ წელს დაუპყრია ლუშა, ქათარზა, ერიახი, გულუტახი, უიტერუხი. ამავე წარწერებიდან ვიგებთ, რომ ამ ქვეყანათაგან ყველაზე შორს (ჩრდილოეთში?) მდებარეობდა აფუნი. არგიშტი მათი დაპყრობის შემდეგ ამბობს: მივედი (?) აფუნის ქვეყნამდე.⁶⁰

⁵⁷ გ.მელიქიშვილი. ურარტუს სამეფო... გვ.275.

⁵⁸ Г.А. Меликишвили. Наир-Урарту, с.215; его же, УХН, с.212.

⁵⁹ Г.А. Меликишвили. К истории... с.206, прим. 53.

⁶⁰ გ.მელიქიშვილი. ურარტუს სამეფო... გვ. 275-276: ჩვენი აზრით, ურარტული წყაროების აფუნის ქვეყანა უფლისციხის მიდამოებში, მტკერის ორივე მხარეს უნდა მოთავსდეს: ნარუთუნიანის შეხედულებით მდ. არაქსის სათავეს რაიონში სომხეთის ისტორიული ოლქის აენუნიკის ტერიტორიაზე (Н.В. Арутюнян. Биайнили (Урарту), с. 395, 399-402; მისივე, Топонимика Урарту, Ер; 1985,

სამეცნიერო ლიტერატურაში ხშირად ისმის ურარტული წყაროების ქათარზასა და საქართველოს უძველესი პროვინციის კლარჯეთის იგივეობის საკითხი.⁶¹ ჩვენი აზრით, ურარტული და თუნდაც სხვა წყაროები ასეთი ვარაუდის საფუძველს არ ქმნიან.⁶²

ურარტულ ეპიგრაფიკაში ხშირია საუბარი დიაუხის ოლქების დალაშქვრა-დაპყრობის შესახებ. წარწერიდან ჩანს, რომ შავშეთი ამ გაერთიანების ყველაზე ჩრდილოეთით მდებარე ოლქია. მის შემდეგ ჩრდილოეთის მიმართულებით წყაროები უიტერუსს ასახელებენ. მაშასადამე, სასაზღვრო ზოლი დაიანსა და უიტერუსს შორის თანამედროვე ქალაქ შავშეთის ახლოს ჩრდილოეთით უნდა დაიდოს. თუ ეს ასეა, მაშინ გამოდის, რომ ისტორიული კლარჯეთის ტერიტორია ურარტულ ხანაში დაიან-დიაოხის ფარგლებში ექცეოდა. რაც შეეხება ქათარზას, იგი არა თუ ამ გაერთიანების შემადგენელი, არამედ ცალკე დამოუკიდებელი ქვეყანა უნდა ყოფილიყო, რომელიც, როგორც ჩანს, დიაოხის რაღაც გავლენას განიცდიდა. ასევე შეუძლებელია ქათარზას ჭოროხის ორივე მხარეს ართვინის მიდამოებში წარმოდგენა.

ქათარზა რომ სხვა ქვეყანა იყო, ვიდრე კლარჯეთი ჩანს შემდეგიდან:

1) ქათარზა ურარტელთა მიერ დიაოხის დალაშქრულ ოლქებს შორის არ მოიხსენიება; 2) მისი მეფე დაიანის დალაშქვრის შემდეგ ჩნდება; 3) მას ჰყავს თავისი ლაშქარი; 4) ქათარზა ხშირად ლუშას გვერდით მოიხსენიება, ლუშა კი დიაოხის აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყანა ჩანს;⁶³ ტოპონიმიკური,

ც.10). გ.მელიქიშვილი აფუნს თანამედროვე ლენინაკანის სამხრეთით, ერიახის ახლოს ათავსებს (Г.А. Меликишвили. Дияухи, ВДИ, 1950, №4, с.28, შენ.3).

⁶¹ გ.მელიქიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები.-საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ.1, თბ., 1970, გვ. 382, 383; მისივე, К истории... с.210, 211-212; საქართველოს სსრ ატლასი, მ-თბ., 1964, გვ. 244-245.

⁶² ს.გოგიტიძე. ასირიულ-ურარტული ცნობები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს შესახებ (ძვ.წ. IX-VIII სს. შუა ხანები), ბათუმის ნაბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის XXI რესპ. სამეცნიერო სესიის მოხსენებების თეზისები, ბათ., 1993, გვ.3.

⁶³ Н.В. Арутюнян. К локализации города Ирданиуни Урартской клинописи, კავკასიურ-აღმოსავლური კრებული, VIII, თბ., 1988, გვ.31.

⁶⁴ ს.გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ... გვ.64.

ფონეტიკური მონაცემების და ისტორიული გეოგრაფიული რეალიების გათვალისწინების საფუძველზე უფრო საფიქრებელია, რომ ურარტუს მეფის სარდური II მიერ მოხსენიებული კულხახალის ქვეყნის „სამეფო ქალაქი“ ილდამუშა გაიგივდეს გვიანდელ არტანუჯთან. ეს სახელები ფონეტიკური აგებულებით ახლოს დგანან ერთმანეთთან.⁶⁵ გარდა ამისა ილდამუშა, რომ სადღაც ჩრდილოეთში კოლხას სიახლოვეს მდებარეობდა და იგი დაიანის მოსპობის შემდეგ გახდა ხელმისაწვდომი ურარტუსათვის კარგად ჩანს სარდურ II ბრძანებით ამოკვეთილ ერთ წარწერაში. ქათარზას (კატარძა) კლაედიოს პტოლემეიოსის კატარძენესთან (კატ-არძ-ენ-ე) უნდა პქონდეს კავშირი.⁶⁶ იმავე წყაროს ცნობით, აღნიშნული ოლქი სომხეთის შემადგენლობაში შედიოდა, ხოლო არტანუჯი (ე.ი. კლარჯეთი თავისი ცენტრით— იბერიაში. მართებულად მიგვაჩნია ლეონ მელიქსეთ-ბეგისა და პ.ინგოროყვას შეხედულება კლარჯეთის არა ქათარზადან, არამედ სატომო სახელ კოლადან წარმომავლობის თაობაზე (კოლა→კოლი→კოლ-არ-ი→კლარ-ძი→კლარ-ჯი).⁶⁷ სხვათაშორის ამ გეოგრაფიული სახელიდან ფუძისეულ „ო“ თუ „ა“-ს ამოვარდნა მოგვიანო ხანას უნდა ეკუთვნოდეს. ამაზე მეტყველებს „ქართლის ცხოვრებაში“ შემონახული ერთ-ერთი ფორმა „კლარჯეთი“. ასე რომ ურარტული წყაროების ქათარზას დაკავშირება ძირძველ იბერიულ პროვინცია კლარჯეთთან უსაფუძვლო უნდა იყოს.

დაიანე-დიაოხი წყაროებში უკანასკნელად, როგორც ითქვა, არგიშტი I მეფობის მე-19 (?) წელს მოიხსენიება. ურარტუს მეფეს დიაოხის მეფე უტუფურშინი დაუმარცხებია. არგიშტის მონათხრობიდან ჩანს, რომ დიაოხის მოსახლეობა ამის შემდეგ კვლავ აჯანყებულა. ურარტელებს ისევ დაულაშქრავთ ეს

⁶⁵ ს.გოგიტიძე. უძველესი ქართული სახელმწიფოებრივი გაერთიანება, ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 2000, №5, გვ. 107.

⁶⁶ გ.ქავთარაძე. ანატოლიაში ქართველურ ტომთა განსახლების საკითხისათვის, თბ., 1985, გვ. 102; გ.მელიქიშვილი თვლის, რომ ქათარზა და კატარძენე კლარჯეთს უკავშირდება (საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965, გვ.186).

⁶⁷ Л.Меликсет-беков. Введение в историю государственных образований юго Кавказа, Тифлис, 1924, с.79, 94; პ.ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 138, იქვე სქოლიოც 1.

ქვეყანა. როგორც ტექსტის დაზიანებული ადგილიდან ჩანს, ორ მოწინააღმდეგეს შორის ბრძოლაც გამართულა, მაგრამ საბრძოლო შედეგების შესახებ ვერაფერს ვკითხულობთ ტექსტის დაზიანების გამო.⁶⁸ საერთოდ არგიშტის მეფობის მეოცე-ოცდამესამე წლების მონათხრობები ძალიან დაზიანებულია და არაფერი იკითხება. ეტყობა ამ პერიოდში, ე.ი. 767-764 წლებში საბოლოოდ დასუსტებული დაიანის გაერთიანება დაეცა. არაა გამორიცხული, რომ უკვე ამ პერიოდში მოხდა დაიანის დაშლა ნაწილებად (ე.წ. მცირე ქვეყნებად). ურარტუს ერთ-ერთი ძლიერი მეფის სარდური II (765-735 წწ.) წარწერებში არაფერია ნათქვამი დიაოხის შესახებ. შეიძლება გვეფიქრა, რომ სარდურს არ ჰქონდა ბრძოლები დიაოხისთან.

ურარტულ ეპიგრაფიკაში არის ცნობები, რომლებიც ამ დროისათვის (არა უადრეს ძვ.წ. 750 წ.) დიაოხს განადგურებულად გვაუარაუდებინებს: 1) სარდური II დიაოხს არ მოიხსენიებს; 2) 750-748 წლებში დიაოხის ყოფილი ოლქი ხუშანი//ხუშალხი კოლხას შემადგენლობაშია; 3) სანამ ურარტელები ხუშანის ოლქს (დიაოხის ერთ-ერთი ჩრდილო ქვეყანა) მიაღწევდნენ, არაფერია ნათქვამი მის სამხრეთით მდებარე ყოფილი დიაოხის შემადგენელ ნაწილებზე; 4) რაც მთავარია, ამ დროისათვის გაძლიერებული ჩანს კოლხა, რომელიც მანამდე არცერთ ურარტულ წარწერაში არ მოიხსენიება. ეს კი იმის მაჩვენებელია, რომ კოლხას თავისი გავლენის სფეროში მოუქცევია ყოფილი დაიანის ოლქები. 5) დაიანის ქვეყნის ჩრდილო ნაწილები 750-748 წლებისათვის უკვე კოლხას უჭირავს. როგორც ცნობილია, მეფე არგიშტი დიაოხის არსებობის პერიოდში ამ ქვეყნის დალაშქრვის შემდეგ შედის აბნულუანის ქვეყანაში,⁶⁹ ხოლო ახლა სარდური II ამავე ქვეყანაში შედის კოლხას დალაშქრვის შემდეგ,⁷⁰ 6) როგორც აღინიშნა, დაიანი-დიაოხს ჩრდილოეთიდან უიტერუხი (ჭარების ქვეყანა) ესაზღვრებოდა. ახლა კი, ძვ.წ. VIII ს. 40-იან წლებში,

⁶⁸ გ.მელიქიშვილი. ურარტუს სამეფო... გვ.284.

⁶⁹ გ.მელიქიშვილი. ურარტუს სამეფო... გვ.275.

⁷⁰ იქვე, გვ.289.

სარდური II უიტურების ქვეყნის დასალაშქრავად კოლხიდან გადდის⁷¹ და სხვა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში დიაენი-დიაოხის განადგურების დროისა და გარემოების შესახებ არსებობს რამდენიმე მოსაზრება. როგორც ზემოთ ვნახეთ, მიუხედავად იმისა, რომ დიაოხიმ იგემა მძლავრი დარტყმები მენუასა და არგიშტი I მეომრებისაგან, იგი მაინც რჩებოდა ძლიერ ძალად. არგიშტი I მეფობის ბოლოს დიაოხი კვლავ ჯანყდება და ისევ იწყებს ურარტუს წინააღმდეგ მოქმედებას. ცხადია, რომ ამ მოვლენებმა დიაოხი დაასუსტა. ურარტელებმა მას წაართვეს სამხრეთი ოლქები და მიჰქონდათ ხარკი. მიუხედავად ამისა, დამპყრობლებს არ შესწევდათ ძალა ამ დიდი გაერთიანების მთლიანად დამორჩილება-დაპყრობისათვის. ისინი მათგან შორს ჩრდილოეთით მთიან მხარეში მდებარეობდა და ხელმისაწვდომი გახდა მეზობელი კულხასათვის.⁷²

გ.მელიქიშვილის შენიშვნით, გაკვირვებას იწვევს სარდური II წარწერებში დიაოხის მოუხსენებლობა. იგი იქვე მიუთითებს, რომ არგიშტი I დროს დასახლებული დიაოხის ზოგიერთი ოლქი სარდური II დროს კულხას შემადგენლობაშია (მაგ. ხუშანი//ხუშალხი). ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ არგიშტი I მეფობის ბოლოს ან სარდური II მეფობის დასაწყისში დიაოხის ჩრდილოეთით მდებარე კულხა ძლიერდება, დიაოხის ჩრდილოეთ ოლქებს იტაცებს (მათ შორის ხუშანი) და შესაძლებელია ეს ქვეყანა საბოლოოდ მანვე გაანადგურა. თუ ამ დროისათვის კიდევ დარჩა დიაოხის ქვეყნის რაღაც ნარჩენები, ისინი, ალბათ, საერთო ენას ძველ მტერთან (ურარტუსთან) ეძებდნენ. ამით უნდა აიხსნას სარდური II წარწერებში დიაოხის მოუხსენებლობა.⁷³

თ.მიქელაძის აზრით, დიაენი-დიაოხის სამეფოს არავითარი განადგურება ან დაყოფა არ მომხდარა. ძველბერძნულ მწერლობაში მოხსენიებული ქვეყანა სახელწოდებით „აია“ ძველადმოსავლურ ეპიგრაფიკაში დადასტურებული დიაენი და

⁷¹ Г.А.Меликишвили, УКН, с.282; ს.გოგიტიძე. აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის, ბათ., 2002, გვ. 37-38.

⁷² Г.А. Меликишвили. К истории... с.216.

⁷³ Г.А. Меликишвили. Нагри-Урарту, с. 264; его же, К истории... с.216, შეადარე მისივე, ურარტუ, გვ. 72-75.

ურარტული წყაროების კულხა ერთი და იგივე პოლიტიკური ერთეულია.⁷⁴

იგი წყაროთა ერთი ნაწილის ჩვენებით მიდის იმ დასკვნამდე, რომ კოლხა და დაიანე ერთი და იმავე ქვეყანას (სამეფოს) აღნიშნავენ. თავდაპირველად ამ ქვეყნის სათავეში პროვინცია (შეიძლება დინასტია) დიაოხი პეგემონობდა, შემდეგ-კოლხა: როცა წყაროებში სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში მსხვილი დაიანე-დიაოხის სამეფო ფიგურირებს, კულხა, როგორც პოლიტიკური ერთეული, ჯერ არ ჩანს. არც დიაოხის შემადგენლობაში და არც ურარტუს წინააღმდეგ დაჯგუფებულ ქვეყანათა თუ ტომთა შორის. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ კულხა მდებარეობდა შორს ჩრდილოეთში და ამიტომ ის ვერ მოხვდა ძველადმოსავლურ წყაროებში. მაგრამ ასეთ შეხედულებას ეწინააღმდეგება ურარტული წარწერების ცნობები, რომლითაც კულხას დედაქალაქი, „სამეფო ქალაქი“, ილდამუშა მდებარეობდა ისე სამხრეთით, რომ ურარტელებმა შეძლეს იქ მისვლა და მისი განადგურება (УКН, 155 Д). უნდა ვიფიქროთ, რომ ილდამუშა ითვლებოდა დედაქალაქად და მდებარეობდა კულხას ერთ-ერთ ცენტრალურ ოლქში და არა უკიდურეს სამხრეთ საზღვართან.⁷⁵ მეცნიერს მოაქვს სხვა არგუმენტები, რომლებიც შეუძლებელია არ იქნას გათვალისწინებული.

დიაოხის გაერთიანება ძვ.წ. 767-750 წლებს შორის (შესაძლებელია 767-764 წწ.) განადგურდა. შემდეგ საქმე ისე წავიდა, რომ ამ ვეებერთელა ქვეყნის ტერიტორიის განაწილებისათვის ორ დიდ სამეფოს შორის სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლები გაიმართა. ურარტულმა ეპიგრაფიკულმა ძეგლებმა შემოგვინახეს ცნობები ურარტუსა და კოლხას შორის ორი ბრძოლის შესახებ. პირველი ძვ.წ. 749 (± 1), ხოლო მეორე 741 (± 1) წელს შემდგარა.⁷⁷

⁷⁴ Т.К.Микеладзе. К вопросу о периодизации истории древней Колхиды, V всесоюзная сессия по древнему востоку, 1971 г. тезисы докладов, Тб., 1971, с. 133-136.

⁷⁵ Т.К.Микеладзе. К вопросу о периодизации истории древней Колхиды, - Вопрос о древней истории, IV, Тб., 1973, с. 140-141.

⁷⁶ იქვე, გ. 141 და შემდეგი.

⁷⁷ Г.А.Меликишвили. УКН, с.279,282.

ბრძოლების აღწერიდან ჩანს, რომ კოლხა აღმოსავლეთისაკენ (უკიდურეს შემთხვევაში სამხრეთისაკენ) მიიწევს და ეუფლება დიაოხის გაერთიანების გარკვეულ ოლქებს. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ მოსაზრებას კოლხა-კოლას კავშირის შესახებ, თუ გავიზიარებთ, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ გარკვეული დროის განმავლობაში მტკვრის სათავეების რაიონი (კოლა) კოლხას სახელმწიფოში შედიოდა. ეს უნდა მომხდარიყო ასურეთსა და ურარტუს შორის ბრძოლების პერიოდში. ასურეთის ტახტზე ტიგლათფილესერ III (745-727 წწ.) ასვლის შემდეგ ურარტუს უკვე აღარ ეცალა განადგურებული და დაქუცმაცებული დიაოხის ოლქების ხელში ჩასაგდებად.

ასურეთს ამ დროისათვის დაკარგული ჰქონდა თავისი ჩრდილოეთი სამფლობელოები და მას ბევრი სხვა ოლქებიც ჩამოშორდა. ტიგლათფილესერმა გაატარა რეფორმები (განსაკუთრებით სამხედრო ორგანიზაციის სფეროში). ასურლებმა დაიპყრეს სირია, დაიმორჩილეს ბაბილონი და მათგან სამხრეთით მდებარე სხვა ქვეყნები. ასურლები ასევე წარმატებით იბრძვიან ურმიის ტბის რაიონში. აქ ტიგლართფილესერ III მეფობის დასაწყისშივე გაიმართა ბრძოლები ურარტუსთან, სადაც ამ დროს სარდურ II მეფობდა.⁷⁹

ტიგლათფილესერის მეფობის მე-3 წელს ასურლებმა სირიაშიც მოიპოვეს გამარჯვება ურარტუს ლაშქარზე, სადაც ურარტელებს მტკიცედ ჰქონდათ ფეხი მოკიდებული. მათ შორის დიდი ბრძოლა 735 წელსაც გაიმართა (ჩრდ.სირიაში) და ამჯერადაც ასურელებმა იმარჯვეს. ურარტუს მეფე იძულებული შეიქმნა უკან დაბრუნებულიყო და სატახტო ქალაქ ტუშპას ციტადელში ჩაკეტილიყო. ასურელები მათ ფეხდაფეხ მიჰყვებოდნენ და ქალაქში შეიჭრნენ, მაგრამ ციტადელის აღება ვერ მოახერხეს. ამ დროს ტიგლათფილესერ III ურარტუს რამდენიმე ოლქი წაართვა. მერყევი გახდა ურარტელთა პოზიციები ურმიის ტბის რაიონში მდებარე ქვეყნებშიც.⁸⁰

ამით ისარგებლეს ურარტუს ცალკეული ოლქების მმართველებმა და ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ

⁷⁸ Г.А.Меликишвили. Наирн-Урарту, с.63.

⁷⁹ გ.მელიქიშვილი. ურარტუ, გვ. 86-87.

⁸⁰ იქვე, გვ.87.

დაიწყეს ბრძოლა. რუსა სარდურისძეს თავიდანვე მოუხდა ურარტუს საზღვრების აღდგენა. ისევ დაიმორჩილა ჩრდილოეთის ქვეყნები, რომლებმაც დამოუკიდებლობა მოიპოვეს.⁸¹ ურარტუს მდგომარეობა კიდევ უფრო გაართულდა ასურეთის მეფის სარგონ II (722-705 წწ.) ზეობის პერიოდში.⁸² მცირე აზიის აღმოსავლეთ პერიფერიებზე განვითარებულ მოვლენებს დაერთო ჩრდილოეთიდან მომთაბარე ტომების-კიმირიელებისა და სკვითების შემოსევები. ყოველივე ამან ურარტუ კიდევ უფრო დაასუსტა. რა თქმა უნდა, ისეთ ვითარებაში, როცა ასურეთი მოსვენებას არ აძლევდა, ურარტუს არ შეეძლო ეფიქრა კოლხასთან ანგარიშსწორებაზე.

ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში არქეოლოგიური მასალების შუქზე ეს კარგად ჩანს მესხეთის მაგალითზე. აქ ამ დროისათვის⁸³ კოლხური კულტურის ძლიერი გავლენაა შესამჩნევი.

თ.მიქელაძე თვლის, რომ დაიანენი-დიაოხის სამეფოს ტერიტორია კოლხური კულტურის გავრცელების არეალში შედიოდა.⁸⁴ ბრინჯაოს კოლხური ცულების აღმოჩენა ართვინის, ყარსისა და არზრუმის მახლობელ რაიონებში ბევრის მთქმელია: მეხჩის ციხის (ყარსის ახლოს) განძი იმაზე მეტყველებს, რომ ეს ადგილი კოლხური და აღმოსავლეთ-კავკასიური კულტურის შეხვედრის წერტილი იყო გვიანბრინჯაოს ხანაში.⁸⁵ ყარსის მიდამოებში კოლხური ცულების გამოჩენა იქნებ ურარტუს დასუსტების (ან ასურეთთან ხანგრძლივი ომების) პერიოდში ამ ტერიტორიის კოლხას მიერ დაკავებით აიხსნება. როგორც ცნობილია, მეხჩის ციხის განძში შემავალი ცულები X-VIII საუკუნეებით თარიღდება. ამიტომ არაა გამორიცხული, რომ ეს ცულები აქ ძვ.წ. VIII ს. მეორე ნახევარში შემოეტანათ.

ნ.არუთუნიანის აზრით, განადგურებული დიაოხის გაერთიანების ტერიტორია არზრუმის სანახებამდე ძვ.წ. VIII ს. მეორე ნახევარში უკვე კოლხას უჭირავს. ამის მოწმობად მოაქვს

⁸¹ Б.Б.Пиотровский. Урарту-древнейшего государства Закавказья, Лен., 1939, с.21-22.

⁸² იქვე, გვ.88.

⁸³ ოთ.ჯ. ჯარიძე. საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1991, გვ. 252-254.

⁸⁴ Т.К.Мк. Меладзе. К вопросу о периодизации... с.146.

⁸⁵ იქვე, გვ.114-116.

სარდუროვის წარწერის ცნობა, რომ ურარტელები კულხაში ხუშანის ოლქის გავლით მოხვდნენ. მკვლევარი გამოთქვამს ვარაუდს, რომ ისინი პირველად დიაოხის ტერიტორიაზე უნდა მოხვედრილიყვნენ, რომელიც ხუშანსა და კულხას შორის მდებარეობდა. რადგან ურარტელები ხუშანის ოლქის (თითქოს მდებარეობდა აკილისენას ტერიტორიაზე)⁸⁶ გავლით მოხვდნენ კულხაში (თვით ხუშანი კულხას ქვეყნის ნაწილია), უნდა ვიფიქროთ, რომ კულხა ამ დროისათვის ფლობდა ყოფილი დაიაენის ტერიტორიას.⁸⁷

ჩვენი აზრით, მოსაზრება კულხას ტერიტორიის სამხრეთისაკენ ასე განვრცობაზე არასწორ საბუთიანობაზეა დამყარებული და თავისთავად ბევრ ეჭვს ბადებს. როგორც ჩანს, ტაოელთა წინაპრებმა ურარტუს განადგურებით ისარგებლეს და კელავ შექმნეს დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეული, რომელთაც ანტიკური წყაროები მატყინებად მოიხსენიებენ.

⁸⁶ სინამდვილეში ხუშანი ოლთისწყლის ჭოროხთან მდებარეობდა (ს.გოგიტიძე. უძველესი ქართული ქვეყანა 2001, 31 ოქტომბერი; მისივე, დაიაენ-დიაოხის ლოკალიზაციისათვის, აკად. ს.ჯანაშიას დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია, თბ., 2000, გვ. 63-64).

⁸⁷ Н.В. Арутюнян. Биаинили (Урарту), с. 251-252.

ქვეყანა Husani // Husalhi ურარტულ წყაროებში რამდენჯერმე მოიხსენიება, პირველად კი მეფე არგიშტი I-ის მიერ დაახლ. ძვ.წ. 785 წლის ამბებთან დაკავშირებით (წარწერა ვანის კლდეზე). არსებობს ამ ძეგლის ევერსიაც (სურბ საჰაკის ეკლესიის სტელაზე მინაწერი). იმავე მეფის მიერ ძვ.წ. 782 წელს დაპყრობილ ქვეყანათა შორის დასახელებულია ხახის ქვეყანა, რომელსაც მკვლევარები აიგივებენ სარდური II-ის მიერ ჩამონათვალ ქვეყანათა შორის დასახელებულ ხახანის ქვეყანასთან—ხუშალხთან.

როგორც წყაროებიდან ჩანს, ხუშანი არგიშტის მოღვაწეობის პერიოდში დიაენი-დიაოხის შემადგენელი ოლქია, ხოლო მოგვიანებით, სარდური მეფის დროს (ძვ.წ. 750 წლისათვის), უკვე კულხას საზღვრებშია მოქცეული. ძვ.წ. IX საუკუნის დასასრულსა და VIII საუკუნის დასაწყისში ურარტუს მიერ წარმოებული საომარი ოპერაციების მიმართულება ჩრდილოეთი—არზრუმის-ჭოროხის ხეობის მიდამოები. ამ პერიოდში მენუამ და არგიშტიმ დიაოხს წაართვეს სამხრეთი ოლქები (ბალთულხი, ხალდირიულხი, შაშქი, არდარაქიხი, კაბილუხი და სხვა) და თავისი სახელმწიფოს საზღვრებში მოაქციეს. ურარტული წყაროები მოგვითხრობენ ამ ქვეყნებში მენუასა და არგიშტის მიერ მმართველის (ოლქის გამგებლის) დასმაზე. მენუა თავისი მეფობის დასაწყისშივე მიემართება დიაოხთან სალაშქროდ. იგი მოგვითხრობს: „...გავემართე (სალაშქროდ) დიაუეხის (ქვეყნის) წინააღმდეგ, დიაუეხის მეფე მეფედ დავსვი. დავიპყარი შერიაზის ქვეყანა, ქალაქი დავწვი, ციხე-სიმაგრეები დავანგრეი; მივედი (?) ქალაქ ფუთემდე ... მარცხნივ — ქვეყანა ბიანი, ქვეყანა ხუშანი, მარჯვნივ შევიწყალე მე თარიუნის ქვეყანა...“¹

წარწერა, რომელიც ამ წლის სხვა ამბებს შეეხება, მოგვითხრობს: „...მივედი (?) ბიას ქვეყანამდე... ხუშანის ქვეყანამდე. გავემართე მე (სალაშქროდ) დიდის ქვეყნის წინააღმდეგ...“²

¹ Г.А.Меликишвили. Урартские клинообразные надписи (ქვემოთ შემოკლებით УКН), М., 1960, с.212.

² იქვე, გვ.235.

პირველი ლაშქრობის დროს ურარტელები სამხრეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ მიემართებიან, ხოლო მეორე შემთხვევაში კი ჭოროხის შუაწელთან მდებარე ოლქების ღარბევის შემდეგ მიდიან სამხრეთისაკენ; დიაოხის სამეფო ქალაქის (სატახტო ქალაქი?) განადგურების შემდეგ ამ სამეფოს ჩამოაჭრიან რიგ ოლქებს—ქადას, აშკალაშს, ქალაქ შაშილუს ქვეყანას და ურარტელებს ისინი შეჰყავთ თავიანთი სამეფოს საზღვრებში.³

როგორც ჩანს, ხუშანის ქვეყნის დამორჩილება დამპყრობლებმა ვერ შეძლეს, სწორედ ამის გამო ურარტელებმა 3 წლის შემდეგ ისევ დაიწყეს საომარი ოპერაციები. არგიშტი გადმოგვცემს: „... გავემართე (სალაშქროდ) ხახის ქვეყნის წინააღმდეგ. ციხე-სიმაგრეები დავანგრეე, ქალაქები დავწვი, ქალაქები ბი [] ხაუ [] ზუნის მოსახლეობა მე (აგრეთვე) დავწვი...“⁴ ამ დროისათვის ურარტელებს დიაოხის ოლქების მეტი ნაწილი დამორჩილებული ჰყავთ, რადგან, როგორც წყაროებიდან ჩანს, ისინი უკვე კულხას მეზობლად, დიაოხის ჩრდილო-დასავლეთ რაიონებში, მოქმედებენ, ქალაქებს წვავენ, ციხე-სიმაგრეებს ანადგურებენ, მოსახლეობის ნაწილს ადგილზე ჟლეტენ, ნაწილი კი ტყვედ მიჰყავთ.

იგივე ხახი ხუშანის ქვეყნის მეფე ხახანის სახელით მოიხსენიება 30 წლის შემდეგ ურარტულ ეპიგრაფიკაში. ამჯერად დამპყრობთა რისხვას თავი ვერ დააღწია, ტყვედ ჩავარდა და მისი ქვეყნის მოსახლეობასთან ერთად სარდური II-ემ ურარტუში წაიყვანა. ამავე წარწერიდან ვიგებთ, რომ ხუშანი ამ დროისათვის დამორჩილებული ჰყავს კულხას და იგი განიხილება, როგორც ამ უკანასკნელის შემადგენელი ნაწილი. სარდური მოგვითხრობს: „...გავემართე (სალაშქროდ) კულხას ქვეყნის წინააღმდეგ, ღვთაება ხალდის სიდიადით ხახანი, ხუშალხის ქვეყნის მეფე (მისი) ხალხი (თურთ) მე იქიდან წამოვიყვანე ტყვედ, გამოვრეკე (და) დავასახლე ჩემს ქვეყანაში...“⁵

³ იქვე, გვ. 235.

⁴ გ.მელიქიშვილი. ურარტუს სამეფო. ურარტული წყაროები.—ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 278.

⁵ იქვე, გვ. 289.

ძვ.წ. 750 წლისათვის ღიაობი უკვე განადგურებულია. მისი ცალკეული თემები განაგრძობდნენ დამპყრობლებისათვის წინააღმდეგობის გაწევას. ხუშანმა, როგორც კოლხას მოსაზღვრე ქვეყანამ, ალბათ, ურარტელების მონობაში ყოფნას კოლხას სამეფოში შესვლა არჩია, მაგრამ დამპყრობლებმა საბოლოოდ განადგურეს ხუშანის ქვეყანა, მოსპეს მისი მმართველი ღინასტია და, როგორც ჩანს, ღროებით შეიყვანეს თავიანთი სამეფოს საზღვრებში. ამის შემდეგ ურარტელები პირისპირ აღმოჩნდნენ კოლხასთან. სულ მალე ისინი, შესაძლებელია ღიაობის მოსაზღვრე ოლქების თავის მფარველობაში შეყვანის გამო განაწყენებულები, კოლხას სამეფო ქალაქს ილდამუშას (არტანუჯი?) იპყრობენ. მკვლევარები მართებულად მიიჩნევენ, რომ ხუშანი არგიშტი I-ის მიერ ღიაობის განადგურების შემდეგ მოხდა კოლხას ხელში.⁶

სარდური II-ის დროს, როგორც აღინიშნა, სახელწოდება „ხუშანი“, „ხუშალხის“ ფორმით გვხვდება. ამ ტერმინების იდენტიფიცირებისათვის დაბრკოლება არ არსებობს, რადგან იმავე ურარტულ წყაროებში ერთი და იმავე ქვეყნების სახელები „ანი“ ან „ალხი“ სუფიქსებითაა წარმოებული. მაგალითად, კუმახა-კუმახა-ალხი, მელიტე-ალხი, უბერდა-ალხი, ფუინი-ალხი, ხალდირი-ულხი.

გ.მელიქიშვილის გამოკვლევით, ხუშანი ღიაობის დასავლეთით, ისტორიული კოლხეთის ტერიტორიაზე, შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში არსებულ კულხას გაერთიანებაში შედიოდა. მეცნიერი მართებულად ასკვნის, რომ მეფე სარდური კოლხას წინააღმდეგ თავისი ლაშქრობის აღწერისას იხსენიებს Husallhi-ის ქვეყანას. უეჭველია ხუშალხი აქ განიხილება კულხას ქვეყნის ნაწილად, არგიშტი I-ის დროს კი იგი შედიოდა ღიაობის ფარგლებში.

⁶ Г.А.Меликишвили. Наир-Урарту, Тб., 1954, с.60; მისივე, К истории древней Грузии, Тб., 1959, с.216; Н.В. Арутюнян. Бняиуили (Урарту), Ер., 1970, с.261.

⁷ გ.მელიქიშვილი. ძიებანი საქართველოს, კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბ., 1999, გვ. 48, შენიშვნა.

⁸ გ.მელიქიშვილი. ძიებანი ... გვ. 66; მისივე: К истории... с.216; Наир-Урарту, с.60; შეად.: ВДИ, 1954, №1, с.239.

წარუთინიანი თავის აღრინდელ ნაშრომში აღნიშნავდა, რომ ხუშანი საძებარია დიაოხიდან სამხრეთ-დასავლეთით ან დასავლეთით,⁹ ან კიდევ აკილისენას ტერიტორიაზე კულხას შემადგენლობაში.¹⁰ სწავგან ვარაუდობდა, რომ ხუშანი დიაოხის მოსაზღვრე ქვეყანა იყო.¹¹ ამავე წიგნზე დართულ რუკაზე ეს ქვეყანა დიაოხის სამხრეთითა და არზრუმის ჩრდილოეთითაა მოთავსებული. შემდეგში გამოცემულ მონოგრაფიაში იგი შენიშნავდა, რომ ხუშანი საძებარია კულხადან სამხრეთით (სამხრეთ-დასავლეთით), შეიძლება დიაოხიდან სამხრეთ-დასავლეთით.¹²

შ.ასათიანის გამოკვლევით, დიაოხის ქვეყნის მეზობელ მხარეშია საძებარი ხუშანი (ხუშალხი), რომელიც ოლთისისა და თორთუმის შესაყარის ჩრდილოეთით თავსდება. ტერმინი ხუშანი ზემოაღნიშნულმა მხარემ ფორმით „ხოში“, „ხოშაქი“ საუკუნეების მანძილზე შემოინახა.¹³

ძველალმოსავლური (განსაკუთრებით ურარტული), ძველი ქართული წყაროების, აგრეთვე, ტოპონიმიკური მასალების ანალიზი, ჩვენი აზრით, საფუძველს იძლევა ხუშანის ქვეყნის ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილობის განსაზღვრისათვის.

აკად. გ.მელიქიშვილის შრომებში დადგენილია დაიან-დიაოხის ორი შემადგენელი ქვეყნის (ოლქის)–შეშეთისა და ქალაქ შაშილუს ქვეყნის ადგილმდებარეობა, პირველი მათგანი ემთხვევა საქართველოს ისტორიული ოლქის შავშეთის, ხოლო მეორე-არზრუმის სანახებს.¹⁴ ქვეყანა შეშეთისა და ქალაქ შაშილუს

⁹ Н.В. Арутюнян. Биаинили (Урарту), с.193.

¹⁰ იქვე, 406.

¹¹ იქვე, გვ.251.

¹² იქვე, გვ.194,212.

¹³ Н.В. Арутюнян. Топонимика Урарту, Ер., 1985, с.234.

¹⁴ შ.ასათიანი. ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ონომასტიკა ასურულ და ურარტულ წერილობით წყაროებში.—საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია, თბ., 1993, გვ.12.

¹⁵ Г.А.Меликишвили. Наирн-Урарту, с.60;შეშეთის შესახებ დაწერილებით იხ. ნ.ცეცხლაძე, ს.გოგიტიძე. შავშეთი წერილობით წყაროებში, ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 1998, №12; მათივე, Osmanlı Öncesi Şavşat Tarihi.-Gveneburi, Istanbul, 2001, №40, გვ.16-19.

ქვეყნის ლოკალიზაცია ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ორიენტირს წარმოადგენს დაიან-დიაოხის ზოგიერთი ოლქის ადგილმდებარეობის დასადგენად. ამჯერად შევვებით ხუშანი/ხუშალხის ლოკალიზაციას.

როგორც აღინიშნა, არგიშტი I-ის მიერ ვანის კლდეზე დატოვებული წარწერა (ძვ.წ. 785 წ.) მოგვითხრობს ურარტუს მეფის მიერ დიაოხის დალაშქრების შესახებ. წყაროს ცნობით არგიშტის დაუპყრია ქვეყანა შერიაში, მიულწევია ქალაქ ფუთემდე, მარცხნივ მისგან არსებულა ქვეყნები ბიანი და ხუშანი, ხოლო მარჯვნივ-თარიუნი და ზაბახაე.¹⁶

ამ ძეგლიდან ჩანს, რომ ზემოთ აღნიშნულ ქვეყნებს შორის ცენტრალური ადგილმდებარეობა ეკავა შერიაშის ქვეყანას და ქალაქ ფუთეს. როგორც ცნობილია, თარიუნი და ზაბახაე ლოკალიზდება მტკვრის სათავეების მიდამოებით, ჩილდირის ტბის დასავლეთითა და ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე რაიონებით. ამიტომ ხუშანი ბიანთან ერთად საძებარია აღნიშნული ტერიტორიის დასავლეთით, ჭოროხის ხეობაში, ე.ი. შეშეთის (თან. ქ.შავშეთის რაიონი) სამხრეთითა და შაშილუს (არზრუმის სანახებში) შორის.

ხუშანისა და ბიანის ქვეყნები რომ შეშეთის სამხრეთითაა საძებარი, კარგად ჩანს იმავე ურარტუს მეფის მიერ სურბ საპაკის ეკლესიის სტელაზე ამავე წლის ამბების გადმოცემისას. აქ ნათქვამია: „... მივედი (?) ბიას ქვეყნამდე... ხუშანის ქვეყნამდე. გავემართე მე (სალაშქროდ) დიდის ქვეყნის წინააღმდეგ, ქალაქ ზუას წინააღმდეგ...“¹⁷

მონათხრობიდან ჩანს, რომ ხუშანისა და ბიანის ქვეყანა შეშეთის ქვეყნისა და ქალაქ ზუას სამხრეთით მდებარეობდა. რაც შეეხება ზუას ლოკალიზაციას, იგი ისაზღვრება ურარტუს სხვა მეფის, მენუას, გადმოცემის მიხედვით: „მივედი შეშეთის ქვეყნამდე ქალაქ ზუამდე“.¹⁸ აქვე გასათვალისწინებელია სარდური II-ის მიერ 750 წლის ახლო ხანებში დათარიღებული წარწერის ერთი მონაცემიც. ურარტუს მეფეს ბრძოლა უხდებო

¹⁶ Г.А.Н.еликишвили. УКН, с.212.

¹⁷ იქვე, გვ.235.

¹⁸ იქვე, გვ.158.

კოლხას წინააღმდეგ უკვე ყოფილი დიაოხის ტერიტორიაზე-
ზუშანი II ხუშალხის ქვეყანაში.¹⁹

მამასადამე, ხუშანი საძებარია დიაოხის უკიდურეს ჩრდილო-
დასავლეთში, იქ, სადაც დაიაენს ჰქონდა შეხების წერტილი
კულხასთან.²⁰ სარდური მეფის სხვა წარწერიდან ჩანს, რომ
ხუშანი მდებარეობდა კულხას ერთ-ერთი თუ ძირითადი ოლქის
კულხახალის და ქალაქ ილდამუშას (არტანუჯი?) სამხრეთით.²¹
გასათვალისწინებელია ისიც, რომ აღნიშნულ მიდამოებში გვაქვს
ტოპონიმები, რომელთა ფონეტიკური სიახლოვე საძიებელი
ქვეყნის სახელწოდებასთან აშკარა. ასეთებია: სოფელი ხოში,
ხოხ-ო-რი (ტაოში, ოლთისის ოლქში),²² სოფელი ხოში (ფანაკის
ნაპიეს, ფანაკის ლივა),²³ სოფელი ხოშ-ატგილი, მინდორი ქოშა
(ტაოში).²⁴ ურარტული ხუშანი იგივეა, რაც ქართული ხოშ-ი,
ხოშ-ან-ი, ხოშ-იან-ი. თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ
ურარტულს არ გააჩნდა „ო“ ბგერის შესატყვისი და მას „უ“-თი
გადმოსცემდა (მაგ. კულხა-კოლხი, უიტერუხი-ოდრხე, ულთუზა-
ოლთისი), მათ შორის სხვაობა მხოლოდ სუფიქსი „ან“ ან „ალ-
ხი“-ა, რაც ქართული ტოპონიმებისათვის და ურარტულად
გაფორმებული ტერმინებისათვის მისაღები და გავრცელებულია.
ასევე ქართული ენისათვის დამახასიათებელია „ქ“ და „ხ“
ბგერათა მონაცვლეობა.

ოსმალურ წყაროებში ტრაპიზონის ლივაში დასახელებულია
სოფლები: ქუშალდი, ქუშალიე, ქოშალოში.²⁵ ეს სახელები
ფონეტიკურ სიახლოვეს ამჟღავნებენ ურარტული წყაროების

¹⁹ იქვე, გვ. 279.

²⁰ ს.გოგიტიძე. დაიაენ-დიაოხი (ტერიტორია, საზღვრები), ჟურნ.
ლიტერატურული აჭარა, 1999, №12, გვ. 145. მისივე, სამხრეთ-დასავლეთ
საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 101-
102.

²¹ ს.გოგიტიძე. უძველესი ქართული სახელმწიფოებრივი გაერთიანება, ჟურნ.
ლიტერატურული აჭარა, 2000, №5, გვ. 108.

²² პ.ინგოროვცა. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 162, და სქოლიო 1,2,3.

²³ ჩიოღირის ეალეთის ჯაბა დავთარი, თარგმანი ც.აბულაძისა, თბ., 1979,
გვ. 182.

²⁴ შ.ჯაფარიძე. ნიკო მარის მოგზაურობა შავშეთსა და კლარჯეთში, თბ., 1996,
გვ. 143, 163.

²⁵ ოსმალური დოკუმენტური წყაროები საქართველოსა და ამიერკავკასიის
შესახებ, XVII-XVIII სს., იბ., 1989, გვ. 134, 139, 140.

ხუშანი-ქუშალხისთან. სადღაც აქვეა საძებარი ქასქების სოფელი-ქაშალუვა. შესაძლებელია ამ ქვეყნის ცენტრი ეს სოფელი-ქუშალდი ან ზოში-ყოფილიყო. ურარტული წყაროებით უმრავლესი ცნობილი ქვეყნის სახელწოდება ძირითადად მათი ცენტრის (ქალაქი) სახელით არის გადმოცემული (მაგ. ქალაქ ხალდირიულხის ქვეყანა, ქალაქ შაშილუნის ქვეყანა და სხვა).

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ „ზოშ“ ძირიანი ტოპონიმები საქართველოში სხვაგანაც დასტურდება: ზოს-ტა (ზოშთა) აფხაზეთში,²⁶ ზოშ-არ-ა (ფშავში),²⁷ ზოშ-ურ-უთ-ი (არტაანის მიდამოებში),²⁸ მთა ზოშ-არ-ი (ხევსურეთში) ზოშ-ორ-ეთ-ი (ართვინთან, სოფ. იბრიქლის უბანი),²⁹ ზოშ-ატ-იანი (ლაგოდეხის რაიონი, ზოშ-არ-ა (თიანეთის რაიონი),³⁰ ზოს-ო (ადგილის სახელი ხევში),³¹ ზოზ-ა (თუშეთში), ქოს-ალ-არი (ქციის ხეობაში სოფელი), ზოს-ტა (ზოშტა) ართვინის ოლქში.³² სახელწოდებები ზოსტა-ზოშტა თავიანთ შრომებში საქართველოში დამოწმებული აქვთ ევროპელ მოგზაურ-მკვლევარებს (ბრუნე, პეისონელი), ზოშ-ტა (სამეგრელოს ტერიტორიაზე). მოხსენიებულია XVII საუკუნის წყაროში, ზოშ-ტიბელი (სოფელი იმერეთში) გვიანფოდალური ხანის საეკლესიო საბუთებში³³ და სხვა.

ახლა განვიხილოთ ურარტული წყაროების ხუშანისა და ბიბლიის ნაწილში „შესაქმეში“ დასახელებული ქვეყნის ხუშას ურთიერთმიმართების საკითხი. ბიბლიაში იხსენიება ქვეყანა ხუში შემდეგ კონტექსტში „სამოთხის საზღვარს იქით წყლის ნაკადი ქვეყნის ოთხ მთავარ მდინარედ იყოფოდა. ერთი მათგანი ფისონი, გარს უვლიდა ევილათის (თუ ხავილა მიწას), სადაც იბოვებოდა სუფთა ოქრო, სურნელოვანი მური (თუ ანთრაქი) და ძვირფასი

²⁶ პ.ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, გვ.162.

²⁷ ი.ახუაშვილი. ქართული გეარსახელები, თბ., 1999, გვ.141,338. .

²⁸ პ.ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, გვ.162.

²⁹ ეს მონაცემი მოგვაწოდა ფილოლგმა ნუგზარ ცეცხლაძემ, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებთ.

³⁰ ჟურნ. მნათობი, 1957, №6; გ.ბედოშვილი ერწო-თიანეთის ტოპონიმია, თბ., 1980, 213. ალ.ღლონტი, ტოპონიმიკური ძიებანი, III, ლაგოდეხის ტოპონიმია, თბ., 1981, გვ.70.

³¹ ე.იოწაშვილი. მოხვედრების საოჯახო ყოფა, თბ., 1970, გვ.62.

³² პ.ინგო.ოყვა. გიორგი მერჩულე, გვ.162.

³³ იქვე, გვ.162, შენ.3.

ქვა სარდლიონი (თუ ზურმუხტის ქვა). მეორე მდინარე, გეონი, გარს ერტყმოდა მთელს ქუშის ქვეყანას. მესამეს პიდეკელი (ტიგროსი) ერქვა. იგი ასურეთის აღმოსავლეთით მიედინებოდა, მეოთხე მდინარე ეფურატი იყო.³⁴

ყველა კომენტატორი ერთხმად აცხადებს, რომ ფისონი არის მდინარე ფასისი, რომელსაც შემდეგ ეწოდა არაქსი. არაა გამორიცხული, რომ იგი იყოს რიონი ან ჭოროხი, რადგან უძველეს დროს სახელწოდება ფასისი მიემართებოდა ამ ორ უკანასკნელ მდინარესაც. შესაძლებელია იყოს რიონი, რადგან უძველესი დროიდან მოყოლებული მისი ზედაპირები (გაიხსენეთ არგონავტები, სტრაბონი, არაბი მწერალი მასუდი) ცნობილი იყო ოქროს მოპოვებით. ეს მონაცემები ეთნოგრაფიული სინამდვილითაც დასტურდება: სვანეთის მოსახლეობა აქ დღესაც მოიპოვებს სუფთა, უმაღლესი ხარისხის ოქროს. მესამე მდინარე ტიგროსია, ხოლო მეოთხე-ეფურატი.

მეორე მდინარე გიჰონი (გეონი) მკვლევართა აზრით, შეიძლება იყოს ნილოსი, რადგან იგი გაედინება ქუშის მიწაზე. ბიბლიის თანახმად, ზუშის მიწა არის ეთიოპია, მაგრამ გეონი გაედინება არა აზიაში, არამედ აფრიკაში. ამავე დროს მიმართულება ტიგროსისა და ეფურატის მიმართ საწინააღმდეგოა, ე.ი. სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ. 3000 კმ. დაშორება კმარა ორი მდინარისა ეფურატ-ტიგროსისა და ნილოსის სათავეს შორის. შესაქმე ამბობს, რომ ისინი ერთსა და იმავე ბაღს რწყავენ. მართალია ტიგროსისა და ეფურატის სათავეები 100 კმ-თაა დაშორებული ერთმანეთისაგან, მაგრამ ესეც კი ძალიან ბევრია ერთი ბაღისათვის.³⁵

თუ დაუკვირდებით დღევანდელი თურქეთის აღმოსავლეთი ნაწილის რუკას თვალში საცემია ის, რომ შესაქმეში დასახლებული ოთხი დიდი მდინარე შეიძლება იყოს მხოლოდ ეფურატი, ტიგროსი, არაქსი და ჭოროხი. გეონისა და ჭოროხის იგივეობაზე მეტყველებს, ისიც, რომ ამ უკანასკნელის ხეობაში დასტურდება ქვეყანა ზუშ(ანი), რომელიც ამ მდინარის მნიშვნელოვან ნაწილზე იყო გადაჭიმული.

რომელ ენაზე მეტყველებდა ზუშანის ქვეყნის მოსახლეობა?

³⁴ შესაქმე, თავი 2, გვ.8, 10-11; ბიბლია, 1989, გვ.14; ზ. კოსილოვსკი, ბიბლიური თქმულებები, თბ., 1976, გვ.12.

³⁵ Л.Таксил. Забавная библия, М., 1976, с.15.

ანტიკური წყაროების მონაცემების გათვალისწინებით, ამ ქვეყნის სიახლოვეს სავარაუდებელია,³⁶ რომ ჭანური (სვანური) ენაზე მოსაუბრე თემები იყვნენ განლაგებული. თუმცა ზოგიერთ მკვლევართა აზრით აღნიშნული ტერიტორიის ახლოს მცხოვრები ტომები ზანურ, სვანურ, ქართულ ეთნიკურ ჯგუფებს უნდა ეკუთვნოდნენ. მაგრამ ტოპონიმთა სემანტიკური ანალიზი მათ სვანურ სამყაროსთან კავშირზე უფრო მიუთითებს. ასე მაგალითად, ხოშა სვანური ტოპონიმია და ნიშნავს „დიდი“. „ხოჩა“ ასევე სვანური სიტყვაა და ნიშნავს „ქარგი“.³⁷ ქართული ენის აჭარულ დიალექტში მოგვეპოვება სიტყვა „ხოშორი“, რომელიც „დიდს“, „მსხვილს“ ნიშნავს; აქედანაა ნაწარმოები ხოშკაკალი (დიდი, მსხვილი კაკალი), რაც ქართულ „სეტყვას“ შეეფარდება. აჭარაში ახლაც ხმარობენ სიტყვას ქოშა-ქოშე, რაც კიდეს, კუთხეს ნიშნავს.³⁸ ქართულ ლექსიკონში ბევრია „ხოშ“ ძირიანი სიტყვები.³⁹ ხოშა ქოშაქი, ხუაშაქი – ადამიანის საკუთარ სახელებადაც დასტურდებიან სვანეთის წერილობით ძეგლებში⁴⁰ ტბეთის სულთა მატთანეში (XII-XIII სს.) გვხვდება მამაკაცის საკუთარი სახელი ხუაშარი, ხუაში, გვხვდება ქალის სახელიც – ხუაშაქი⁴¹ თავისი ვარიანტებით: ქოჩაკი, ქოჩა, ხოშატი სახალხო გმირი ყოფილა კახეთში.⁴² „ხოშ“ ძირიდანაა ნაწარმოები ქართული გვარსახელები: ხოშტარია, ხოშარაული, ხოშარელი. ხუშანის მეფე ორჯერაა მოხსენიებული წყაროებში „ხახა“ და „ხახანი“-ს ფორმით. ჩვენი აზრით, ეს სახელი ასოცირებას იწვევს იმავე ტერიტორიის სახელწოდებასთან, რომელზედაც ხახანი ბატონობდა (დასავლეთი ტაო) ფეოდალური ხანის

³⁶ ს.გოგიტიძე. რომელ ენაზე მეტყველებდნენ ანტიკური ხანის ჭანები, ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 2001, №7, გვ. 83-89; მისივე, უძველესი ქართული ქვეყანა ხუშანი, გაზ. აჭარა, 2001, 31 ოქტომბერი.

³⁷ ე.თოფურიია, მ.კაღლანი. სვანური ლექსიკონი, თბ., 2000, გვ.874.

³⁸ ქართული (აჭარული) ზღაპრები, შეადგინეს ნ.ნონეშვილმა, ე.ზოიძემ და სხვებმა, ბათ., 1973, გვ. 151.

³⁹ ქართული განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, თბ., 1986, გვ. 582; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ.VIII, თბ., 1964, გვ.1499-1500; შ.ფუტყარაძე. ჩვენებურების ქართული, წ.I, ბათ., 1993, გვ. 676 და სხვა.

⁴⁰ ვ.სილოგავა. სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, თბ., 1988, გვ.343,560.

⁴¹ ტბეთის სულთა მატთანე, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თ.ენუქიძემ, თბ., 1977, გვ. 15,16.

⁴² ჟურნ. მნათობი, 1957, №6.

საქართველოს მნიშვნელოვანი რელიგიური ცენტრის სახელთან-ხაზული (აქედან წარმოდგება გვარსახელი ხაზულარი). ამ ანთროპონიმიდან უნდა მომდინარეობდეს ქართული გვარსახელები: ხახანაშვილი, ხახონაძე, ხახაძე, ხახანიანი, ხახუტაიშვილი, ხახიაური, ხახულაშვილი, ხახვია (?) და ა.შ. ეტყობა ყოფილი დიოხის ტერიტორიაზე ადამიანის საკუთარი სახელი -ხახა-ქცეულა ტოპონიმად. ეკელეცის გავარში, მოვსეს ხორენაცთან (V ს.) დასახელებულია სოფელი ხახი, სადაც გარდაიცვალა IV საუკუნეში მოღვაწე სომხეთის მთავარეპისკოპოსი დიდი ნერსესი.⁴³ 1458 წლის აგერკის თუ აგრკის მონასტრის წარწერაში მოხსენიებულია ხახუსა და თორთომის გავარი⁴⁴ (პროვინცია, ოლქი საქართველოსი). სწორედ ეს ტერიტორია წარმოადგენდა ზუშანის ქვეყნის ნაწილს. ხახუ იგივე ხახულია, რომლის სახელწოდება დაკავშირებული უნდა იყოს ქართულ (სეანურ) საკუთარ თუ ოლქის მმართველთა დინასტიურ სახელთან-ხახო (ხახა). საქართველოში ახლაცაა გავრცელებული ადამიანის საკუთარ სახელად ხახო, ხახა, ხახალა, ხახია, ხახარე, ხახუტა.⁴⁵ ხახანი ქართულ ლექსიკონში განმარტებულია როგორც „ბავშვის ტირილი“.

შესაძლებელია ზუშანი იყოს ჰუშანის ნაირსახეობა (შეადარეთ: ხაბარენი//ჰაბარენი, ჭანი//ჰენიოხი) და, საბოლოოდ, კავშირი ჰქონდეს სან//შან-თან, მოსინიკ//მუშუან-თან. მათ გარკვეულ ნაწილს ზუშანის ქვეყნის მოსახლეობა მხოლოდ ჭოროხის ხაზით ეყოფოდა. ასევე დასაშვებად მიგვაჩნია ტერმინის „ზუშანი“ „შანი“ ფორმამდე დაყვანა: ზუშანი→ჰუშანი→

ოშანი→შანი

(შეადარეთ: ხაბარენი→ჰაბარენი→ობარენი).

ამრიგად, ზუშანი//ზუშალხი მდ. ოლთისის ჭოროხთან შეერთების ორივე მხარეზე უნდა მოთავსდეს. საფიქრებელია, რომ ეს ქალაქი ჩრდილოეთის მიმართულებით დიდინისა და კოლხას ქვეყნამდე, ხოლო სამხრეთით ისპირის რაიონამდე აღწევდა, აღმოსავლეთისაკენ მას ულთუზაინისა და აბიანის ტომის

⁴³ მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები ღაურთო აღაბდალაძემ, თბ., 1984, გვ. 209.

⁴⁴ სომხურ ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1978, გვ. 74,75.

⁴⁵ ი.ახუაშვილი. ქართული გვარსახელები, წ. II, გვ. 879.

ქვეყნები ეკვროდნენ. მაშასადამე, ზუშანის ქვეყანა ისტორიული ტაოს ტერიტორიის დასავლეთ ნაწილს იკავებდა. ეთნიკური კუთვნილების მხრივ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ზუშანის მოსახლეობა სვანურენოვანი, სვანურ დიალექტზე მეტყველი ერთობა, ძირძველი ქართული ტომი უნდა ყოფილიყო.

ქვეყანა Biani დაიენ-ლიაოხის ერთ-ერთი მხარის აღმოსავლეთის ოლქი იყო. იგი ურარტულ წყაროებში სამჯერ მოიხსენიება, ორჯერ მეფე არგიშტი I-ისა (786-765 წწ.), ერთხელ კი სარდური II-ის (765-735 წწ.) მოღვაწეობის პერიოდში. სურბ საპაკის ეკლესიის სტელაზე წარწერა გვამცნობს: „...მიველი ბიას ქვეყანამდე... ხუშანის ქვეყანამდე. გავემართე მე (სალაშქროდ) ღიდის ქვეყნის წინააღმდეგ, ქალაქ ზუას წინააღმდეგ...“¹ ვანის კლდეზე შესრულებულ ამავე წარწერის ვერსიაში იგივე არგიშტი გადმოგვცემს: „...გავემართე (სალაშქროდ) ღიაუეხის (ქვეყნის) წინააღმდეგ. ღიაუეხის მეფე მეფედ დავსვი. დავიპყარი შერიაზის ქვეყანა, ქალაქები დავწვი, ციხე-სიმაგრეები დავანგრეი; მიველი (?) ქალაქ ფუთუმდე... მარცხნივ-ქვეყანა ბიანი, ქვეყანა ხუშანი, მარჯვნივ შევიწყალე მე თარიუნის ქვეყანა“.²

როგორც ვხედავთ, 785 წელს ურარტელებს დაიენი ისევ დაულაშქრავთ (პირველად ისინი აქ მენუას მეფობის პერიოდში გამოჩნდნენ). სამხრეთის ოლქების დაპყრობის შემდეგ ხუშანთან ერთად ბიანის ქვეყანაც გაუძარცვათ. ბიანი ორივე წარწერაში ხუშანის გვერდით მოიხსენიება. არგიშტი იკვეხნის, რომ ამ ლაშქრობათა შედეგად ღიაოხის ქვეყნიდან ხარკის სახით წაუღია გარკვეული ოდენობის ოქრო, ვერცხლი, სპილენძი; წაუყვანია ცხენი, მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი. ამავე დროს დაიენის მეფისათვის ყოველწლიური ხარკი შეუწერია (გვაქვს ციფრობრივი მონაცემები). გაუყვანია მოსახლეობის ნაწილიც: კაცები, ქალები, ბავშვები, ნაწილი კი ადგილზე გაუჩლექია.

ურარტელები სარდური II-ის მეფობის პერიოდშიც (დაახლ. 751-750 წლებში) სწვევიან ბაიანის ქვეყანას. ვანის კლდეზე შესრულებული წარწერა მოგვითხრობს: „ქალაქი ედია, სამეფო ქალაქი აბიანის (ტომის მმართველისა), გამაგრებული, ბრძოლაში დავიპყარი“.³

¹ Г. А. Меликишвили. Урартские клинообразные надписи, М., 1960, с. 235.

² იქვე, გვ. 212.

³ გ. მელიქიშვილი. ურარტუს სამეფო, ურარტული წყაროები.-ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბ., 1990, გვ. 289.

ამ პერიოდისათვის დიაოხი, როგორც ერთიანი სამეფო, უკვე არ არსებობს. ეს იქედანაც ჩანს, რომ არც დიაოხი და არც მისი სამეფო ქალაქი ან სხვა, ადრე მის შემადგენლობაში მოხსენიებული, რომელიმე ოლქი ლურსმნულ ტექსტებში აღარ ფიგურირებს. ძვ.წ. 768 წლიდან- 750 წლამდე მხოლოდ დიაოხის ცალკეული ოლქები განაგრძობენ ბრძოლას დამოუკიდებლობისათვის. ამის შემდეგ ისინიც ქრებიან სამოღვაწეო ასპარეზიდან, თუ მხდევლობაში არ მივიღებთ ზუშანის ქვეყანას, რომელიც დაახლოებით ძვ.წ. 750-748 წლებში უკვე კოლხას შემადგენელ ნაწილად განიხილება.⁴

სარდური II-ის მიერ შესრულებულ ზემოთმოტანილ წარწერაში ნახსენებია ქალაქი ედია. ძნელია იმის თქმა, რომ იგი აბიანის ტომის საქაზტო ქალაქი იყო, მაგრამ ეს ცნობა იმდენადაა მნიშვნელოვანი და საინტერესო, რომ იგი წარმოადგენს ორიენტირს არა მარტო ამ ქვეყნის ლოკალიზაციის დასადგენად, არამედ ჩრდილოეთისა და სამხრეთი მიჯნების განსასაზღვრავადაც.

აბიანის ქვეყნის სახელწოდება სამივე ძეგლში ოდნავ სახეცვლილი ფორმით გვხვდება: ბია, ბიანი, აბიანი. ეს ცვლილებები ადვილი ასახსნელია ქართული ენის გრამატიკული ნორმების გამოყენებით. ამკარაა, რომ არგიშტის ღროინდელ წარწერებში მოხსენიებული ბია და ბიანი ერთმანეთის იდენტურია, რადგან ორივე შემთხვევაში ეს ოლქი ზუშანის გვერდით მოიხსენიება. ამ სახელწოდებებში განსხვავება მხოლოდ სუფიქსი „ანი“-ა. ბია (ბიანი) ახლოს დგას მესამე ტერმინთან „აბიანი“. ამ შემთხვევაში ბიანი წარმოდგენილია ქართული „ა“ ტოპონიმიკური პრეფიქსით (შდრ.: აჭარა, აჭი, აფსაროსი, ანჭოროხი და ა.შ. სუფიქს „ანი“-ით ნაწარმოებია ქართველური ტომების სახელწოდებები (ზუშანი, ჭანი, სვანი, მუშუანი და სხვა).⁵

მაშასადამე, ქვეყნის სახელწოდებაში „ბია“ ფუძეა, „ა“ პრეფიქსი და „ანი“ სუფიქსი. შესაძლებელია, რომ „ბია“ და

⁴ იქვე.

⁵ ს.გოგუტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002; გვ. 102,105; მისივე, Локализация «стран» Дняхан-Дняоха- амирანი, კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სამეცნიერო-კვლევითი საზოგადოებრივი ინსტიტუტის მოამბე, VI, თბ., 2002, გვ.53-62.

„ბიანი“ სატომო სახელწოდებებია, ხოლო „აბიანი“ მას შემდეგ, რაც ძვ.წ. VIII ს. 60-იან წლებში ღიაოხი განადგურდა და პირველი იქცა დამოუკიდებელ ქვეყნად, სატომო სახელს დაერთო წინსართი „ა“, რომელიც გეოგრაფიული ერთეულის (ქვეყნის) გამომხატველია (მაგ. ტომი ჭარი, შესაბამისი ქვეყანა აჭარა; ბაზგუნი-აბაზგუნი//აბაზგია). მაშასადამე, ბია-ბიანი სატომო სახელწოდებებია, ხოლო აბიანი ქვეყნის აღმნიშვნელი ტერმინი.

სად მდებარეობდა ქვეყანა აბიანი?

აკად. გ.მელიქიშვილის ვარაუდით ბია ღიაოხის ჩრდილო ოლქია.⁶ ნარუთიანიანის აზრით, ბიანი უნდა მოთავსდეს ღიაოხიდან სამხრეთ-დასავლეთით, ეფრატის ზემო წელზე, სადღაც ანტიკური წყაროების აკილისენას აღმოსავლეთ საზღვართან.⁷ ბიანი ესაზღვრებოდა ღიაოხსა და შერიაზს დასავლეთიდან.⁸ შემდეგში გამოცემულ ნაშრომში მკვლევარი აღნიშნავდა, რომ ბიანი საძებარია ხასან-ყალესა (ისტორიული თარიუნი, ოლქი ბასენა) და ზუანს (ზივინი, ერზრუმის ჩრდილო-აღმოსავლეთით) შორის.⁹ სხვაგან აღნიშნულია, რომ ბიანი უნდა მოთავსდეს კულხას სამხრეთით (სამხრეთ-დასავლეთით), ღიაოხის მეზობლად.

თუ გავითვალისწინებთ ეპიგრაფიკული ძეგლების მონაცემებს: აბიანი ხუშანის სიახლოვესაა საძებარი („მივედი ბიას ქვეყანამდე... ხუშანის ქვეყანამდე“ ან „მარცხნივ-ქვეყანა ბიანი, ქვეყანა ხუშანი“), მდინარე ოლთისის ჭოროხთან შეერთების ახლომდებარე რაიონებში. ეს ქვეყნები თანაც ისეა განლაგებული წარწერაში, რომ, როგორც ჩანს, ურარტელები ჯერ ბიას ქვეყანაში შედიან, ხოლო შემდეგ-ხუშანის ქვეყანაში. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ბიანი უფრო ახლოსაა ურარტუსთან ტერიტორიულად, ვიდრე ხუშანი. თანაც წყაროებიდან კარგად ჩანს, რომ ბიას ქვეყანა შემეთის, დიდინისა და ქალაქ ზუას სამხრეთით მდებარეობდა. ყველა ამ გარემოების გათვალისწინებით ბიანი ხუშანის სამხრეთით ან სამხრეთ-აღმოსავლეთით უნდა მოთავსდეს. ხუშანი კი, როგორც ვიცით,

⁶ Г.А.Меликишвили. Наир-Урарту, Тб., 1954, с.60.

⁷ Н.В.Арутюнян. Биайнили (Урарту), Ер., 1970, с. 184,193.

⁸ იქვე, გვ.194,406.

⁹ Н.В.Арутюнян. Топонимика Урарту, Ер., 1985, с.56.

¹⁰ იქვე, გვ.234.

განლაგებულ იყო მდინარე ოლთისის ჭოროხთან შეერთების ორივე მხარეზე.¹¹ საძიებელ ტერიტორიაზე მოგვეპოვება ტოპონიმები, რომელთა სახელწოდებების ფონეტიკური სიახლოვე ნათლად დაგვარწმუნებს ჩვენი ნააზრევის სიზუსტეში.

მდინარე ოლთისის ხეობაში ფეოდალურ ხანაში არსებობდა ტაოს პოლიტიკური და რელიგიური (საეპისკოპოსო) ცენტრი ბანა, რომლის იდენტიფიკაცია ურარტული წყაროების ბიანთან დასაშვებია, მით უფრო, რომ მისი სამეფო ქალაქის — ედიას — სახელწოდება ასოცირებას იწვევს სტრაბონის (ძვ.წ. 64—ახ.წ. 24 წწ.) მიერ მოხსენიებულ იბერიის ქალაქთან — იდისა,¹² რომელიც კოლხეთის საზღვართან მდებარეობდა. ქართული ქალაქი იდი მდებარეობდა ოლთისის წყლის სათავეებთან. მანამ, ვიდრე მას თურქები მიიტაცებდნენ, იგი ცნობილი იყო იდის სახელწოდებით. იქვეა ოლთისის შენაკადი ბანას წყალი. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ქალაქი ბიანი (ბანა) უნდა იყოს ამ ქვეყნის ჩრდილოეთი, ხოლო ედია (იდი) — სამხრეთი მიჯნები. აბიანს დასავლეთით ესაზღვრებოდა ულთუზა და ზუშანი, ჩრდილოეთით — დიდინი და შერიაზი, აღმოსავლეთით — ზაბაზა და ანიშტირგაე, ხოლო სამხრეთით — ქალაქ შაშილუს ქვეყანა და აბნულუანი.

მაშასადამე, ურარტული წყაროების ბიანა-ედიას ქართული ბანა-იდი უნდა შეეფარდებოდეს.

იმავე ტერიტორიაზე, რომელზეც ბიანი იგულისხმება, სხვადასხვა ისტორიულ საბუთში დამოწმებულია ამ სახელწოდებასთან ახლოს მდგომი ტოპონიმები: ს.აბი (ჩრდილის რაიონი),¹³ ს.აბაი (ჩრდილის რაიონი),¹⁴ ს.აბიარი (ყარსის

¹¹ ს.გოგიტიძე. უძველესი ქართული ქვეყანა ზუშანი, გაზ. აჭარა, 2001, 31 ოქტომბერი; მისივე: დაიან-დიოზი (ტერიტორია, საზღვრები), ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 1999, №12, გვ.145; დაიან-დიოზის ზოგიერთი ქვეყნის ლოკალიზაციისათვის — აკად. ს.ჯანაშიას დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილ სამეცნ. სესიის მოხსენებათა მოკლე შინაარსი, თბ., 2002, გვ. 63-66.

¹² Страбон. География, перевод Г. Стратановского, Лен., 1964, с.473.

¹³ გურჯისტანის ეილაეთის დიდი დავთარი, წ. II, თარგმანი ს.ჯიქიასი, თბ., 1941, ს.8.

¹⁴ ოსმალური დოკუმენტური წყაროები საქართველოსა და ამიერკავკასიის შესახებ (XVII-XVIII სს.) წ.1, გამოსცეს ა. ვოლკოვმა და ნ.შენგელიამ, თბ., 1989, გვ.156.

რაიონი),¹⁵ ს.ბიეთი (ახალციხის რაიონი),¹⁶ ს.აბი (ახალციხის რაიონი),¹⁷ სოფელი ბანა (ქართლის სამხრეთით). საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ედიასთან ახლოს მდგომი ტოპონიმი, სოფელი ედისი დამოწმებულია ჯავის რაიონში.¹⁸ ვახუშტი ბატონიშვილი ქართლში ასახელებს სოფლებს—დიდეთი, ედოთი.

როგორი იყო იყო აბიანის ქვეყნის ეთნიკური შემადგენლობა?

როგორც აღინიშნა, ტერმინი „აბიანი“ ქართული ტოპონიმიკური პრეფიქსით (ა) და სუფიქსით (ან) არის გაფორმებული. ამავე დროს, ბანა იყო ქართული ტომის ტაოს (ტაონის) დედაქალაქი და დიდი ხნის მანძილზე დაკავშირებული იყო საქართველოსთან. გარდა ამისა, სიტყვები ბია-აბია დადასტურებას პოულობს ქართულ ლექსიკონებში: მაგალითად, „აბია“ ქართული სიტყვაა და ნიშნავს „აბია“-„დაბმულია“, ან კიდევ „ასხია“.¹⁹ ბიას ეძახიან სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში კომშს. ბია-გარეული წვრილი კომშია.²⁰ შესაძლოა ტერმინი ბიანი ქართული უბანის (ბანის) ან აბანოს შესატყვისი იყოს. ქართული ბან ფუძე შემონახულია ქართულ სიტყვებში: ე-ი-ბან, გან-ი-ბან-ა, და-ბან-ა, და-ი-ბან-ა და ა.შ.²¹ „აბანი“ არქაულ ქართულში „მხარეს“ ნიშნავდა. ეს სიტყვა ქართულ გეოგრაფიულ სახელწოდებებში სხვა სახესხვაობითაც გვხვდება. „ობანი“, უბანი“.²² „აბა“ ქართულში ადამიანის საკუთარ სახელადაც გვევლინება.²³ ქართული გვარია აბაიძე. „აბა“-უხეში მსხვილი

¹⁵ იქვე, გვ.198.

¹⁶ ჩილდირის ეალეთის ჯაბა ღავთარი, თარგმანი ც.აბულაძისა, თბ., 1979, გვ.130.

¹⁷ იქვე, გვ.188.

¹⁸ კ.კამრეკელი. ღვალეთის ტოპონიმიკის ანალიზისათვის, ივ.ჯავახიშვილის სახ.ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, IV, ნაკვ. I, თბ., 1958, გვ.58.

¹⁹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, რუსული თარგმანითურთ, ალ.ლლონტის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბ., 1961, გვ.152.

²⁰ ნ.ჩუბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი, რუსული თარგმანითურთ, ალ.ლლონტის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბ., 1961, გვ. 152.

²¹ ჰ.ფენრიხი, ზ.სარჯველაძე. ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 1990, გვ.43,44.

²² პ.ნეგოროცკა. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ.469 და შენ. 4; შდრ. И.М. Дзяконов. Урартские письма и документы, М.-Л., 1963, с.77.

²³ ი.ახუაშვილი. ქართული გვარსახელები, თბ., 1999, გვ. 65, 340, 453.

შალის ძაფია ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობაში.²⁴ შეიძლება იგი უკავშირდებოდეს ინდოევროპულ ვინოს (ქართული ლეონო; ურარტულს არ გააჩნდა „ვ“ ბგერის აღმნიშვნელი და მას „ბ“-თი გადმოსცემდა). ბია- მოფერებითი სალერსო სიტყვაა და სემანტიკურად ნიშნავს „ქარგს“, „მშენიერს, საამოს“.²⁵ სახელწოდება აბიანის (ბიანი, ბია) მსგავსი სიტყვები მეგრულ ენაშიც გვხვდება, მაგალითად: ბია-ერთგვარი ჩიტია, აბანა-აბანო, აბანი-აღგილი.

ასევე, ქართველურ სამყაროს უკავშირდება აბიანის ქვეყნის სამეფო ქალაქის სახელწოდებაც. „ილია-ნი“ სვანური სიტყვაა და ნიშნავს „ნათხოვრობს“.²⁶ ილია საკუთარ სახელადაც გვევლინება ქართულში. ასე ერქვა კოლხეთის მეფის, აეტის მეუღლეს.²⁷ ელია იყო ქალღვთაება ურარტულ პენტეონში,²⁸ თუმცა შესაძლებელია ასეთივე მნიშვნელობით ყოფილიყო ქართულშიც და სწორედ აბიანის ქვეყნის სატახტო ქალაქის სახელწოდება ღვთაება ელიასთან იყოს დაკავშირებული. სოფელ ქოსეს პატრონოშიაში რამდენიმე ოჯახი შედიოდა, რომელთა შორის XIX საუკუნეში საოჯახო თემების არსებაბაც მოწმდება. ერთ-ერთ ასეთ ოჯახს მეთაურობდა ელია. მისი სახელის მიხედვით, როგორც ამ ოჯახს, ისე გაყრის შედეგად წარმოქმნილ ნათესაურ გაერთიანებას ეწოდება ედიენი.²⁹ ჰიდესა ჭოროხის ხეობაში გავრცელებული ადამიანის (ქალის) საკუთარი სახელი იყო. ელია-ედიკო დღევანდელ საქართველოში საკმაოდ გავრცელებული ადამიანის (ქალის) საკუთარი სახელია. ედი-ელიაც მამაკაცის სახელი ყოფილა (შეადარეთ: ედიბერიძე).³⁰ სვანური გვარია-ილიანი,³¹ იგივეა რაც ქალაქის სახელი ელიანი თემის დღევანდელ სახელსაც ილი გავითვალისწინებთ და მას გავაფორმებთ

²⁴ შ.ფუტყარაძე. ჩვენებურების ქართული, ბათ., 1993, გვ.373.

²⁵ ვ.ითონიშვილი. მოხვედრების საოჯახო ყოფა, თბ., 1970, გვ.107.

²⁶ ო.ქორქია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ.162,240.

²⁷ ე.თოფური, მ.ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, თბ., 2000, გვ.273.

²⁸ აპოლონის როდოსელი. არგონავტიკა, თბ., 1975, გვ. 123,124.

²⁹ გ.მელიქიშვილი. ძიებანი საქართველოს, კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბ., 1999, გვ.39.

³⁰ ვ.ითონიშვილი. მოხვედრების საოჯახო ყოფა, გვ.25.

³¹ ნ.ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1990, გვ.455.

³² ი.ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1999, გვ.340.

ქართველური სუფიქსით „ანი“-თ, მაშინ ურარტული ტოპონიმის სახელი ზუსტი ანალოგი იქნება ქართული გვარისა.

ამრიგად, ქვეყანა ბიანი ტაოს ტერიტორიაზე, აღმოსავლეთ ნაწილში უნდა მოთავსდეს. მის ლოკალიზაციას ისტორიულ-გეოგრაფიული რეალებებისა და ბიანა-ბანასა და ედია-იდის იდენტურობის მიხედვით ვსაზღვრავთ. ქვეყანა აბიანი ქართულ სამყაროს უნდა დაეუკავშიროთ და ვფიქრობთ, რომ ამ ქვეყნის მოსახლეობა ეთნიკური კუთვნილების მხრივ ქართველური (ქართულ-სვანური) უნდა ყოფილიყო.

ქვეყანა Didini მხოლოდ ერთი ურარტული ეპიგრაფიკული ძეგლის, სურბ საჰაკის ეკლესიის სტელაზე შესრულებული წარწერითაა ცნობილი. იგი ეკუთვნის მეფე არგიშტი I (786-765 წწ.) და მიეკუთვნება მისი მოღვაწეობის საწყის პერიოდს (დაახლ. 785 წ.). წყარო დიდინის შესახებ გვამცნობს: „... მივედი (?) ბიას ქვეყანამდე... ხუშანის ქვეყანამდე. გავემართე მე (სალაშქროდ) დიდის ქვეყნის წინააღმდეგ, ქალაქ ზუას წინააღმდეგ; ქალაქი ზუა, დიაუხის (ქვეყნის) სამეფო ქალაქი, მე გადაეწვი. წარწერა დავდგი ქალაქ ზუაში...“¹

ბიანისა და ხუშანის ქვეყნების ლოკალიზაცია ჩვენთვის ცნობილია.² ამ წარწერის მიხედვით, დიდინი სამებარია აღნიშნული ოლქებისა და ოლთისწყლის ჩრდილოეთით მდებარე რაიონებში. ქვეყანა დიდინი დიაოხის შემადგენელ ნაწილად იგულისხმება, რადგანაც იგი ხუშანისა და ბიანის მეზობელია და ამავე დროს ქალაქი ზუა, რომელიც დიდინის ჩრდილოეთ საზღვარზეა, წარწერაში (?) მოიხსენიება როგორც დიაოხის „სამეფო ქალაქი“. ამიტომ დიდინის ოლქი ხუშანისა და ბიანის ჩრდილოეთითაა სამებარი ქალაქ ზუამდე ან იქნებ ზუა დიდინის ქვეყნის ქალაქია.

დიდინის ქვეყნის ადგილმდებარეობის განსაზღვრაში გვეხმარება მენუას (დაახლ. 810-786 წ.) მიერ კლდეზე დატოვებული წარწერა (არზრუმის რაიონი, იაზილიტაში). მენუა ამბობს, რომ დიაოხის სამეფო ქალაქის დარბევის შემდეგ „მივედი შეშეთის ქვეყანამდე, ქალაქ ზუამდე. ქალაქი უტუხაი...“³ ამ წარწერის მიხედვით ურარტელები შაშილუნში ლაშქრობის შემდეგ მიემართებიან ჩრდილოეთისაკენ, მიდიან შეშეთის ქვეყანამდე, ქალაქ ზუამდე, ე.ი. არზრუმის სანახებიდან შეშეთის

¹ Г.А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи (ქვემოთ УКН), М., 1960, с.235.

² ს.გოგიტიძე. უძველესი ქართული ქვეყანა ხუშანი, გაზ. აჭარა, 2001. 21 ოქტომბერი; მისივე: დიაენ-დიაოხი (ტერიტორია, საზღვრები), ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 1999, №2, გვ. 143-150; სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 101, 102, 105.

³ Г.А. Меликишвили. УКН, с.158.

(შავშეთის) ქალაქ ზუამდე. მამასადამე, ქალაქი ზუა შვეთის გვერდითაა საძებარი. თუ გავითვალისწინებთ არგიშტის წარწერის მონაცემებსაც, ზუა საძებარია შავშეთიდან დასავლეთის, შესაძლებელია იმერხევის ტერიტორიაზე ან მისგან ოდნავ სამხრეთით. თუ დაუშვებთ, რომ ქვეყანა ღიღინი, სადღაც აქვე უნდა მოთავსდეს, ე.ი. ზუანის ჩრდილოეთით, მაშინ ზუაც მის შემადგენლობაში მყოფ ქალაქად უნდა ვიგულისხმოთ. ყოველ შემთხვევაში ზუა შავშეთ-იმერხევის ტერიტორიაზე ან ცოტათი სამხრეთით შვეთ-ღიღინის ტერიტორიაზე უნდა მოეთავსოს.

ა.საუსეს მიხედვით ღიღინი დაიანის ოლქია.⁴ დ.მელიქიშვილის გამოკვლევით ღიღინი დიაოხის ჩრდილოეთით ან მეზობლად მდებარე რაიონია. ზუანის ახლოს მდებარეობდა ღიღის ოლქი ქალაქ ზუათი.⁵ ეტყობა ზუასთან ახლოს მდებარეობდა შავშეთი. ამ უკანასკნელში მკვლევარები შავშეთის (თანამედროვე შავშათის რაიონი) ხედავენ.⁶ განსხვავებული აზრისაა ნ. არუთინიანი. მისი ვარაუდით ღიღინი მდებარეობდა დიაოხის ფარგლებს გარეთ, რადგანაც, როცა ურარტელები მიდიოდნენ ღიღინთან სალაშქროდ, მაშინ შეიჭრნენ დიაოხის ოლქებში. ანტიკური აკილისენის რაიონში (ბიანი, ზუანი) მოქმედების შემდეგ წავიდნენ ღიღინში და შეიჭრნენ დიაოხის ქალაქ ზუაში. ზუა სხვა მხარეს იყო, მთა შვეშ-მეორე მხარეს.⁷ არგიშტი არაფერს ამბობს ღიღინის დარბევისა და მის საზღვართან მოსვლაზე. ზუანში ლაშქრობა არ შემდგარა. ამიტომ ის მდებარეობდა დიაოხის სამხრეთ პერიფერიაზე (არზრუმის რაიონში).⁸ მოგვიანებით მკვლევარმა აღნიშნა, რომ ზუა მდებარეობს არზრუმის ჩრდილო-აღმოსავლეთით ხასან-ყალესა და სარიკამიშს შორის თანამედროვე ქალაქ ზივინთან, ე.ი. ზუა

⁴ გ.მელიქიშვილი. ძიებანი საქართველოს, კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბ., 1999, გვ.63.

⁵ Г.А.Меликишвили. Наир-Урарту, Тб., 1954, с.60, 115, 253; ВДИ, 1954, №1, с.234.

⁶ იქვე, გვ.60; ნ.ცაცხლაძე, ს.გოგიტიძე. შავშეთი წერილობით წყაროებში, ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 1998, №12, გვ. 90-96; მათივე, Osmanlı Öncesi Şavşat Tarihi.-Gveneburi, Kültürel Dergi, N40, Istanbul, 2001, გვ. 16-19.

⁷ Н.В.Арутюнян. Бийинили (Урарту), Ер., 1970, с.160, 184.

⁸ იქვე, გვ.185.

საძებარია დიაოხის სამხრეთით, სამხრეთ-აღმოსავლეთით, დიდინი შესაძლებელია მოვათავსოთ დიაოხში, ზუშანისა და ბიანის მეზობლად.⁹ გრ.კაპანციანის მიხედვით გვაქვს ზუა-შ-ილი (Zua-shili) ზუაილები ადგილის სახელიდან ზუა (გვაქვს Zuaia) – ზივინი სარიყამიშის ახლოს, სადაც ნაპოვნია მენუას წარწერა.¹⁰

მაშასადამე, ნ.არუთინიანის მიხედვით, ზუა ზივინთანაა, ხოლო დიდინი-ზუშანისა და ბიანის მეზობლად, მაგრამ არა დიაოხის ჩრდილოეთში, არამედ აკილისენა-ეკელეცის ოლქის მეზობლად. როგორც დავინახავთ, დასახელებულ ტერიტორიაზე სულ სხვა ოლქები თავსდება, ვიდრე ნ.არუთინიანი მიუთითებს, მაგრამ ორი გარემოების გათვალისწინებით მაინც სარწმუნოა ზუას ლოკალიზაცია. ასე მაგალითად, ქ.ზუაში ურარტელების მიერ დადგმული წარწერა. შავშეთ-იმერხევის ტერიტორიაზე ჯერ არ აღმოჩენილა, ხოლო ზივინის მიდამოებში-კი. ამავე დროს ტერმინების (ზუა, ზივინი) ენათმეცნიერული ანალიზი თითქოს ამავე მოსაზრებას უჭერს მხარს, მაგრამ ტოპონიმები, რომლებიც ფონეტიკურად ახლოს დგანან სახელწოდებებთან (დიდი, ზუა), უფრო დიაოხის ჩრდილოეთში დასტურდება, ვიდრე სამხრეთში. მაგ. სოფელი დიდროი-ბერთას მიდამოებში, იმერხევისა და კლარჯეთის მოსაზღვრედ.¹¹ ა.ყობერი ასახელებს სოფელ დიადინს არზრუმიდან გასვლის შემდეგ, ევფრატის სანაპიროსაკენ.¹² სოფელი დუდუნა-დიდი არტაანის ლივაში¹³ (მტკვრის სანაპიროზე). დიდართ-ადგილის სახელი შავშეთში.¹⁴ დღეს შემორჩენილია დასახლებული პუნქტი დიადინი ეანის ტბის ჩრდილო-აღმოსავლეთით,¹⁵ ეტყობა ეს ურარტულთა ექსპანსიის შედეგი იყო. ტერმინ დიდინთან ახლომდგომი ტოპონიმები

⁹ Н.В.Арутюнян.Топонимика Урарту, Ер., 1985, с.48,73.

¹⁰ Гр.Капанцян. Хайаса-колыбел арьян, Ер., 1948, с.181.

¹¹ შ.ჯაფარიძე. ნიკო მარის მოგზაურობა შავშეთსა და კლარჯეთში, ბათ., 1996, გვ.187.

¹² ა.ყობერი. მოგზაურობა სომხეთსა და სპარსეთში 1805-1806 წლებში, თარგმანი ი.ნაჭყებიასი, თბ., 1997, გვ.56.

¹³ ჩილდირის ეალეთის ჯაბა დავთარი, თარგმანი ც.აბულაძისა, თბ., 1979, გვ.158.

¹⁴ ნ.ცეცხლაძე. შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმია, ბათ., 2001, გვ.175.

¹⁵ Я.А. Манандян. О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ер., 1956, с.59.

მოიხსენიება ასურულ და რომაულ წყაროებში ვანის ტბის ჩრდილოეთით განლაგებულ ოლქებში. მათ მკვლევარები თანამედროვე დიდებთან აიგივებენ.¹⁶ სხვათა შორის ზუსტად იგივე ტოპონიმები მოიხსენიება ვანის ტბის დასავლეთით. ასე ერქვა (დიდი)¹⁷ კარგად გამაგრებულ სიმაგრეს უძველეს ქართულ ქვეყანაში უაიაისში, რომელიც ზაიასას ერთ-ერთი ძირითადი ოლქი იყო. სოფელი დიდია სამეგრელოშიცაა დადასტურებული ევროპულ მოგზაურთა შრომებში.¹⁸

ასევე მრავლად მოიპოვება „ზუარეთთან“ ფონეტიკურად ახლოს მდგომი ტოპონიმები: იმერხევის ტერიტორიაზე-ზიო; ჯუანი-სოფელი მურღულის რაიონში;¹⁹ ჯუარები-სოფელი შავშეთში; ჭუარები-სათიბი სვინეანში (იმერხევი);²⁰ ზიარეთი-სოფელი შავშეთში, ზუარეთი-უბანი სოფელ მიქელეთში (შავშეთი).²¹ ნ.მარი არტანუჯის ახლოს ასახელებს ტოპონიმებს-შუათი, ზიარეთი, ჭუარეთი.²² იქნებ ურარტული წყაროს ზუა ქართული წუა იყოს. ამ ფორმით XVIII საუკუნის დასასრულის წყაროში სურამის წყლის ხეობაში დასახელებულია სოფელი წუა.²³ ურარტულისათვის უცხო აფრიკატი შეიძლება „ზ“ გადმოცემულიყო. თანაც ქართლში წუა იგივეა, რაც ქვაწარახი, წუა იგივეა, რაც ხილის გამოწურული წვენი. წუა პატარა ჩიტიცაა.²⁴

ტოპონიმები ზუა//ჯუა სუფიქსის („არ“) გარეშე იგივეა, რაც ზუა//ზუაინა, რომელშიც „ინა“ მაწარმოებელი გამოიყოფა. დიდინისა და ზუას ლოკალიზაციას უფრო ნათლად წარმოვიდგენთ, თუკი უტუხაის იდენტიფიკაციას მოვასწენთ

¹⁶ И.М.Дьяконов. АВИИУ, с.329.

¹⁷ იქვე, გვ.30-31.

¹⁸ ფ.გამბა. მოგზაურობა აიიერკაკეკასიაში, ფრანგულიდან თარგმნა, კომენტარები დაურთო მ.მგალობლიშვილმა, თბ., 1987, გვ. 143.

¹⁹ შ.ფუტყარაძე. ჩვენებურების ქართული, ბათ., 1993, გვ.228,301.

²⁰ იქვე, გვ.236; ი.სიხარულიძე. შავშეთ-იმერხევი, ბათ., 1988, გვ.39.

²¹ ნ.ცეცხლაძე; შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმია, გვ.56,181.

²² შ.ჯაფარიძე. ნიკო მარის მოგზაურობა შავშეთსა და კლარჯეთში, გვ.54,133.

²³ ი.ბაგრატიონი.ქართლ-კახეთის აღწერა, თბ., 1986, გვ.45.

²⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ.VIII, თბ., 1964, გვ.1175.

კლარჯეთის უძველეს ცენტრთან—თუხარისთან.²⁵ ქალაქი უტუხაი, ქალაქი ზუა და ქვეყანა შემეფიქრებელი ერითრეის მეზობლად უნდა ვეძიოთ (მენუას წარწერა იაზილიტაშიდან).

რომელ ენაზე მეტყველებდა ქვეყანა დიდინისა და ქ. ზუას მოსახლეობა?

„დიდინი“-ში უნდა გამოიყოს „ნი“ სუფიქსი. ძირი „დიდი“ ქართული სიტყვაა. ხშირად აწარმოებს გეოგრაფიულ სახელებს, მაგალითად: დიდ-აჭარა, მარა-დიდი, დიდ-ღელე, დიდ-სერი და სხვა.

კაპადოკიურ ფირფიტებში გვხვდება იტერატიული სახელი დიდი-Didi (e,a), რომელთანაც, შესაძლებელია, კავშირშია დიაოხის ქვეყნის ერთი ოლქის (შეიძლება ტომის) სახელწოდება Didini.²⁶ დიდინის სახელთან ახლოს დგას მხერ-კაპუსის წარწერაში ურარტულ ღვთაებებს შორის დასახელებული დიდუანი.²⁷

ქართულ ლექსიკონებში „დიდ“ ფუძიანი რამდენიმე სიტყვაა:²⁸ 1 დიდ-ი (ძირითადი მნიშვნელობის გარდა) ოჯახის უფროსი, ოჯახის მარჩენალი; 2 დიდანა—დიდედა, ბებია; 3 დიდარი-იმდიდარი; 4 დიდარი-ქალის საკუთარი სახელი. საქართველოში ახლაც მრავლად მოგვეპოვება ამ სიტყვისაგან წარმოებული გვარები: დიდიძე, დიდიშვილი, დიდია, დიდიანი და სხვა.

ზუა (ძუა) შეიძლება ქართულ სიტყვას წარმოადგენდეს. სავარაუდოა, რომ იგი იყოს ქართული სიტყვის „ძუა“-ს იდენტური, რომელიც ლექსიკონში განმარტებულია როგორც „ცხენის კუდის გრძელი ბალანი“, ან „ცხენის კუდის ბეწვი, გრძელი და მაგარი“.²⁹ ქართველურ ენებში აფრიკატები „ძ“ და

²⁵ ს.გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ.116; მისივე, Локализация стран Диандин-Диаоха-შირანი, VI, 2002, გვ.56.

²⁶ A.Sayce. Journal of the Royal Asiatic Society, 452, იხ. გ.მელიქიშვილი. ძიებანი... 54.

²⁷ გ.მელიქიშვილი. ძიებანი... გვ.38.

²⁸ შ.ფულაძე. ჩვენებულების ქართული, გვ.435.

²⁹ ნ.ჩუბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი, აღ.ლლონტის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბ., 1961, გვ. 443; ქართული განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, თბ., 1986, გვ.546.

„ზ“ ხშირად მონაცვლეობენ. შავშეთ-იმერხევეში „ძ“-ს მაგიერ „ზ“-ს ახლაც ხმარობენ.

ზუნთან (ჟუა, ჯუა, ზუნა) ახლომდგომი სიტყვები რამდენიმეა ქართველურ ენებში, კერძოდ, ჟუანი ქართულ ლექსიკონში განმარტებულია როგორც სურო, მცენარე.³⁰ სვანურში ჯუა ძუენაა, ჟუან-შურთხი, ჟუინა-ძერა.³¹

ამრიგად, ქვეყანა დიდინი დაიენის ერთ-ერთი ჩრდილოეთი ოლქი იყო. მას ესაზღვრებოდნენ დიაოხისავე ოლქები: ხუშანი, შერიაზი, შეშეთი და ქვეყანა კულხახალი. მისი მოსახლეობა ქართულ ენაზე მეტყველებდა.

³⁰ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984, გვ.449.

³¹ ვ.თოფურიძე, მ.ქალღანი. სვანური ლექსიკონი, თბ., 2000, გვ.686, 888.

ქვეყანა თარიუნი

Tariuni-ს ქვეყნის, ისევე როგორც ურარტულ ეპიგრაფიკაში დამოწმებული მრავალი ქვეყნის ადგილმდებარეობა ჯერ კიდევ განუსაზღვრელია. შეუსწავლელია მათი ეთნიკური კუთვნილებაც. ამ საკითხების გარკვევა იმის გამოც არ ხერხდება, რომ მასზე ურარტულ ძეგლებში ძალზე მწირი და ძუნწი ცნობებია შემონახული.

ურარტულ წყაროების მონაცემებზე დაყრდნობით თარიუნის ლოკალიზაციას სხვადასხვა მეცლევარი სხვადასხვაგვარად განსაზღვრავს. გ.კაპანციანი თარიუნს აიგივებდა შუასაუკუნეების სომხურ ოლქ ტარონთან, რომელიც მდებარეობდა ვანის ტბის დასავლეთით, მდ. არაქსის შუა დინებასთან.¹ სხვა ნაშრომში თარიუნს მანას მოსაზღვრედ ან მის შემადგენლობაში გულისხმობდა.²

გ.მელიქიშვილის გამოკვლევით ქვეყანა თარიუნი მდებარეობდა სამხრეთ ამიერკავკასიაში, ჩილდირის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით. სხვა წარწერების თარიუნი, მისი აზრით, სხვა ქვეყანაა და მდებარეობდა ურმიის ტბის რაიონში მანას ან ბუშტუს შემადგენლობაში.³

თარიუნის ლოკალიზაციას სპეციალური ნაშრომები უძღვნა ნ.არუთინიანმა. იგი ხორხორის წარწერის მონაცემებზე დაყრდნობით საძიებელი ქვეყნის ტერიტორიას დიაოხსა და ზაბახას შორის ათავსებს. წარწერაში თარიუნი მოხსენიებულია ხუშანსა და ზაბახას შორის, მაგრამ ხუშანი დიაოხი-თარიუნი-ზაბახა (შემდეგ ივანი) მარშრუტზე არ მდებარეობს, არამედ დიაოხის დასავლეთით. ამრიგად, შენიშნავს მეცნიერი თარიუნის ქვეყნის ტერიტორია თანახმად ხორხორუნის წარწერის მეორე ლაშქრობის მეორე წლის აღწერის მონაცემებზე დაყრდნობით ლოკალიზდება დიაოხსა⁴ და ზაბახას⁵ შორის.⁶ ხოლო, რაც

¹ Г.А.Капанцян. Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, Ереван, 1940, с.41-42.

² Г.А.Капанцян. История Урарту, Ереван, 1940, с.164-165 (სომხურ ენაზე).

³ Г.А.Меликишвили. УИИ, М., 1960, с.442.

⁴ დიაოხს ნ.არუთინიანი არზრუმის ჩრდილოეთით, ჭოროხისა და ევფრატის ზემო წელთან ათავსებს.

⁵ ზაბახას ნ.არუთინიანი ჩილდირის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით ათავსებს.

შეეხება მეორე ლაშქრობას (ხორხორუნის წარწერა, III სვეტი, 22 ხაზი) ნარუთინიანი ვარაუდობს, რომ, რადგან იგი მოიხსენიება ასურეთისა და ბუშტუსთან ერთად ლაშქრობა სხვა ცალკეული უნდა იყოს და იგი შესრულებულია არა თავად არგიშტის მიერ. მეცნიერის აზრით, შეიძლება დაეასკვნათ, რომ არსებობდა მხოლოდ ერთი ქვეყანა სახელწოდებით თარიუნი, რომლის ტერიტორია, როგორც ჩანს, ვრცელდებოდა არზრუმის ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან, მდ. არაქსის ჩრდილოეთით და დიაუხის აღმოსავლეთით. შეიძლება იმ დროს ურარტული თარიუნის ტერიტორია სამხრეთ-დასავლეთით ვრცელდებოდა შუა საუკუნეების სომხურ ოლქ ბასენამდე (ესაა საქართველოს ისტორიული ოლქი ბასიანი), მდ. არაქსის ზემო წელთან. ასეთ შემთხვევაში შეიძლება გაკეთდეს დასკვნა, რომ სახელწოდება დასახლების დარუინქ (თან. ხასან ყალე) ოლქ ბასენში შემონახულია ურარტული ეპოქის თარიუნის ქვეყნის სახელი.

თარიუნის ქვეყნის შესახებ არგიშტი I-ის მეფობის მეორე წლის წარწერა (ძვ.წ. 785) ვანის კლდეზე გვამცნობს: „გავემართე (სალაშქროდ) დიაუხის (ქვეყნის) წინააღმდეგ, დიაუხის მეფე მეფედ დავსვი. დავიპყარი შერიაზის ქვეყანა, ქალაქები დავწვი, ციხე-სიმაგრეები დავანგრეი; მივედი (?) ქალაქ ფუთემდე... მარცხნივ-ქვეყანა ბიანი, ქვეყანა ხუშანი, მარჯვნივ შევიწყალე მე თარიუნის ქვეყანა, გავემართე (სალაშქროდ) ზაბახაეს ქვეყნის წინააღმდეგ...“

თარიუნი არგიშტის მეფობის VII-ე წელს ძვ.წ. 780 წელს ისევ მოჩანს ურარტულ ეპიგრაფიკაში. იქ სადაც ურარტელთა ბრძოლაზეა ლაპარაკი ასურეთის ლაშქართან და ბუშტუს ქვეყნის მოსახლეობასთან, ერთდროულად საუბარია აგრეთვე თარიუნის ქვეყნის დალაშქვრაზე.

თარიუნი მესამეჯერ მოიხსენიება ხორხორუნის წარწერაში, რომელიც შესრულებულია არგიშტი I-ის მიერ ძვ.წ. 773 წლის

⁶ Н.В.Арутюнян. Биайнили (Урарту), Ер., 1970, с.406-407; его же, Топонимика Урарту, Ер., 1985, с.177.

⁷ Н.В.Арутюнян. Биайнили (Урарту), с.193, 407-408; его же, Топонимика Урарту, с.177.

⁸ Г.А. Меликишвили. УКН., с. 212.

⁹ გ.მელიქიშვილი. ურარტუს სამეფო, ურარტული წყაროები.-ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის კრესტომათია, თბ., 1990, გვ.279.

ახლო ხანებში. ურარტუს მეფეს გაულაშქრია თარიუნის მთიან ქვეყანაში, სადაც მას ბრძოლით აუღია 11 გამაგრებული ციტადელი, მრავალი ნაგებობა და ციხე -სიმაგრე გადაუწვავს.¹⁰ იქვე წარწერაც დაუდგამს, კაცები და ქალები ტყვედ წაუყვანია.

პირველი წარწერიდან ჩანს, რომ ურარტელებს ძვ.წ. 785 წელს ღიაოხის ქვეყანა დაულაშქრათ. ისინი მოქმედებენ ამ ქვეყნის ჩრდილოეთ ოლქებში. დაუპყრიათ შერიაზის ქვეყანა, ქალაქი ფუთე (საქართველოს ისტორიული ქალაქი, კლარჯეთის ტერიტორიაზე ფორთა). ამ ლაშქრობის დროს მათგან (ურარტელებისაგან) მარცხნით არსებულა ქვეყნები ბიანი და ხუშანი, მარჯვნივ კი თარიუნი. ბიანისა და ხუშანის ლოკალიზაცია კარგადაა გარკვეული ჩვენს მიერ. ხუშანი (ხუშალხი) მდებარეობდა ოლთისის ჭოროხთან შეერთების ორივე მხარეზე. მისი ქართული (სვანური) სახელი იყო ხოშიანი, ხოში, რაც „დიდს“ ნიშნავს.¹¹ მის აღმოსავლეთით ბანასწყლის ხეობაში, ქართული ოლქის ტაოს აღმოსავლეთ ნაწილში განლაგებული იყო ქვეყანა ბიანი (ქალაქების ბანისა და იდის მიდამოები). ამ ქვეყნისა და ქალაქის სახელებიც ქართველურ ენათა ბაზაზე იხსნება.¹² მათგან მარჯვნივ (აღმოსავლეთით), როგორც წარწერიდან ჩანს მდებარეობდა თარიუნი, ხოლო იქვე ამ უკანასკნელის შორიახლოს ზაბახა (საქართველოს ისტორიული ოლქის ჯავახეთის სამხრეთ-დასავლეთით).

მეორე და მესამე წარწერა თარიუნის ლოკალიზაციის შესახებ რაიმე მნიშვნელოვან ცნობებს არ იძლევიან. მეორე ლაშქრობის დროს თარიუნთან ერთ კონტექსტში მოხსენიებულია ასურეთი და ბუშტუ; ეს გარემოება იმით უნდა აიხსნას, რომ ურარტელები ერთდროულად საომარ ოპრაციებს მართავენ ასურეთის ლაშქართან სამხრეთში, ბუშტუს ქვეყნის მიდამოებში, ისე

¹⁰ იქვე, გვ.283.

¹¹ ს.გოგიტიძე. უძველესი ქართული ქვეყანა ხუშანი, გაზ. აჭარა, 2001, 31 ოქტომბერი; მისივე, Локализация стран Даиан-Дианха.-კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სამეცნიერო-კვლევითი საზოგადოებრივი ინსტიტუტის მოამბე, VI, მონრეალი-თბ., 2002, გვ.54-55.

¹² ს.გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ.XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ.105; მისივე, ღიაოხის შემადგენელი ოლქების ლოკალიზაციისათვის, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, II, ბათ., 2002, გვ.18.

ჩრდილოეთში თარიუნის ქვეყანასთან. მესამე წარწერიდან ჩანს, რომ თარიუნის ქვეყანა მთიანი ოლქი ყოფილა, მაგრამ, საუბედუროდ წარწერაში მოხსენიებული 11 გამაგრებული ციტადელი სახელდებით მოხსენიებული არაა, რის გამოც თარიუნის ზედმიწევნით ლოკალიზაციის განსაზღვრა არ ხერხდება. ურარტული წყაროების მონაცემების გათვალისწინებით თარიუნი მდებარეობდა ხუშანისა და ბიანის ქვეყნების ჩრდილოეთით, ზაბახას სამხრეთ-დასავლეთით, ან დასავლეთით. ისტორიული ტოპონიმების გათვალისწინებით თარიუნი შეიძლება მოვათავსოთ როგორც ბიანის (აბიანი) ჩრდილოეთით, ისე მისგან სამხრეთით. ჩრდილოეთით ესაა თორის ოლქი ცენტრით თორი (მტკვრის ხეობა, ახალციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთით).¹³ შესაძლებელია ეს ქვეყანა ურარტულ ხანაში რამდენადმე სამხრეთით მდებარეობდა და მესხების შემოსვლამ და დამკვიდრებამ სამცხის ტერიტორიაზე ჩრდილოეთისაკენ წასწია მისი მოსახლეობა. მეორე სავარაუდო ტოპონიმი რომელთანაც შეიძლება დაეკავშიროთ თარის ქვეყანა ესაა საქართველოს ისტორიული ქალაქი თორთომი. ყველა აღნიშნული მონაცემების საფუძველზე თარიუნის ქვეყანა ოლთისწყლის ხეობაში ბანას მიდამოებში მდებარე ბიანას ქვეყნის მეზობლად (ან ჩრდილოეთით, ან სამხრეთით) უნდა მოთავსდეს.

როგორი იყო თარიუნის ქვეყნის ეთნიკური კუთვნილება?

თარიუნის ქვეყნის მოსახლეობა ისევე როგორც მისი მეზობელი ოლქებისა (მაგ. დიაოხი, კუარზანი, ხუშანი, ბიანი, ივანი, აბილიანისი, ანიშტითაე უნდა ვიფიქროთ, რომ იყო ქართულენოვანი (შესაძლებელია სვანურენოვანიც). რამდენადაც ტერმინი „თარი“ ასოცირებას იწვევს ამავე სახელფუძიან ქართულ ოლქებთან, როგორიცაა თორი, თრიათი, თრიალეთი. თორი აწინდელი ბორჯომის რაიონია. იქვეა მთები თარიანი. სამცხის მერე სომხურ გეოგრაფიაში დასახლებულია თარის ფორმით.¹⁴ თორ-თარ ფუძიანი ადგილები (სოფლის, მთის, ქედის) საქართველო მრავალია.¹⁵ ამავე ფუძით საქართველოში გავრცელებული გვარები და სახელებიც გვაქვს, მაგალითად:

¹³ იხ. პ. ინგორაყა. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 536.

¹⁴ ნ. ბერძენიშვილი. წარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, თბ., 1985, გვ. 17.

¹⁵ იქვე, გვ. 38.

თორია, თორელი (სახელები), თორაძე, თორელაშვილი, თორელი თორთლაძე, თოროსაშვილი, თორიაშვილი, თორიძე, თორია (გვარები).¹⁶ ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ თორი-თარი აიხსნება ქართველური ენების გამოყენებით. რ.გორდუზიანის გამოკვლევით „თარ“-დან მომდინარეობს „თორი“. საერთო ქართველური თარ//თრ ეტიმოლოგიურად უკავშირდება ქართულ სიტყვას თრ-ევ-ა, გამო-თრ-ევ-ა ... ლაზურში თორ-თურ-თირ, სვანურში თარ.¹⁷ სულხან-საბა ორბელიანის მიხედვით თარ- ფუძე დაკავშირებულია გა-თარ-ვა „ძალით გაყვანასთან ანუ ძალით გათრევასთან. სა-თარ-ი გვხვდება მთელ რიგ ქართულ დიალექტებში.¹⁸ „თარ“ სვანურში ნიშნავს „ჩირქი, ბალზამი“. თარ-თორ საკუთრივ ქართულში ნიშნავს „სხეულის დაფარვას ჯავშანით“. ¹⁹ თორ აჭარულ დიალექტში აღნიშნავს „წელზე შემოსარტყმელი ქსოვილი ქამარივით“. ასევე ნიშნავს „ბადეს“. ²⁰ მეგრულში თარის მნიშვნელობაა მთავარი, დიდი, ძლიერი. ²¹ სვანურში გვაქვს თარის სახესხვაობის ტარის განმარტებანიც, მაგალითად, ტარ=ნეტარი (აქედანაა ტარბედნიერი=ნეტარბედნიერი), ტარ-მიზეზი, ბრალი, ²² ტარან ძველქართულში კედლის სანგრევ საომარ იარაღს ეწოდებოდა. ²³ ასევე საინტერესოა ზომ არაა საკვლევი ტერმინი დაკავშირებული ქართველური ღვთაების თარაინის სახელთან, რომელიც ურარტულ ლურსმნულ წერილობით ძეგლებში მოიხსენიება. ²⁴ ამრიგად, თარიუნის ქვეყანა უნდა მოთავსდეს ბანისწყლის ხეობაში მდებარე ბიანის ქვეყნის ჩრდილოეთით ან სამხრეთით. წარმომავლობით იგი ქართული ქვეყანა უნდა ყოფილიყო. ამ

¹⁶ ი.ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1999, გვ.687.

¹⁷ რ.გორდუზიანი. წინაბერძნული და ქართველური, თბ., 1985, გვ.80.

¹⁸ პ.ფენრიხი, ზ.სარჯველაძე. ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 1990, გვ.143.

¹⁹ ქართველურ ენათა განმარტებითი ლექსიკონი, თბ., 1986, გვ.241.

²⁰ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, შემდგენელი ალ.ლლონტი, თბ., 1984, გვ.84,251.

²¹ გ.ელ. ია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, მარტვილი-თბ., 1997, გვ.171.

²² ვ.თოფჩია, მ.ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ.716.

²³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ.VI, თბ., 1960, გვ.1254.

²⁴ ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბ., 1990, გვ.270.

მიდამოებში უძველესი დროიდან მოსახლეობდნენ ქართველური
ტომები-ტაოხები და ხალიბები.

ქვეყანა შეშეთი

საისტორიო წყაროები ტერმინი შეშეთი („შეშეთინას“ ფორმით) პირველად მოხსენიებულია ასურეთის მეფის ტიგლათფილესერ I-ის წარწერებში. ასურეთის მბრძანებელს ძვ.წ. აღ-ით 1112 წელს ლაშქრობები მოუწყვია თავისი სამფლობელოების ჩრდილოეთით, ამიერკავკასიის სამხრეთ პერიფერიაზე. ამ მიდამოებში მოსახლე ხურიტულ, ურარტულ და ქართველურ ტომებს ისინი განიხილავდნენ როგორც „ნაირის“ სამყაროში (ქვეყანაში) მოსახლე ხალხებად. ასურელთა მიერ ნაირის 43 ქვეყნის დალაშქრის პირველი ცნობა ეკუთვნის მეფე ტუკულთინურტას (1248-1209 წწ). არ გამოვრიცხავთ, რომ მათ შორის შეშეთის ტერიტორიაც იგულისხმებოდეს, რადგან იგი თავისთავს სამყაროს ოთხივე ნაწილის დამპყრობელს უწოდებს.¹

როგორც აღინიშნა, ტერმინი შეშეთინა პირველად დამოწმებულია ტიგლათფილესერ პირველთან. იგი ამბობს, რომ გადაიარა 16 უზარმაზარი მთა, მათ შორის უკანასკნელი იყო მთა შეშე: „...კარგ ადგილას ჩემი ეტლით მივდიოდი, ხოლო ძნელად გასასვლელელებში კი ბრინჯაოს წერაქვებით ვიკვლევდი გზას... მთის ხეები მოვჭერი და ხიდეები გავდე ჩემი ჯარების გასასვლელად. გადავედი მდინარე ევფრატზე“... თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ მისი ლაშქრობების მიმართულება სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენაა, არაა გამორიცხული, რომ სწორედ ეს ტოპონიმი მართლაც იქ იყოს საძებარი, სადაც ფეოდალური ხანის შეშეთია დადასტურებული.

ტიგლათფილესერი „16 უზარმაზარი მთის“ რაიონში ასახელებს 32 ქვეყანას „...სულ ნაირის ქვეყნების 23 მეფემ შეკრიბეს თავიანთ ქვეყნებში თავისი ეტლები და ჯარები და ბრძოლისა და ომისათვის გამოემართნენ. ჩემი თავზარდამცემი იარაღის სიმშაგით თავს დავატყდი მე მათ. ღვთაება ადადის მსგავსად აღვასრულე მათი მრავალრიცხოვანი ჯარების განადგურება: მათი მეომრების გვაშები მიმოვფანტე... მთების მწვერვალებსა და მათი ქალაქების მახლობლად. მათი 120 შეჭურვილი ეტლი ბრძოლაში ხელთ ვიგდე. ნაირის ქვეყნების 60

¹ И.М.Дьяконов. Ассиро-Вавилонские источники по истории Урарту. Вестник древней истории, 1951, №2, с.267.

² Тиглатпиласар I. Надпись на глиняном цилиндре, ВДИ, 1951, №2, с.273.

მეფეს, მათთან ერთად რომელნიც მათ დასახმარებლად მოვიდნენ, ჩემი შუბით ზემო ზღვამდე მივსდიე. მათი დიდი ქალაქები დავიპყარი, მათი ნადავლი, მათი ქონება, მათი სარჩო-საბადებელი წამოვიღე... ნაირის ყველა მეფე ჩემმა ხელმა ცოცხლად დაატყვევა“...³

ჩამოთვლილ ქვეყანათა რიგში უკანასკნელად დაიანია დასახელებული. ამიტომ წყაროში მოხსენიებული „მთა შეშე“ და მისი მიდამოები დაიანის ქვეყნის მეფის სიენის სამფლობელოს შემადგენლობაშია საგულებელი. ეს რომ ასე უნდა იყოს გვიდასტურებს ურარტუული და ქართული წყაროები.

გ.მაისურაძის აზრით დაახლოებით იმავე ტერიტორიაზე უნდა იყოს საძიებელი „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ მოხსენიებული შეშის მთაც, რომელიც გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს ასურულ წყაროში დახასიათებულ ამავე სახელის მქონე უზარმაზარ მთასთან.⁴ ბასილი ზარზმელი წერს: „მთა ესე მაღალი არს, თავი ყოველთა ამათ ქედთაჲ, რომელსა ჰრქვან თავი შეშეთაჲ, რამეთუ თავი არს ყოველთა ამათ მაღნართაჲ, ამისათჳს შეშის-თავ ეწოდების და უკალ არს კაცთა და პირუტყუთაგან სიმაღლისათჳს მისისა“⁵ ჩვენი აზრით, მაღალი მთის შეშეთის სახელი დაკავშირებული უნდა იყოს ქართულ სიტყვასთან შეშტ (შეადარეთ შეშ(ე) ტ-ი), რომელიც ლექსიკონში განმარტებულია, როგორც მახვილი. სრულიად დასაშვებია, რომ მაღალ, უზარმაზარ მახვილის მსგავს მთას შეშეთი თუ შეშეთი წოდებოდა.

ტიგლათფილესერის შემდეგ ძვ.წ. აღ.-ით IX-VIII საუკუნეთა მიჯნამდე შავშეთი წყაროებში არ მოიხსენიება, ალბათ იმიტომ, რომ თვით დაიანიც მხოლოდ ერთხელ ფიგურირებს (სალმანასარ III-ის დროს). ასურელთა მიერ დატოვებული წარწერებიდან ჩანს, რომ ისინი დაიანის მხოლოდ სამხრეთ პერიფერიებს ლაშქრავენ.

³ გ.მელიქიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები, წიგნში: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 365.

⁴ გ.მაისურაძე. აღმოსავლურ ქართულ ტომთა კვალი ძვ.წ. XII საუკუნის სამხრეთ-დასავლეთ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე, კრებული: ისტორიულ-წყარომცოდნეობითი გამოკვლევები, თბ., 1991, გვ. 21.

⁵ ნ.გაჩანაძე. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1975, გვ. 164.

მოიხსენიება დაიაენის მეფე ასია.⁶ რა თქმა უნდა დაიაენის ოლქის შეშეთის მოუხსენებლობა ამ პერიოდში ასურეთის დასუსტებით უნდა იყოს გაპირობებული. ამჟამად, რომ სალმანასარს ამ გაერთიანებების ცენტრალურ და ჩრდილოეთ პროვინციებზე ხელი არ მიუწვდებოდა.

ძვ.წ. აღ-ით IX საუკუნის შუა ხანებიდან მცირე აზიის აღმოსავლეთ პერიფერიაზე სამოღვაწეო ასპარეზზე ძლიერი მონათმფლობელური სახელმწიფო-ურარტუს სამეფო გამოვიდა. მან ფაქტიურად შეაჩერა ასურელთა ექსპანსიები ჩრდილოეთის მიმართულებით. IX ს-ის დასასრულიდან თავად ურარტუ იწყებს სამხრეთი ამიერკავკასიის ქვეყნების დაპყრობას, ზოგიერთის კიდევ თავისი გავლენის სფეროში მოქცევას. ურარტუს უშუალო მეზობელ ტომთა მიწა-წყალი თვით ამ ძლიერი სამეფოს საზღვრებს შიგნით ექცეოდა. არზრუმის რაიონში აღმოჩენილი წარწერა გვამცნობს, რომ „ღვთაება ხალდი გაემართა სალაშქროდ თავისი იარაღით (?) ღიაუხის, ძლიერი ქვეყნის წინააღმდეგ. ღვთაება ხალდი ძლიერია... მენუა ამბობს: „დავიპყარი ღიაუხის ქვეყანა, ქალაქი შაშილუ, სამეფო ქალაქი ბრძოლით დავიპყარი, ქვეყანა გადავწვი, ციხე-სიმაგრეები (დაევანგრიე?). მივედი შეშეთის ქვეყანამდე, ქალაქ ზუამდე...“⁷ შემდეგ წყაროში მოთხრობილია იმის შესახებ, თუ როგორ მოვიდა მენუასთან მეფე უტუფურსი და მორჩილება გამოუცხადა და ა.შ.

აღნიშნული წარწერა ძვ.წ. IX ს. დამლევს ან VI-VIII ს. დასაწყისს განეკუთვნება. ურარტულ ეპიგრაფიკაში ქვეყანა შეშეთი მეტი აღარ ჩანს, მიუხედავად იმისა, რომ ღიაოხი რამდენჯერმეა მოხსენიებული. მენუას მომდევნო მეფეს არგიშტის მეფობის პერიოდში კვლავ ჩანს ქ.ზუა, რომელიც ამჯერად ღიაოხის ქვეყნის სამეფო ქალაქადაა წარმოდგენილი. აქვე ზუა „ქვეყანა ღიდინის“ გვერდითაა დასახელებული.

აღნიშნული ფრაგმენტის მიხედვით ჩანს, რომ შეშეთი შედიოდა ღიაოხის გაერთიანების ფარგლებში. გარკვევით არ ჩანს

⁶ Салманасар. Надпись на монолите из Тушхана (Карха), ВДИ, 1951, №2, с.295,300.

⁷ Г.А.Меликишвили. Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960, с.158.

⁸ გ.მელიქიშვილი. ურარტუს სამეფო, ურარტული წყაროები, კრებული ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბ., 1990, გვ.276.

რომ ქ.ზუა შეშეთის ქვეყნის კუთვნილება იყო თუ არა. ერთი რამ ცხადია, რომ ქვეყანა შეშეთი დიაოხის გაერთიანების უკიდურესი ჩრდილოეთი ოლქი იყო. არც ის ჩანს, რომ შეშეს მთის რაიონი ძვ.წ. 1112 წლის შემდეგ, მომდევნო პერიოდში თუ გათავისუფლდა ტაოხთა მფლობელობისაგან. რადგან შეშეთი ურარტულ წყაროებში სხვა დროს ცალკე ქვეყნად არ განიხილება, ამიტომ საფიქრებელია, რომ იგი ისევ რჩებოდა დიაოხის გაერთიანების შემადგენლობაში.

ჩვენი აზრით, შეშეთეს ქვეყანას ძველადმოსავლურ ხანაში ჩრდილოეთითა და აღმოსავლეთით უიტერუხის (ჭარების) ქვეყანა ესაზღვრებოდა. სამხრეთით მას დიაიენის პროვინციები ღიღინი და შერიაზი ესაზღვრებოდა, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთით კოლხას ოლქი კულხახალი ემიჯნებოდა. შავშეთის ქვეყნის დასავლეთი საზღვარი ალბათ თვით საკუთრივ კოლხასთან ჰქონდა.

გ.მელიქიშვილის მიხედვით შეშეთის ქვეყანა ისტორიული და თანამედროვე დაბა შავშეთის რაიონშია საძიებელი. შეშეთი ატარებს ქართულ ელფერს, თავისი დაბოლოებით (-ეთ-) ქართულში ყველაზე გავრცელებული სუფიქსია. იგი საკმაოდ პროდუქტიულობით გამოირჩევა შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმიში. შეშეთში თანამედროვე ქ.შავშათის რაიონი უნდა იგულისხმებოდეს და ამასთანავე საქართველოს ერთ-ერთი ძველი სამხრეთ-დასავლეთი პროვინცია შავშეთი. მართლაცდა საფიქრებელია, რომ ეს ქვეყანა ღიღი ტერიტორიის მომცველი არ უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ქ.ზუა შეშეთისა თუ ღიღინის ქვეყნის ცენტრი იყო, ეს კი სადავოა. მაგრამ ერთი ცხადია, რომ ქ.ზუა მოგვიანებით დიაოხის ქვეყნის „სამეფო ქალაქად“ (სატახტო ქალაქი) გვევლინება.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ანტიკურ წყაროებში (ბერძნული, რომაული) ქვეყანა შავშეთი ან ტომი შავში არ მოიხსენიება. ქართულ წყაროებში ერთი-და მერეც VIII საუკუნიდან ჩნდება. პავლე ინგოროყვას მიხედვით შავში კლარჯთა ტომის განშტოებაა.¹⁰ ეს შეხედულება ჩვენი აზრით მეცნიერულ ღირებულებას მოკლებული უნდა იყოს. „მეფეთა ცხოვრების“

⁹ Г.А.Меликишвили. Наири-Урарту, Тб., 1954, с.115.

¹⁰ გიორგი მერჩულე. ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა, თბ., 1998. პ.ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ.448.

მიხედვით შავშეთის ანტიკური ხანის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხებზე ბევრი რაიმე შეიძლება ითქვას, ამჯერად მოკლედ. დაიანის განადგურების შემდეგ, როგორც ჩანს, ჭოროხის აუზში ჰეგემონის როლი ქართის ტომმა-სასპერებმა მიითვისეს. სრულებით დასაშვებია, რომ ისტორიული შავშეთის მიწა-წყალი ქართლის სამეფოს ჩამოყალიბებამდე სპერის თემის მიერ შექმნილ გაერთიანებასა და სამეფოში შედიოდა. ბერძენი ისტორიკოსის პეროდოტეს (ძვ.წ. V ს.) ცნობით სასპერები წინა აზიის მრავალრიცხოვან ტომთა სიაში და სპარსელთა მიერ შექმნილ მეთვრამეტე სატრაპიაში შედიოდნენ.¹¹ თუმცა არც იმას გამოვრიცხავთ, რომ შავშეთი ძვ. წ. VI-IV საუკუნეებში კოლხეთის ძლიერი სამეფოს შემადგენლობაში შემოდიოდა. ამ პერიოდში კოლხეთის საზღვრები კერასუნტამდე (ახლანდელი გირესუნი), ხან ოფიუნტის წყლამდე (რიზესა და სურმენეს შორის) გადიოდა. არქეოლოგიური მასალების მიხედვით დასაშვებია ადრეანტიკურ ხანაში კოლხეთის სამეფოს გავლენის სფეროებში ყარსამდე მდებარე მიწა-წყლის შეყვანა. ამის მოწმობაა მეხჩის ციხისა და ართვინის მიდამოებში ნაპოვნი კოლხური განძები.¹²

ქართლის სამეფოს ჩამოყალიბების შემდეგ შავშეთი ფარნავაზ მეფის მიერ შექმნილ მეშვიდე კლარჯეთის საერისთავოში უნდა შესულიყო. „მეფეთა ცხოვრების“ მიხედვით ოძრხის საერისთავოს (სამცხე-აჭარა) სამხრეთით მოთავსებული იყო კლარჯეთის საერისთავო. „ფარნავაზიანის“ ავტორი ამ საერისთავოს ასე შემოსაზღვრავს: „არსიანიდან ზღვამდე“,¹³ სადაო არაა, რომ შავშეთის ოლქი მთლიანად ფარნავაზის ახალშექმნილ მეშვიდე საერისთავოში შევიდა.

ბერძნულ-რომაული წყაროების მიხედვით შავშეთის ტერიტორიაზე მესხები, ეკხირიელები (მახერონები) ან პენიოხები მოსახლეობენ. ბერძენი გეოგრაფი სტრაბონი ძვ.წ. II-I საუკუნეების თხრობისას ისტორიული საქართველოს სამხრეთ-

¹¹ პეროდოტე. ისტორია, 2 ტომად, თარგმანი თ.ყაუხჩიშვილისა, I; 104, 110, III, 99; IV; 37, 40.

¹² აღ.რამიშვილი. კოლხეთის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, ბათ., 1974, გვ. 74.

¹³ ქართლის ცხოვრება, ს.ყაუხჩიშვილის რედაქციით ტ. I, თბ., 1955, გვ. 24.

დასავლეთ ნაწილს „მოსხიკეს“, „მოსხების ქვეყანას“ უწოდებს.¹⁴ შავშეთის ოლქიც ამ წარმონაქმნის ფარგლებშია სავარაუდებელი. ბერძნული წყაროს „მოსხიკე“, ჩვენი აზრით, „ფარანავაზიანის“ კლარჯეთის საერისთავოს ფარავს. ალბათ იმ განსხვავებით, რომ ქართული წყაროების მიხედვით სამცხე ოძრხეს საერისთავოში შედის. და როგორც ჩანს, „ქართლის ცხოვრების“ „ყოველი კლარჯეთი“ და „არიან-ქართლი“ ერთიდაიგივე წარმონაქმნებია. დ.მუსხელიშვილის აზრით, სტრაბონის „მოსხიკე“ მოიცავდა მტკვრის ზემო წელს და ჭოროხის აუზს. მეცნიერის აზრით, აქედან ბერძნული წყაროს დროს შავშეთ-კლარჯეთი აჭარასთან ერთად კოლხეთის სამეფოს ეჭირა, სპერი, ტაო და კოლა-სომხეთს, ხოლო არტაან-ჯავახეთი და სამცხე ქართლში რჩებოდა.¹⁵

შავშეთში ქრისტიანობის გავრცელება ანდრია პირველწოდებულს დაუწყო. ლეონტი მროველისა და ვახტანგ VI-ის „სწავლულ კაცთა კომისიის“ ცნობებით იგი ეგრისიდან აჭარის გავლით კლარჯეთში გადადის.¹⁶ მანამდე კი შავშეთს გაივლიდა. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მემკატიანეს კლარჯეთში შავშეთიც იგულისხმება. ქართლში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების (326 წ.) თანადროულად შავშეთში ახალ რელიგიას წმინდა ნინო ავრცელებდა. სომეხი ისტორიკოსის მოვსეს ზორენაცის (V ს.) ცნობით, ნინომ „იქადაგა [სახარება] კლარჯეთიდან დაწყებული ვიდრე ალანთა და კასპიის კარებამდე...“¹⁷ შავშეთში წმინდა ნინოს სახელზე აშენებული ეკლესიაც ყოფილა. ზ.ჭიჭინაძე მოგვითხრობს, რომ კარჩხალის მთის ქედ-ქედ არის ერთი დიდი მთა, რომელსაც ნინო წმინდა ეწოდება. ძველად აქ ეკლესია ყოფილა, მას ნინოს სახელს უწოდებენ. იგი თურქებს დაუნგრევიათ.

¹⁴ თ.ყაუხჩიშვილი. სტრაბონის გეოგრაფია, ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1957, გვ.125-126.

¹⁵ დ.მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977, გვ.59.

¹⁶ ს.გაგოტიძე. მირიან მეფე და ქართლის მოქცევა, ბათ., 1977, გვ. 12-13,15.

¹⁷ მოვსეს ზორენაცი. სომხეთის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დურთო ალ.აბდლაძემ, თბ., 1984, გვ. 172.

¹⁸ ზ.ჭიჭინაძე. ქართველების გამამაღიანება ანუ ქართველთა გათათრება, თბ., 1915, გვ.64.

შავშეთის ოლქი (ე.ი. შავშეთ-იმერხევი) ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში ქართლის სამეფოს შემადგენლობაშია. ქართლის დიდი მეფის ფარსმან I (36-66 წწ.) და მისი მემკვიდრის მითრიდატე II-ის დროს შავშეთი, რომ ქართლის სამეფოში იგულისხმება ჩანს პლინიუსის (23-79 წწ.) ცნობიდან, რომლის თანახმად იბერია აფსაროსის (გონიო) გადაღმა მთებს უკვე მოსდგომოდა.¹⁹ ასეთივე მდგომარეობა ჩანს ახ.წ. II საუკუნეშიც. ფლავიუს არიანეს ცნობით 131 წელს ქართლს ფარსმანის (II) მეფობაში ჭოროხის შესართავსა და მის მიდამოებში (ე.ი. აჭარის ტერიტორიაზე) მოსახლე ტომი ძიდრიტები დამორჩილებული ჰყავს.²⁰ „მეფეთა ცხოვრების“ მიხედვით, შავშეთ-იმერხევი კლარჯეთის საერისთავოში იგულისხმება ქართლის დიდი მეფეების ამაზასპისა (III ს. 40-60-იანი წწ.) და მირიანის (307-361 წწ.) მოღვაწეობის პერიოდში.

შავშეთ-იმერხევის მდგომარეობა IV ს. 60-იან წლებში არსებითად შეიცვალა, ქართლის სამეფოს ორად გაყოფის გამო. იგი ამიანე მარცელინეს (IV ს.) მონაცემების გათვალისწინებით ბიზანტიური ორიენტაციის მქონე ქართლის მეფის საურმაგის საბრძანებელში უნდა მომხდარიყო.²¹ „ქართლის ცხოვრების“ გადმოცემით, სწორედ ამ დროს ქართლის სამეფოს აღნიშნული ნაწილი („ყოველი კლარჯეთი არსიანიდან ზღვამდე“) ბერძნებმა, ე.ი. ბიზანტიელებმა დაიპყრეს.²² ამგვარი მდგომარეობა 464 წლამდე გაგრძელებულა, ვიდრე ვახტანგ გორგასალმა (457-502 წწ.) ისევ არ შემოუერთა ქართლის სამეფოს.²³

შავშეთი, როგორც ჩანს, ჯუანშერის (VIII-IX სს.) „ყოველ კლარჯეთში“ იგულისხმება. იგივე ისტორიკოსი ვახტანგ გორგასალის მოღვაწეობის პერიოდში კლარჯეთის ერისთავად არტავაზს ასახელებს. შავშეთ-კლარჯეთისათვის

¹⁹ პლინიუს უფროსი. ბუნების ისტორია.—ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, გამოსცა ალ.გამყრელიძემ, თბ., 1973, გვ.71.

²⁰ ფლავიუს არიანე. მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, გამოსცა ნ.კეჭალმაძემ, თბ., 1961, გვ. 42; Н.Ю.Ломоури. Грузино-Римские взаимоотношения, Тб., 1981, с.221.

²¹ Д.Л.Мусхелишвили. Основные вопросы... с. 18.

²² ქართლ-ის ცხოვრება, I, გვ. 136-137.

²³ ს.გოგიტიძე. ძიებანი ვახტანგ გორგასალისდროინდელი ქართლის ისტორიიდან, ბათ., 1998, გვ.62.

განსაკუთრებული ყურადღება ვახტანგ მეფეს მიუქცევია. მისი ბრძანებით არტანუჯში აუგიათ ციხე, ოპიზაში- მონასტერი და სამი ეკლესია მერეში, შინდობსა (წინობანი) და ახიზაში. ამ უკანასკნელშივე განუახლებიათ ციხე.

ჯუანშერის ეს ცნობები რომ სიმართლეს შეეფერება, დადასტურებას პოულობს სუმბატ დავითის ძის ქრონიკაში.²³ გიორგი მერჩულეს „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ მიუთითებს არტანუჯისა და ოპიზის მონასტრის არსებობას გრიგოლის სამისიონერო მოღვაწეობის დაწყებამდე. ოპიზის მონასტერი განუახლებია გუარამ აშოტისძეს. გარდაცვალების შემდეგ იგი იქვე დაუძარხათ.²⁴ აღსანიშნავია ისიც, რომ მერეს სახელწოდებით ორი სოფელია შავშეთ-იმერხეში. ნ.მარს წინობანში ეკლესიაც უნახავს.

შავშეთი დამოწმებულია აგრეთვე ანანია შირაკაცის (VI-VII სს) გეოგრაფიაში. სომეხი სწავლული თავის თხზულებაში ქართლის პროვინციების ჩამოთვლისას ასახელებს შავშეთსაც. ამ წყაროში შავშეთი ისეთივე მნიშვნელობის პროვინციაა, როგორიც სამცხე, აჭარა, კლარჯეთი, ჯავახეთი და სხვები.²⁵ „სომხური გეოგრაფიის“ ცნობები მკვლევართა აზრით IV თუ V სს-ის დროინდელია,²⁶ რაშიც ეჭვი არც ჩვენ გვაპარება. ამიტომ საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ადრეფეოდალური ურთიერთობის საწყისს ეტაპზე ქართულ წყაროებში შავშეთი მართლაც კლარჯეთის სახელის ქვეშაა ნაგულისხმევი.

შავშეთის შესახებ ცნობას ვხვდებით არაბულ წყაროშიც. ბელადორის სიტყვით არაბებს საქართველოს სხვა კუთხეებთან

²⁴ ანასეული ქართლის ცხოვრება, დასაბუთად მოამზადა ფილოლოგიის განყოფილებამ ს.კაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1942, გვ.119-120.

²⁵ სუმბატ დავითის-ძე. ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონთან. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ.არახამიამ, თბ., 1990.

²⁶ მათიანე ქართლისაჲ (Летопис Картли), перевод, введение и примечания Г.Цулая, Тб., 1982, с.51.

²⁷ შ.ჯაფარიძე. ნიკო მარის მოგზაურობა შავშეთსა და კლარჯეთში, თბ., 1996, გვ.37,56.

²⁸ Армянская география, VII в. К Патканова, С.-П., 1877, с.33-40.

²⁹ ღმუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977, გვ.99; მისივე, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, თბ., 1985, გვ.14.

ერთად შევშეთიც დაჰმორჩილება.³⁰ თუკი იგი მასლამას დროს გადავიდა არაბების ხელში მაშინ ეს 654 წელს უნდა მომხდარიყო.³¹

შავშეთი რამდენჯერმე მოხსენიებული სუმბატ ღვთის ძის ქრონიკაში- „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“. როგორც ცნობილია 654 წლიდან ქართლის სამეფომ ოფიციალურად დაიდო არაბთა ბატონობის უღელღი. მალე აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიიდან აწიოკებული მოსახლეობა თავშესაფარს ეძებს დასავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. თვით არაბებისაგან დევნილი აშოტ ბაგრატიონი თავს აფარებს „წევსა შავშეთისასა“. სუმბატის გადმოცემით მაშინ ეს მხარე გაოხრებული ყოფილა. შავშეთი სპარსელთა და არაბთა ბატონობის პერიოდში განადგურებულა, განსაკუთრებით მურვან ყრუს (736-738 წწ) შემოსევის დროს. აქ, შავშეთ-კლარჯეთში VIII ს-ის ბოლოს (თუ 773 წ. ახლოს) დამკვიდრდა და გახელმწიფდა აშოტი. მან გაამრავლა და ააშენა სოფლები. აშოტის სიკვდილის შემდეგ მემკვიდრე მოგვითხრობს: აშოტის შვილები „იყვნეს ხარკის მიმცემელ სარკინოზთა (არაბთა-ავტორები) ყოველნივე ჯეჟნი შავშეთ-კლარჯეთ-ნიგალისანი“.³²

აშოტ კუროპალატის მიერ შექმნილ სამთავროში შავშეთთან ერთად შედიოდნენ შემდეგი პროვინციები: ტაო, კლარჯეთი, აჭარა, კოლა, არტაანი, სამცხე, ჯავახეთი, თრიალეთი და ტაშირი.

აშოტ კუხს (896-918 წწ.) გურგენ კუროპალატის ძე შავშეთის სოფ.ტბეთში აუგია საეპისკოპო კათედრალი. აქვე დაუსვამს პირველი ეპისკოპოსი სტეფანე.³⁴ სტეფანე მტბეჟარს აღუწერია „გობრონის წამება“ 914 წლის ახლოს. ამავდროულად მოთხრობილია ქართველთა ღტოლვა შავშეთისა და

³⁰ ივ.ჯავახიშვილი. თხზ., ტ.II, თბ., 1983, გვ.76.

³¹ დ.მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, თბ., 1980, გვ.31.

³² სუმბატ ღვთის-ძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 44-45, 47.

³³ Д.Л.Агсхелишвили. Основные вопросы исторической географии Грузии.- საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, V, თბ., 1975, გვ.41.

³⁴ სუმბატ ღვთის-ძე. დასახ. ნაშრ., გვ.50.

აჭარის მხარეებში.³⁵ საბა მტბევარ ეპისკოპოსის ტბეთის ეკლესიის ახლოს აუგია სიმაგრე (ციხე?) სუცტი.³⁶

ტბეთის საეპისკოპოსო კათედრას XI საუკუნის ბოლოს სათავეში ედგა საეკლესიო ხასიათის საგალობლების მწერალთა ჯგუფის წარმომადგენელი იოანე მტბევარი. ჩვენამდე მოღწეული იოანეს ჰიმნები უმეტესად პროზითაა დაწერილი. ტბეთშივე მოღვაწეობდა ქართველი მწერალი დავით ტბელი (X-XI სს-თა მიჯნა). XI საუკუნეში მოღვაწეობდა გიორგი-პროზორე შავშეთიდან, რომელსაც განათლება წყაროსთავის სასწავლებელში მიუღია. მან პალესტინაში ააშენა ჯვრის ქართველთა საეკლესიო. ოპოზაში მოღვაწეობდა საქვეყნოდ სახელგანთქმული ოქრომჭედელი ბექა ოპიზარი.³⁷

ერთი საინტერესო მოღვაწეს შავშეთიდან გვამცნობს XII-XIII ს-ის მიჯნაზე მოღვაწე თამარ მეფის ისტორიკოსი. მისი ცნობით იოანე შავშეთელი ყოფილა ფილოსოფოსი, რიტორი და პოეტი. მას ახლო ურთიერთობა ჰქონია თვით თამარ დედოფალთან.³⁸

სუმბატ დავითის ძის მონათხრობის დეტალებს აკონკრეტებს X საუკუნის შუა ხანების უმნიშვნელოვანესი ძეგლი „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“. გ.მერჩულეს ცნობით შავშეთში, ისევე როგორც კლარჯეთისა და ტაოში დასახლებული ადგილები ძალიან მცირე იყო და ისინიც ტყეებში მიმოფანტულან. ბაგრატიონების შავშეთ-კლარჯეთში დამკვიდრების შემდეგ დაიწყო მთელი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს აღორძინება და აყვავება. ამავე პერიოდში (VIII ს. ბოლო) გამოჩნდნენ გრიგოლი და მისი თანამოაზრენი. ისინი პირველად იმერხევში ოპიზის მონასტერში მისულან, სადაც ორი წელი დაუყვიათ. მწერლის გადმოცემით ამ ქვეყანაში ოპიზის გარდა არცერთი მონასტერი არ მდგარა. აქედან ისინი ოპიზელთა მიერ ცულებისა და წერაქვებით მომარაგების შემდეგ შავშეთში, ხანძთაში წასულან.

ამოტ კუროპალატის შავშეთ-კლარჯეთში მოღვაწეობის პერიოდში ამ მხარეში მშენებლობის საქმეში სხვებიც ჩაებნენ. აიგო დედათა მონასტერი სოფელ მერეში, რომელსაც

³⁵ ივ.ჯავახიშვილი. თხზ. ტ.VIII, თბ., 1977, გვ.118.

³⁶ სუმბატ დავითის-ძე. დასახ.ნაშრ., გვ.58.

³⁷ პ.ინგოროვსკა. გიორგი მერჩულე, გვ. 381-382.

³⁸ ნ.შენგელაია. საქართველოს საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობანი თამარის მეფობაში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, თბ., 1979, გვ.319.

მეთაურობდა სამცხიდან მოსული ფეებრონია. ამავე მონასტერში მოგვიანებით მოსულა გრიგოლ ხანძთელის მოხუცი ღელა. იგი აქვე გარდაიცვალა.

გიორგი მერჩულეს თხზულებაში მოხსენიებულია: შავშეთის იერარქი მტბევარი, რომლის რეზიდენცია იყო ტბეთი, სავანე გუნათლე (ახლანდელი გურნათელი), რომლის ნანგრევები ღელსაც მოჩანს და სოფელი ნორგიალი. მთავარი ცენტრი შავშეთისა ყოფილა ტბეთი. აქ რეზიდენცია ჰქონიათ შავშეთის მხარეთა გამგებლებს IX-X საუკუნეთა მიჯნიდან მოყოლებული. ტბეთის კათედრალი აგებული X საუკუნის დასაწყისში აშოტ კუხის მიერ, მოღწეულია ჩვენამდე. ეს მონუმენტური ძეგლი კლასიკური ქართული ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ქმნილებაა.³⁹

ადრეფეოდალური ხანის შავშეთის შესახებ საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის „მატიანე ქართლისაჲ“. მისი ცნობით ადარნასე ბაგრატიონის (VIII ს-ის II ნახევარი) სამფლობელოს შავშეთთან ერთად შეადგენდნენ ძველი ქართული პროვინციები: კლარჯეთი, აჭარა, ნიგალი, არტაანი, ტაოს ნაწილი და ასისფორსი.⁴⁰

„მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორი საინტერესო ცნობებს გვაწვდის შავშეთის ტერიტორიაზე მდგარი წერბეთის (წეფთის) ციხის შესახებ. დავით კუროპალატისაგან ღვენილი გურგენი ამ ციხეში აფარებდა თავს. ბაგრატ II (გიორგის ძე)-ის დროს წერბეთის ციხე არჯევან ლოლოლას ძეს სჭერია. მას ეს ციხე ბერძენთათვის გადაუცია. როცა გაიგო ყოველივე ეს საბა მტბევარ ეპისკოპოსმა ტბეთის ახლოს ციხე ააგო და შავშეთის ქვეყანა დაიჭირა. ამით ამ უკანასკნელმა ბაგრატ მეფისადმი ერთგულება გამოიჩინა და შავშეთი ბერძენთა მიტაცებისაგან დაიცვა. ამ დროს აჭარის ერისთავს იოვანე აბუსერიის ძეს არტანუჯის ციხე სჭერია.⁴¹ ეს უკვე აბუსერიისძეთა მიერ განაცხადი იყო მთელი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მპყრობელობისა. მართლაც, იმავე ავტორის ცნობით აჭარელი ფეოდალები-აბუსერიისძეები მალე სამხრეთ-დასავლეთ

³⁹ პ.ინგოროვცა. გიორგი მერჩულე, გვ. 381-382.

⁴⁰ მატიანე ქართლისაჲ ... გვ.48.

⁴¹ იქვე, გვ.65.

საქართველოს მნიშვნელოვან ციხეებს ხელში ჩაიგდებენ. მატიანეში მოხსენიებულია „აბუსერი, ერისთავი არტანუჯისა და ხიხათა და ციხის ჯუარისა და აწყურის ციხის პატრონი“.⁴²

ასე რომ XI ს. I ნახევარში აჭარა მსხვილი საერისთავო თუ სამთავროა, რომელიც აერთიანებდა საკუთრივ აჭარის გარდა კლარჯეთს, შავშეთსა და სამცხეს. ალბათ ეს დიდი ქვეყანა იგულისხმება კონსტანტინე პორფიროგენეტთან X საუკუნეში, როცა წერს, აჭარის „არქონტი“ იბერიაშიო. ვ.იაშვილის აზრით, აქ აჭარა წარმოადგენს „ქართლის-იბერიის შემადგენლობაში, როგორც სამთავროს, საერისთავოს“.⁴³ ივ.ჯავახიშვილის განმარტებით „არხონტი“ ნიშნავს მთავარს.

„მატიანე ქართლისაგს“ ცნობით თურქთა სულთანს, სპარსეთის მეფეს ალფარსლანის მარბიელ ლაშქარს ქართლის მსახურებთან ერთად ჭოროხის ხეობების პროვინციები-შავშეთი, კლარჯეთი, ტაო და სხვა-დაურბევიათ.⁴⁴

თურქ-სელჩუკების მიერ საქართველოს დაპყრობისა და განადგურების პირამდე მიყვანის შესახებ ცნობებს გვაწოდის უცნობი ავტორის მიერ შექმნილი „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“. მუმატიანე 1080 წლის ამბებს ასე გადმოგვცემს „დღესა ივანობისა ასისფორნი და კლარჯეთი ზღუის პირამდინ, შავშეთი, აჭარა, სამცხე, ქართლი, არგუეთი, სამოქალაქო და ჭყონდიდი აღივსო თურქითა. მოისრა და ტყუე იქმნა ამათ ქუეყანათა მკუიდრი ყოველი და მასვე ერთსა დღესა დაწუეს ქუთათისი, არტანუჯი და უდაბნონი კლარჯეთისანი; დაუყოვეს ამათ ქუეყანათა შინა თურქთა ვიდრე მოსულადმდე თოვლისა, მოჭამეს ქუეყანა და მოსწყუიდეს, თუ სადღა ვინ დარჩომილ იყო ტყეთა, კლდეთა, ქუაბთა და ჯურელთა...“⁴⁵

შავშეთის ქვეყნის დარბევისა და აწიოკების შესახებ მოგვითხრობს აგრეთვე „ცხოვრება გიორგი მეფისა“. გიორგი III-ის საქართველოში მეფობის დროს მოსულა სპარსეთის ლაშქრით ვიღაც ილდლუზი. მას დაურბევია შავშეთი და

⁴² იქვე, გვ.68.

⁴³ ვ.იაშვილი. აჭარა VII-XVI საუკუნეებში, აჭარის ასსრ სახელმწიფო მუზეუმის შრომები, ტ.IV, ბათ., 1960, გვ.30.

⁴⁴ ანასეული ქართლის ცხოვრება. გვ.191.

⁴⁵ იქვე, გვ. 201.

კლარჯეთი. ამავე თხზულების მიხედვით ეს ამბავი ქრონოლოგიურად 1177 წელს თუ მის უწინარეს მომხდარა.⁴⁶

ლაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრე თამარის მოღვაწეობის აღწერისას შავშეთს კიდევ ერთხელ მოიხსენიებს. მისი ცნობით საქართველოს დედოფალს შავშეთისა (თუ მთისა) „საყდარნი და ეკლესიანი რომელნიმე დარღუელნი აღაშენა“...⁴⁷

შავშეთის შესახებ ცნობები დაცულია თხზულებაში- „ისტორიანი და აზმანი შარავანდეთიანი“. აქ მოთხრობილია შავშეთსა და კლარჯეთში თურქების შემოსევისა და ქართველთა მიერ მათი განადგურების შესახებ.⁴⁸ თამარ მეფის ორივე ისტორიკოსი (ბასილი ეზოსმოძღვარი და უცნობი მწერალი) მოგვითხრობენ შავშეთისა და კლარჯეთის მფლობელ გუზანის შესახებ.⁴⁹

ბაგრატ IV (1032-1078 წწ.) სიგელში მოხსენიებულია სამწყრის წყალი, რომელიც იმავე წყაროს ცნობით შავშეთის წყალს ჩაერთვის. აქვეა მოხსენიებული ტიხარის კლდე.⁵⁰

შავშეთი მრავალჯერ ფიგურირებს XIV საუკუნის უცნობი ავტორის თხზულებაში-„ასწლოვანი მატინაე“.

როგორც ცნობილია XIII საუკუნის 30-იან წლებში მონღოლები საქართველოში დამკვიდრდნენ. საქართველოს მეფე რუსუდანი იძულებული გახდა დაეტოვებინა თბილისი და ქუთაისში გაქცეულიყო. მონღოლ-თათრები მოედნენ საქართველოს აღმოსავლეთ და სამხრეთ ოლქებს, მათ შორის შავშეთს. ჟამთააღმწერი წერს: „მოეფინეს მსგავსად მკალთა ოჭრებად და ოცად, და არსად იყო ღზინება, უწყალოდ მოისრვოდა ყოველი ესე ქუეყანა“.⁵¹ მონღოლები შავშეთს კიდევ ერთხელ⁵² წვევიან სამცხეში სარგის ჯაყელის მპყრობელობის დროს.

⁴⁶ იქვე, გვ. 239.

⁴⁷ იქვე, გვ. 240, შენიშვნები.

⁴⁸ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, თბ., 1959, გვ.38.

⁴⁹ იქვე, გვ. 49, 55, 81, 141.

⁵⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, თბ., 1965, გვ.9.

⁵¹ ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატინაე, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და ლექსიკონი დაურთო რ.კიკნაძემ, თბ., 1987, გვ.48.

⁵² იქვე, გვ. 146.

„ასწლოვან მემატთანეში“ გვხვდება ისტორიული გეოგრაფიისათვის საინტერესო მასალები. იქ ნათქვამია, რომ ბექას (სარგისის ძეს) დაუპყრია ქუეყანა ტაშისკარიდან კარნუქალაქამდის, სამცხე, აჭარა, შავშეთი, კლარჯეთი, ტაოს დიდი ნაწილი, ვაშლოვანი, ნიგალისხევი, არტანუჯი, კოლა, კარნიფორა, არტაანი, ჯაეახეთის ნაწილი.⁵³ მემატთანე მსგავს ცნობას გვაწვდის მოგვიანებითაც. გაძლიერებულ სამცხის მთავარს ამჯერად თავის საზღვრებში ჭანეთიც მოუქცევია.⁵⁴ ამ უკანასკნელში ქართველური ტომებით (მახერონები, პენიოხები, ბექირები, მაკრონები, დრილები, ჭანები, ბიძერები) დასახლებული ტერიტორია იგულისხმება.

შავშეთი მოიხსენიება XVI საუკუნის სპარსულ წყაროში (შაჰ-ისმაილ I-ის ანონიმი) „თარიხ-ე ჯაჰან-არა“-ში, „შარშედ“-ი ფორმით 1554 წლის ამბებთან დაკავშირებით.⁵⁵

XV საუკუნიდან შავშეთი სხვა ქართულ პროვინციებთან ერთად ხდება თურქი დამპყრობლების ყაჩაღობის, რბევის, ძარცვა-გლეჯის ობიექტი. ქართული მოსახლეობა რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში განიცდიდა თურქეთის მიერ დიდ წამებას. დღეს იგი თურქეთის სახელმწიფოშია მოქცეული. მხოლოდ მისმა ნაწილმა (იმერხემა) შეინარჩუნა ქართული ენა. მოსახლეობა მთლიანად გამუსლიმანებულია.

⁵³ იქვე, გვ. 163.

⁵⁴ იქვე, გვ. 197.

⁵⁵ სამი სპარსელი წყარო XVI საუკუნის საქართველოს შესახებ, თბ., 1990, გვ.

ქვეყანა ულთუზა

ქვეყანა Ultuzaini ურარტულ ეპიგრაფიკაში მხოლოდ ერთხელ მოიხსენიება. ვანის კლდეზე წარწერა, რომელიც ურარტუს მეფის არგიშტის მოღვაწეობის მესამე წელსაა შესრულებული (ძვ.წ. 784 წ.) გადმოგვცემს: „ღვთაება ხალდი გაემართა (სალაშქროდ) თავისი იარაღით (?), სძლია მან აბილიანიხის ქვეყანას, ანიშტირგაეს ქვეყანას, კურზანისა (და) ულთუზას ქვეყანას, დაამხო ისინი არგიშტის წინაშე. ღვთაება ხალდი ძლიერია, ხალდის იარაღი (?) ძლიერია...“¹

წარწერიდან კარგად ჩანს, რომ ურარტუს მეფეს 4 ქვეყანა დაულაშქრავს, რომლებიც შესაძლებელია ურარტუს სახელმწიფოს საზღვრებიდან ერთი-მეორეს მიყოლებით ყოფილიყვნენ განლაგებული, ასეთი რიგით: აბილიანიხი-ანიშტირგაე-კურზანი-ულთუზანი. ამათგან ცნობილია მხოლოდ აბილიანიხის ლოკალიზაცია. ღანარჩენი სამი ქვეყნის მოთავსება არარატის დაბლობზე საეჭვოა.² ზოგიერთი მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ახლანდელ დროში კურზანისა და ულთუზანის ლოკალიზაციაზე ვერაფერს ვიტყვით.³

ჩვენ ვიზიარებთ აბილიანიხის ადგილმდებარეობას. მისი დამორჩილების შემდეგ ურარტელები, როგორც ჩანს, მიემართებიან ჩრდილოეთის (ჩრდილო-დასავლეთის) მიმართულებით. აქ უკვე მის ჩრდილოეთით მდებარე ანიშტირგაეს იპყრობენ, შემდეგ ისინი კვლავ ჩრდილოეთისაკენ მიდიან და შედიან კურზანის ქვეყანაში. ამ უკანასკნელს ჩვენ ვაკავშირებთ მტკვრის სათავეების მახლობლად, არდაგანის სამხრეთით, პირდაპირი ხაზით 22 კილომეტრზე, მდებარე დასახლებულ პუნქთან კირზიანთან.⁴ ტერმინი კავშირშია ძველი ქართული ოლქის ბერძნულ სახელთან „კორძენა“ (ხორძენა), რომელიც სტრაბონის გადმოცემით ძვ.წ. 189 წლის მახლობლად ქართლის სამეფოსაგან მიიტაცა დიდი სომხეთის გამგებელმა არტაქსიამ

¹ Г.А.Меликишвили. УХН, М., 1960, с.212.

² Г.А.Меликишвили. Наир-Урарту, ТБ., 1954, с.65.

³ Н.В.Арутюнян. Бияйнили (Урарту), Ер., 1970, с.199.

⁴ სსრკ-ი. გენიალური შტაბის მიერ 1983 წელს გამოცემული საიდუმლო რუკა-არდაგანი.

(არტაშესი).⁵ ეს ის ოლქია, რომელიც ფეოდალურ ხანაში ცნობილი იყო ხორტევეანის სახელით.

კუარზანში მოქმედების შემდეგ დამპყრობლები, წყაროს ჩვენებით, შედიან ულთუზაში. ისინი აქ უნდა შესულიყვნენ ან სომხეთიდან, ან აღმოსავლეთიდან; ამიტომ ულთუზიანი კუარზანის (კირზიანის) ჩრდილოეთით ან დასავლეთით უნდა ვეძიოთ. ერთი სიტყვით, იგი საძებარია კუარზანის სიახლოვეს. ამ მხრივ საყურადღებოა საქართველოს ისტორიული ოლქის, ტაოს ტერიტორიაზე მდებარე ქალაქი ოლთისი (ოლთისწყლის ხეობაში). იგი არაერთხელ იხსენიება ქართულ („მატიანე ქართლისაჲ“, სუმბატ დავითისძე, „დავით აღმაშენებლის ცხოვრება“, „ასწლოვანი მატიანე“),⁷ არაბულ და თურქულ წყაროებში. ვახუშტის განმარტებით ოლთისი იყო „კარგი ქალაქი და კეთილ-ჰაეროვანი. აქ არის ციხე მაგარი და დიდ-შენი, არს მეორე საჯდომი ათაბაგისა, ვითარცა ახალციხე“.

ოლთისის ტოპოგრაფიას ჩვენმა წინაპრებმა ჯერ კიდევ უძველეს ხანაში მიაქციეს ყურადღება.

მაშასადამე, ისტორიულ-გეოგრაფიული რეალიები და ტოპონიმთა ფონეტიკური სიახლოვე გვაძლევს ვარაუდის გამოთქმის უფლებას, რომ ურარტული ულთუზა და ქართული ოლთისი ერთი და იგივე სახელწოდებებია. თავკიდური ხმოვნების „უ“-სა და „ო“-ს განსხვავება დაბრკოლებას ვერ ქმნის, რადგან ურარტული „უ“-ს ქართული „ო“ შეესატყვისება, მაგ., კულხა-კოლხა, უიტერუხი-ოდრხე, კუარზანი-კორძენა და ა.შ.

გ.მელიქიშვილის მიხედვით, ულთუზიანში „ზა“-სუფიქსია, რომელიც დამახასიათებელია ხური-ურარტული სამყაროსათვის-

⁵ Страбон. География, перевод Г.Стратановского, Лен., 1964, с.498.

⁶ საქართველოს სსრ ატლასი, თბ.-მ., 1964, გვ.251-254, 257-258.

⁷ ქართლის ცხოვრება, ტ.1, თბ., 1955, გვ.284, 318, 344, 383; ქართლის ცხოვრება, ტ.11, თბ., 1959, გვ. 213, 214 და სხვა.

⁸ იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ნაკვ.1, თარგმანი ე.სიხარულიძისა, თბ., 1964, გვ.17.

⁹ ჩილდირის ეალეთის ჯაბა დავთარი, თარგმანი ცაბულაძისა, თბ., 1979, გვ.117, 180; გურჯისტანის ვილაეთის დიდი დავთარი, წ.11, თარგმანი ს.ჯიქიასი, თბ., 1941, გვ. 125, 128; ოსმალური დოკუმენტური წყაროები საქართველოსა და ამიერკავკასიის შესახებ (XVII-XVIII სს.), წ. II, თბ., 1989, გვ. 123.

ხურიტული წარმოშობის სახელებში ხშირად ვხვდებით ასეთ სუფიქსებს.¹⁰ შესაძლებელია, ქართული და ურარტული სახელწოდებების სუფიქსები (ზა და სი) ერთმანეთის იდენტური იყოს, იმის გათვალისწინებით, რომ „სი“ სუფიქსი ხშირად აწარმოებს ქართულ საგეოგრაფიო სახელებს, მაგ., თბილისი, ბოლნისი, ქუთაისი და ა.შ. ულთუზაინში ფუძეა ულთუ//ოლთუ, უ//ო კი-პრეფიქსი. ტერმინების ულთუ//ოლთუს შეპირისპირება მის ანტიკურ სახელწოდებასთან ლიკოსი, იძლევა საფუძველს გამოვთქვით ვარაუდი, რომ სახელი აღმოცენებულია ქართული ფუძიდან „ლითო“-„ლითონი“-დან. არ გამოვრიცხავთ, რომ საკვლევი ტერმინი დაკავშირებული იყოს სვანურ სიტყვებთან: ხ-ოლთე (ურთავს), ულტეხუ (ულრანი, გაუვლელი).¹¹ ან კიდევ მეგრულ „ურთუ“-სთან (უსახურავო, გადაუხურავი).¹² უფრო სარწმუნო ჩანს საკვლევი ტერმინის მომდინარეობა ადამიანის საკუთარი სვანური სახელიდან-ორთუ.¹³ ქართველურ ენებში ბგერების „რ“ და „ლ“ მონაცვლეობა ხშირია. ტერმინი შეიძლება დაუკავშირდეს ქართულთა მონათესავე ენებში მოძიებულ სიტყვებს, მაგ. ეტრუსკული ლიტუს, რაც ნაპირს ნიშნავს, ბასკურში ალტო (=ოლთუ) ხელს, ძალას, ასევე მხარეს ქვეყანას აღნიშნავს.¹⁴ ხალდურში (ურარტულში, Lutu (ქალი), შემერული Lu (ადამიანი), al (ბავშვი).¹⁵ ო მეგრული პრეფიქსისა და ფუძის Lutu რელუქციის შედეგად მივიღებთ O-l(u) tu, აქედან კი Ultusa-Oltisi. ამ მიმართებით საინტერესოა სვანური li-t¹⁶ მნიშვნელობით „ზღვა“, შესაძლებელია მდინარესაც, წყალს აღნიშნავდა. ქართულში არის გვარი ასეთივე ფუძით ლითა+ნი-შვილი, ე.ი. ადამიანის საკუთარი სახელია ლითა (შეადარეთ ო-ლ(ი)თი-სი=ურარტულ ულთუზა-ს). ამავე რიგის სახელია -ლუტი და მისგან წარმოებული გვარი ლუტიძე, რაც საბას განმარტებით

¹⁰ გ.გელიქიშვილი. ძიებანი საქართველოს, კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბ., 1999: გვ.39.

¹¹ ე.თოფურია, მ.კალდანი. სვანური ლექსიკონი. თბ., 2000, გვ.649, 728.

¹² ო.ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, თბ., 2002, 67.

¹³ სომხურ ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები საქართველოს შესახებ (XIV-XV სს.), თბ. 1978, გვ.95.

¹⁴ Н.Я.Март. Языки и общество, Л., 1934, с. 228,297.

¹⁵ Н.Я.Март. Этно и глоттогония восточной Европы, Л., 1935, с.512.

¹⁶ Н.Я.Март. Языки... с.163.

ნიშნავს კაცი უსახლკარო უქონელი. ვახუშტი ბაგრატიონი ამგვარი სახელის სოფელს (ოლთისი) ასახელებს თრიალეთის მხარეში. ამ სახელწოდებიდანაა ნაწარმოები ქართული გვარსახელი ოლთისარი.

როგორც დადგინდა ურარტული წყაროს ულთუზა ოლთისისწყლის ხეობაში მდებარე ქალაქ ოლთისის მიდამოებში მდებარეობდა.¹⁷ ამ ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან მოყოლებული ქართული ტომი-ტაოელები მოსახლეობდნენ. მისი მეზობელი ქვეყნების (ხუშანი, აბიანი, დიდინი) მოსახლეობაც ქართველური (ქართული, სვანური) ტომით იყო დასახლებული. თუ ჩვენი ვერსია სწორია ოლთისის ეტიმოლოგიის შესახებ, მაშინ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ოლთისის უძველესი მოსახლეობა ქართველურ (ქართულ, სვანურ) ენაზე მეტყველებდა. ქვეყანა ულთუზაინი ურარტულ ეპიგრაფიკაში მხოლოდ ერთხელ მოიხსენიება. ისტორიულ-გეოგრაფიული რეალები და ტოპონიმიკური მასალა საფუძველს იძლევა ამ ქვეყნის იდენტიფიკაცია მოხდეს მდინარე ჭოროხის შენაკადის ოლთისისწყლის ხეობაში, საქართველოს ისტორიული ოლქისა და ქალაქის ოლთისის მიდამოებში. მას ესაზღვრებოდნენ დაიანე-დიოახის შემადგენლობაში მყოფი ოლქები: ხუშანი, ბიანი, დიდინი და ქადა. ულთუზას ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან თითქმის 19 საუკუნემდე ქართველური ტომები მოსახლეობდნენ. იგი უძველესი დროიდან მოყოლებული იყო დაიანის კოლხას, მოსხიკეს, ქართლის, საქართველოს შემადგენლობაში. სახელწოდება ულთუზა (ოლთისი) აღმოცენებული უნდა იყოს ქართველურ (ქართული ან სვანური) სიტყვიდან: ხ-ოლთე (ურთავს), ულტეხუ (ულრანი, გაუვლელი), ადამიანის საკუთარი სახელიდან (ორთუ) ან მეგრული ურთუ (გადაუხურავი, უსახურავო).

¹⁷ ი.ახუაშვილი. ქართული გვარსახელები, თბ., 1999, გვ.110.

¹⁸ ს.გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 76, 105; მისივე, Локализация «стран» Давиан-Диаоха-ამირანი, კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სამეცნიერო კულევითი საზოგადოებრივი ინსტიტუტის მოამბე, VI, თბ., 2002, გვ.56.

ქალაქი უტუხაი

ქალაქი Utuhai მხოლოდ ერთხელ მოიხსენიება ურარტულ ეპიგრაფიკულ ძეგლში. წარწერა, რომელიც კლდეზეა შესრულებული ნაპოვნია დღევანდელ იაზილიტაშში (არზრუმის რაიონი). იგი ურარტუს მეფეს მენუას სახელს უკავშირდება და თარიღდება ძვ. წ. IX-VIII საუკუნეების მიჯნით. მენუა მოგვითხრობს დიაოხის სამეფოს წინააღმდეგ მოწყობილი ლაშქრობის შესახებ: „დავიყარი დიაუხის ქვეყანა, ქალაქი შაშილუ, სამეფო ქალაქი ბრძოლით დავიპყარი, ქვეყანა გადავწვი, ციხე-სიმაგრეები (დავანგრე?). მივედი შეშეთის ქვეყანამდე, ქალაქ ზუამდე. ქალაქი უტუხაი...“¹

ძეგლიდან ჩანს, რომ ურარტელები შაშილუში (არზრუმის სანახებში) მოქმედების შემდეგ მიემართებიან შეშეთის ქვეყანაში (დღევანდელი შავშაქის რაიონი) და იმავე დროს იპყრობენ ქალაქ ზუას, რომელიც იქვე ახლოს მდებარეობდა. დაპყრობილ ქალაქთა შორის დასახლებულია ქალაქი უტუხაი. ტექსტის მიხედვით იგი თითქოს დაიანის ჩრდილოეთ მონაკვეთზე უნდა იყოს საძებარი. ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს ისტორიული კლარჯეთის ტერიტორიაზე არსებული ქალაქი თუხარისი, რომელიც ფონეტიკურად ახლოს დგას ურარტულ უტუხასთან. დღეს ეს ქალაქი თურქეთის რესპუბლიკაშია მოქცეული. ახ. V საუკუნის შუა ხანამდე, მანამ, სანამ არტანუჯი გახდებოდა კლარჯეთის ცენტრი, მსგავსი მოვალეობა ეკისრა თუხარისს. „ქართლის ცხოვრების“ გადმოცემით იგი სწორედ ურარტულ პერიოდშია წარმოქმნილი. თუხარისი აუგია ოძრხეს ეპონიმს ოძრახოს.² შესაძლებელია, დაიანი, სანამ თავის საზღვრებს განავრცობდა ჩრდილოეთის მიმართულებით უიტრუხის (ოძრხეს) სამხრეთი მიჯნა სწორედ თუხარისის სანახებს წვდებოდა. გ.მელიქიშვილი ამ ქალაქის ლოკალიზაციას ვარაუდობდა დიაოხის ჩრდილოეთ მხარეს.³ მსგავს თვალსაზრისს თავის ნაშრომებში იმეორებდა სომეხი მკვლევარი ნ.არუთინიანი.⁴

¹ გ.მელიქიშვილი. ურარტუს სამეფო, ურარტული წყაროები.—ძახიქ, თბ., 1990, გვ.272.

² ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ.9.

³ Г.А.Меликишвили. Наир-Урарту, с.252.

⁴ Н.В.Арутюнян. Биаинили (Урарту), с.119; его же, Топонимика Урарту, с.246.

ურარტული წყაროს მიხედვით უტუხაი წარმოადგენდა დაიენ-დიაოხის ერთ-ერთი ოლქის დიდინის, ან ხუშანის ქალაქს. ტერიტორიულად იგი მდებარეობდა ოლთისწყლის ჭოროხთან შეერთების ოდნავ ჩრდილოეთით. აქვე გადიოდა სასაზღვრო ხაზი დაიენის ოლქს ხუშანსა და კულხას ცენტრალურ ოლქს კოლხახალს (კლარჯეთი) შორის.⁵ სრულიად შესაძლებელია ქალაქ უტუხაის ქვეყანა როგორც ცალკე ოლქი ან ერთი ტომის ქვეყანა იმყოფებოდა დიაოხის შემადგენლობაში.

გ.გელიქიშვილის მიხედვით უტუხაისა და დიაოხის ქვეყნის მეფის უტუფურშინის სახელების შეპირისპირება საშუალებას იძლევა გამოვყოთ „ხაი“ ელემენტი, რომელიც ფართოდაა გავრცელებული ხურიტულ ონომასტიკაში. ზოგიერთი მკვლევარის მიხედვით ეს ხურიტული სიტყვა „პატარა, მცირე“ ნიშნავს.⁶

ე.ბაგრატიონის აზრით, სახელწოდება თუხარისი ქართული წარმოშობისაა. იგი ააშენა ოძრხოსმა და უწოდა სახელი სიმაგრისა და სიმტკიცის გამო—„თუ ხარ შენ ციხე“.⁷

ჩვენი აზრით, უტუხაი უნდა უკავშირდებოდეს სვანურ (უტიხა, რომელიც ნიშნავს: 1. „დაუბრუნებელი“; 2. „აუფუებელი“)⁸ ან „ქართულ-მეგრულ (უტუხი, რაც ნიშნავს „უდრეკი“, „უტეხი“)⁹ სიტყვას. ტერმინი გაფორმებულია „არ“ სუფიქსით, შეადარეთ: უტახაი→უტუხა-არ-ის-ი.→ ოთ (ტ) უ-ხ-არ-ის-ი.→თუხარისი.¹⁰ თუხარი 1602 წლის საქართველოს მეფის გიორგის ბრძანებაში ქალის სახელადაა დადასტურებული.¹¹

⁵ ს.გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ.101.

⁶ გ.გელიქიშვილი. ძიებანი საქართველოს, კეკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბ., 1999, გვ.51-52.

⁷ ქართლის ცხოვრება, ტ.IV, თბ., 1973, გვ.679.

⁸ ვ.თოფური. მ.კალდანი. სვანური ლექსიკონი, თბ., 2000, გვ.732.

⁹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, შემდგენელი ალ.ლლონტი, თბ., 1984, გვ. 528; ო.ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ.71.

¹⁰ ს.გოგიტიძე. დაიენ-დიაოხის ზოგიერთი „ქვეყნის“ ლოკალიზაციისათვის, აკად. ს.ჯანაშიას დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია, თბ., 2000, გვ. 65; მისივე, Локализация «стран» Даяан-Диаоха-ამიანის (მოამბე VI), მონრეალი-თბ.,2002, გვ.56.

¹¹ ზ.კუმბურიძე. როგორ გაჩნდა სიტყვა, თბ., 1963, გვ.87.

ამრიგად, ურარტული წყაროს უტუხაის იდენტიფიკაცია ანტიკური და ფეოდალური ხანის კლარჯეთის ერთ-ერთ საწარმოო და რელიგიურ ცენტრთან თუხარისთან (დღევანდელი უხტა) დასაშვებად მიგვაჩნია. ამ ქალაქის მიდამოებში როგორც ანტიკურ და ისე ფეოდალურ ხანაში წარმოადგენდა სვანურენოვანი და ქართისენოვანი მოსახლეობის შესაყარს.¹²

თუხარისის ჩრდილოეთით ქართული და ხოლო სამხრეთით სვანურენოვანი მოსახლეობა უნდა ყოფილიყო ურარტულ პერიოდში, რასაც თვით ამ და მეზობელი ტოპონიმების ლინგვისტური ანალიზი ცხადყოფს.

¹² С.Гогитидзе. Локализация «стран» Даиан-Диаоха.-ამირანი (მომბე VI). მონრეალი-თბ.,2002, გვ.56.

ქვეყანა შერიაზი

ქვეყანა Šeriazის შესახებ ძუნწი ცნობები მოგვეპოვება. ეს იმითაა განპირობებული, რომ ურარტულ ეპიგრაფიკაში იგი მხოლოდ ერთხელ მოიხსენიება. სამეცნიერო ლიტერატურაში, როგორც ქვეყნის სახელწოდების, ისე მისი (?) ქალაქის-ფუტეს დაკავშირება მოგვიანო ხანის ან დღეისათვის არსებულ რომელიმე ტოპონიმთან არ გვაქვს. შერიაზის ქვეყნის შესახებ მომთხრობი წარწერა, არგიშტი I-ის (786-735 წწ.) მიერ დატოვებული ნაპოვნია ვანის კლდეზე და იგი შესრულებულია მისი მეფობის მეორე წელს. წარწერაში ნათქვამია: „... იმავე წელს მე კელავ (?) შეეკრიბე მეომრები (და) გავემართე (სალაშქროდ) ღიაუხის (ქვეყნის) წინააღმდეგ, ღიაუხის მეფე მეფედ დავსვი. დავიპყარი შერიაზის ქვეყანა, ქალაქები დაეწვი, ციხე-სიმაგრეები დავანგრეე; მივედი (?) ქალაქ ფუთემდე... მარცხნივ-ქვეყანა ბიანი, ქვეყანა ხუშანი, მარჯვნივ შევიწყალე მე თარიუნის ქვეყანა...“¹

ამ ცნობების მიხედვით შერიაზი განიხილება, როგორც ღიაოხის შემადგენელი ნაწილი-ოლქი.² ნარუთინიანის აზრით ურარტელები ღიაოხიდან წასულან სამხრეთის მიმართულებით, სადაც მათ დაიპყრეს ქვეყანა შერიაზი (ქ.ფუტესთან ერთად), შემდეგ აღმოსავლეთით (ჩრდილო-აღმოსავლეთით) მივიდნენ თარიუნამდე (ბასენი?). შერიაზსა და ღიაოხს დასავლეთიდან ესაზღვრებოდნენ ბიანი და ხუშანი.³ მკვლევარი ნაშრომის სხვა ადგილას აღნიშნავს, რომ ღიაოხიდან დასავლეთით მდებარეობდა ხუშანი, შერიაზი და ბიანიც.⁴ მეორე ნაშრომში შენიშნავდა, რომ შერიაზის ოლქი ჩრდილოეთში კარგად ცნობილ დაიან-ღიაოხის მეზობლად იმყოფებოდა.⁵

წარწერიდან კარგად ჩანს, რომ ღიაოხში შესვლის შემდეგ ურარტელები მის ცალკეულ ოლქებს მარცვავენ. წარწერიდან ისიც კარგად ჩანს, რომ სამხრეთიდან (სამხრეთ-დასავლეთიდან) მომავალ დამპყრობთათვის ბიანისა და ხუშანის ქვეყნები დასავლეთით მდებარეობდა, ხოლო აღმოსავლეთით (ჩრდილო-

¹ Г.А.Мсликишвили. УКН. с.212.

² გ.მელიქიშვილი. ძიებანი საქართველოს, კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბ., 1999, გვ.63.

³ Н.В.Арутюнян. Бнайнили (Урарту). Ер., 1970. с.194.

⁴ იქვე, გვ.406.

⁵ Н.В.Арутюнян. Топонимика Урарту. Ер., 1985. с.245.

აღმოსავლეთით)-თარიუნი და ზაბახა. ყველა ამ მონაცემების გათვალისწინებით შერიაზი მდებარეობდა ზემოთაღნიშნულ ქვეყნებს შუა. მაშასადამე, შერიაზს ეკავა ცენტრალური ადგილმდებარეობა ამ ქვეყნებს შორის.⁶

შედიოდა თუ არა ქალაქი ფუთე შერიაზის შემადგენლობაში? დაზუსტებით ამის თქმა ძნელია, მაგრამ იქ, სადაც საუბარია შერიაზის დაპყრობაზე, აღნიშნულია, აგრეთვე, რომ „მივედი ქალაქ ფუთამდე“. მაგრამ აქ სხვა ქვეყანა, რომელშიც ქ.ფუთე უნდა შედიოდეს, დასახელებული არაა, რის გამოც ჩვენ მიგვაჩნია, რომ ქ.ფუთე ან შერიაზის საზღვრებში შედიოდა, ან მისი მეზობელი, ე.ი. შერიაზის ჩრდილოეთით არსებული ქალაქია. სავარაუდო ადგილას, სადაც უნდა მოთავსდეს ეს ტოპონიმები, მოგვეპოვება ონომასტიკური მასალა. ამ მხრივ ჩვენი ყურადღება მიიპყრო ტოპონიმმა ფორთამ (კლარჯეთის ერთ-ერთი რელიგიური ცენტრი, ხანძისა და ოპიზას ჩრდილოეთით). იგი მოიხსენიება 506 წელს ქართლის საკათალიკოსოს საეპისკოპოსოთა სიაში. ნ.მარის გადმოცემით ბერძნები ფორთას ფუთეს ეძახდნენ.⁷

ქვეყანა შერიაზსაც ამავე მიდამოებში მოეძებნება მსგავსი ვარიანტული სახელები, მაგალითად: შარაული (სოფელ ჭედილას უბანი), შოროლთი (სოფელი)⁸. ასევე გასათვალისწინებელია აღნიშნული ტერიტორიის დასავლეთით, იუსუფელის ჩრდილოეთით დღეისათვის არსებული სოფლის სახელწოდება-შერინზი. ურარტულ და ახლანდელ ტოპონიმს შორის განსხვავება „ნ“ ფორმანტშია.

ტოპონიმ ფუთესაც მოეპოვება პარალელები საქართველოში: ფუთი (ზესტაფონის რაიონი),⁹ ფოთი (სამეგრელოში).

თუ გავითვალისწინებთ ისტორიულ-გეოგრაფიულ რეალიებს, ონომასტიკურ მასალებს, მაშინ უნდა ვივარაუდოთ, რომ

⁶ ს.გოგიტიძე. უძველესი ქართული ქვეყანა ხუზანი, გაზ. აჭარა, 2001, 31 ოქტომბერი, მისივე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძე.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ.101.

⁷ შ.ჯაფარიძე. ნიკო მარის მოგზაურობა შვეშეთსა და კლარჯეთში, ბათ., 1995, გვ.163.

⁸ იქვე, გვ. 147,167.

⁹ საქართველოს სსრ ტოპონიმია (მასალები), ტ.1, ზემო იმერეთი, თბ., 1987, გვ.14.

შერიაზის ქვეყანა და ქალაქი ფუთა ძველი ფორთას (ფუთეს) მიდამოებში მდებარეობდა.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ასურეთის მეფის ტიგლათფილესერის მიერ ძვ.წ. 1112 წელს თიხის ცილინდრზე შესრულებულ წარწერაში მოიხსენიება „16 უზარმაზარი მთა“, რომელთა შორის რიგით მე-14 ნომრად დასახელებულია შულიანზი, რომელიც მას გადაულახავს.¹⁰ ამავე წარწერაში ნათქვამია, რომ „16 მთის რაიონში მას დაულაშქრავს 23 ქვეყანა, რომელთა შორის რიგში ბოლოს დასახელებულია დაიანე.¹¹ რადგანაც მათათა შორის ასევე ბოლო რიგში, დასახელებულია მთა შეშე (თინა), რომელიც შავშეთის მთებთან იგივდება,¹² ამიტომ გვაქვს საფუძველი, რომ ორონიმი შულიანზი დაიანის ტერიტორიაზე, შავშეთის მთის სამხრეთით მოვათავსოთ. შულიანზის ლოკალიზაცია დაახლოებით იმ რაიონში მოდის, სადაც ქვეყანა შერიაზი თავსდება. ამ სახელწოდებათა ფონეტიკური სიახლოვე გვაძლევს საშუალებას გამოვთქვათ ვარაუდი სახელწოდებების შერიაზის და შულიანზის იდენტურობის შესახებ. ამ სახელწოდებასთან ახლოს დგას აგრეთვე ამავე ტიგლათფილესერის წარწერაში მოხსენიებული შერაბელი (შურაველი), ვანის ტბის სამხრეთით. ამავე მეფის მიერ მოხსენიებულია ქვეყანა შურური.¹³ ნ.ადონცის მიხედვით შურურია შეიძლება გაიგივდეს თანამედროვე შორერთან (ე.ი. შორთან, რომელიც მდებარეობს მდინარე ზელანის სათავეებთან, ალადაგის კალთებზე. ამგვარი ტოპონიმები (სოფლები) მსგავსი ფუძეებით საქართველოს ტერიტორიაზე ამჟამადაც დასტურდებიან: შორაპანი (იმერეთი), შორა (კახეთში),¹⁴

¹⁰ И.М. Дьяконов. АВИИУ.-ВДИ. 1951, №2, с.273; Я.А.Манандян. О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ер., 1956, с.16.

¹¹ И.М. Дьяконов. АВИИУ. с. 273.

¹² ნ.ეცხლაძე, ს.გოგიტიძე. შავშეთი ძველ წერილობით წყაროებში, ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 1998, №12, გვ. 90-96; მათივე, Osmanlı Öncesi Şavşat Turihî.-Gveheburî, İstanbul, 2001, №40, გვ.16-19.

¹³ Я.А.Манандян. УК.соч., с.16.

¹⁴ М.К.Гегсшидзе. Орошаемое земледелие в Грузии, Тб., 1990, с.71.

აშურიანი (არის შურიანის ეელიც),¹⁵ შულავერი, ოშორა (სამცხეში),¹⁶ შურიული, შოლა, შორაბეთი.¹⁷

თუ ამ სახელწოდებათა კორექციას მოვახდენთ (შერიაზი, შულიანზი, შერინზი, შარაული, შოროლდი), მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ ქვეყნის სახელწოდების ქართული ფორმა შეიძლება იყოს შორიანი ან შურიანი. იმ გარემოების გათვალისწინებით, რომ მათთვის უცხო ხმოვანი „ო“ ასურელებმა „უ“-თი, ურარტელებმა კი „ე“-თი შეცვალეს. ასეთი მონაცვლეობა ქართული ენის გრამატიკული ნორმების მიხედვით დასაშვებია.

მაშასადამე, შორიანი (შორს მყოფი რომელიმე პუნქტიდან), შურიანი (შურით აღსავსე ადამიანი)¹⁸ ქართული სიტყვებია. შერნაზი ძველ ქართულში ბოროტების მომტანი, მტრობის, შულლის გამომწვევი ადამიანის ეპითეტია.¹⁹ ქართული საკუთარი სახელებია—შერეზადა,²⁰ შერო; აგრეთვე შერე, შერიე, შერია, შერუა.²¹ ამგვარი ფუძით სიტყვები სვანურ ენაშიც მოიპოვება, მაგალითად, შერ (დაქანცვა, მობეზრება), შულ (ფშვინვა), შული (ქშენს).²² სვანურ წერილობით ძეგლებში დასტურდება გვარი შერიანი, შორთიანი, სახელი შერი, შორთი.²³ ამგვარი სიტყვა მეგრულშიც გვხვდება, სადაც შერ ნიშნავს შტერი, გიჟი.²⁴ შერ-ქართულ ლექსიკონში განმარტებულია, როგორც მშიერი. შერაძე-ქართული გვარია.

ქალაქ ფუთეს სახელი შეიძლება წარმომდგარი იყოს ქართული ფუთა-დან, რაც ბოხჩას ნიშნავს,²⁵ ან ფოთი-დან, რომლის სემანტიკა ორია: 1 ჩქარი, ფიცხი; 2 გიჟი, ცოფი,

¹⁵ კ.ფიცხელაური. აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (მე.წ. XV-VII სს.), თბ., 1973, გვ.124.

¹⁶ ეახუშტი ბატონიშვილი. საქართველოს გეოგრაფია (სამცხე), გვ.015, 016.

¹⁷ ეახუშტი ბატონიშვილი. საქართველოს გეოგრაფია (ქართლი), გვ. 22,143.

¹⁸ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ.VII, გვ. 1463.

¹⁹ შ.ფუტყარაძე. ჩვენებურების ქართული, გვ.630.

²⁰ ი.ახუაშვილი. ქართული გვარსახელები, გვ.174.

²¹ ალ.ლლონტი. საკუთარ სახელთა ლექსიკონი, თბ., 1987.

²² ე. თოფური, მ.ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 817, 823.

²³ ე.სიდ უგაეა. სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, თბ., 1988, გვ.526, 545, 553.

²⁴ ო.ქაჯა ა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ.248.

²⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ.VII, გვ.193.

შმაგი.²⁶ ფუთა-ძველი, მცირეაზიული საკუთარი სახელია.²⁷ ღვთაება ფუთე მთვარის კულტია კაპადოკიაში;²⁸ ფათა-ფიტე-ფუთე-ფუსდ-სვანური წარმომავლობის სიტყვებია;²⁹ ფაშდ, ფასაც სვანურია;³⁰ ფუთერა ნიშნავს: „არედეარევა, ფათური, ალიაქოთი“.³¹ სვანეთის წერილობით ძეგლებში ადამიანის საკუთარ სახელებად დასტურდებიან: ფუთე, ფუთა, ფუჩე, ფუთი, ფუთუში, ფუთაილ.³² საქართველოში გავრცელებულია გვარი ფუთურიძე.

ლაზური ო-ფუტე და ქართული კარი სინონიმებია.³³ თვე და მთვარე სემანტიკითა და ფონეტიკური აგებულებით ჰგვანან ერთმანეთს, მეგრულში კი მათ ორივეს აღნიშნავს-თუთა.³⁴ მეგრულში ფორტა ფუტუროს აღნიშნავს, ხოლო ფუტი კვამლს, ბოლს.³⁵

ქართულ დიალექტებში ფუთა ნიშნავს „ხილის ვაჭრის წინსაფარს“, ან „შეკვრას ნივთებისას, ხელში დაჭერა რომ შეიძლება“.³⁶

ამრიგად, ქალაქ ფუთეს იდენტიფიკაცია კლარჯეთის ერთ-ერთ რელიგიურ ცენტრთან ფორტასთან უნდა მოხდეს, ხოლო ქვეყანა შერიაზი ან აღნიშნული ქალაქის მიდამოებში ან რამდენადმე სამხრეთით, ქალაქ შავშეთის რაიონის სამხრეთით. ფუთე ამ ქვეყნის ჩრდილოეთში ან ჩრდილო-დასავლეთში მდებარეობდა.

²⁶ იქვე, გვ.139.

²⁷ ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ქრესტომათია, გვ.160,257.

²⁸ გ.გოზალიშვილი. ორი ეტიუდი პონტოსა და კაპადოკიის წარსულიდან, თბ., 1965, გვ.16.

²⁹ ვ.თოფურია, მ.ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, თბ., 2000, გვ.748, 750, 763, 768, 769.

³⁰ თ.მიქელაძე. ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შაჰიზღვისპირეთის, ძველი ისტორიიდან, თბ., 1974, გვ.11-16.

³¹ ვ.თოფურია, მ.ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ.768.

³² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, თბ., 1988, გვ.347.

³³ ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის შრომები, III, თბ., 1964, გვ.92-93.

³⁴ ზ.ჭუმბურიძე. როგორ გაჩნდა სიტყვა, თბ., 1963, გვ.62.

³⁵ ო.ქაჯია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 107, 117.

³⁶ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, შემდგენელი ალ.ლლონტი, თბ., 1984, გვ. 550-551.

აღნიშნული ქვეყნის ფარგლებში მოსახლეობდა ქართველური წარმომავლობის ტომები, შესაძლებელია იყო ქართული, სვანური.

ურარტუს მეფის არგაშტი I-ის მიერ, სურბ საპაკის ეკლესიის სტელაზე შესრულებულ წარწერაში, მოთხრობილია დიაოხის ქვეყნის დაპყრობის შესახებ. იგი დაიაენის ჩრდილოეთი ოლქების ბიას, ხუშანის, დიდინისა და ქალაქ ზუას დალაშქერის შემდეგ როგორც ჩანს მიემართება სამხრეთისაკენ, „...წავედი მე ქვეყნის კარით (?) აშკალაშის ქვეყნის წინააღმდეგ. 105 ციხე-სიმაგრე მე დავანგრე, 453 ქალაქი (კი) დავწვი. სამი ქვეყანა მე იქიდან მოვეღლიჯე, (მათი) მოსახლეობა ჩემს ქვეყანას მივეუმატე: ქვეყანა ქადა, ქვეყანა აშკალაში, ქალაქ შაშილუს ქვეყანა...“

როგორც აღინიშნა დიაოხის ოლქები: ბია (აბიანი) და ხუშანი ისტორიული ტაოს საზღვრებში მოიაზრება, ხოლო დიდინი ამათ ჩრდილოეთით. მათგან დასავლეთით იმყოფებოდა კულხას ქვეყანა, ჩრდილოეთით ქალაქი ზუა, ქალაქი ფუთე, ქვეყნები შერიაზი და შეშეთი, აღმოსავლეთით თარიუნი, ზაბახა, კუარზანი.¹ გერჩება ვივარაუდოთ, რომ ზემოთ ჩამოთვლილი ქვეყნები სამიხედოა სამხრეთის მიმართულებით. ცნობილია ქალაქისა და ქვეყნის შაშილუს (შაშქი?) ლოკალიზაცია, რომელიც მთელ რიგ მკვლევართა დაკვირვებით არზრუმის სანახებში თავსდება.² ამიტომ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ქადა და აშკალაში მისი მეზობელი ოლქებია. ისინი, რომ სამხრეთის ქვეყნებია, იქედანაც ჩანს, რომ არგისტიმ თავისი მეფობის დასაწყისშივე დიაოხს წაართვა ბალთულხი, შაშქი, არდარაქიხი, კაბილუხი და სხვა, ისინი თავისი სამეფოს საზღვრებში მოაქცია.⁴

ზემოთ განხილული წყაროს მონაცემებიდან კარგად ჩანს, რომ ურარტელები ე.წ. „ქვეყნის კარის“ გადალახვის შემდეგ, წავიდნენ სამხრეთისაკენ და შეაღწიეს ამ ქვეყნების (ქადა,

¹ Г.А.Меликишвили. УКН. М., 1960, с.235.

² ს.გოგიტიძე. დიაოხის შემადგენელი ოლქების ლოკალიზაციისათვის.-ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, II, ბათ., 2002, გვ.15-21; მისივე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ.97-110.

³ Г.А.Меликишвили. Напир-Урарту, Тб., 1954, с.60. его же, К истории древней Грузии, Тб., 1959, с.176, 204-206.

⁴ ს.გოგიტიძე. დაიან-დიაოხი (ტერიტორია, საზღვრები), ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 1989, №12, გვ.143-150.

აშკალაში) ფარგლებში. მაშასადამე, ისტორიული ტაოს ტერიტორიიდან, ბიას, ულთუზასა და ხუშანის ქვეყნებსა და არზრუმის მიდამოებს შორის, რაღაც გასასვლელი („ქვეყნის კარი“) არსებობდა. ზუსტად ამავე ტერიტორიაზე ფეოდალურ ხანაში არსებობდა გასასვლელი „ქართლის ყელი“ ანუ „საქართველოს კარი“ („გურჯი ბოლაზი“).

ზემოთ აღნიშნულის გათვალისწინებით „ქართლის ყელიდან“ გასვლის შემდეგ, სამხრეთის მიმართულებით უნდა ვეძიოთ ქვეყანა ქადა, საიდანაც სამხრეთის მიმართულებით წასვლისას არზრუმის რაიონში მოვხვდებით. შესაძლებელია ქადა იყოს იდენტური „ქაჯთა ციხისა“, რომელიც მდებარეობდა დასავლეთ ევფრატის ხეობის სათავეში,⁵ იმ თემში, რომელსაც ერქვა „ქართლის გზა“ („გურჯი ბოლაზი“). ქაჯის ციხე უშუალოდ ესაზღვრებოდა თეოდისიოპოლისის (არზრუმის) სანახებს. აქვე უნდა იყოს საძებარი ქვეყანა აშკალაში, რომელიც წყაროში ქადას გვერდით მოიხსენიება. აღნიშნულ მიდამოებში გასათვალისწინებელია ტოპონიმი აშკალე,⁷ რომელიც კავშირში უნდა იყოს ანტიკური და ქართული წყაროების აკილისენა-ეკლეცის სახელთან.

საუსეს ვარაუდით აშკალაში და ქადა დიაოხის შემადგენლობაში მყოფი ოლქებია.⁹ ასეთივე აზრი ჰქონდა ნ.არუთინიანსაც.¹⁰ მოგვიანებით გამოცემულ მონოგრაფიაში იგი აშკალას ზუას მახლობლად ეძიებს, სადღაც არზრუმის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ხასან-ყალესა და სარიკამიშის მიმდებარე რაიონებში.¹¹

⁵ პ.ინგოროვცა. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 493 და რუკა; საქართველოს სსრ ატლასი, თბ.-მ., 1964, გვ. 253-254; შ.ფუტყარაძე. ჩვენებურების ქართული, 1993, გვ.162.

⁶ პ.ინგოროვცა. გიორგი მერჩულე, გვ.61.

⁷ Азия (Зарубежные страны), атлас Мира, М., 1983, с.29.

⁸ Страбон. География, Лен., 1964, 1964, с.477, 492, 501, 521; სუმბატ დავითის-ძე. ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, თბ., 1990, გვ. 23, 29, 40-41.

⁹ გ.მელიქიშვილი. ძიებანი... გვ.63.

¹⁰ Н.В.Арутюнян. Бияйнили (Урарту), Ер., 1970, с. 184; его же, Топонимика Урарту, Ер., 1984, с.97-98.

¹¹ Н.В.Арутюнян. Топонимика Урарту, с.48-49.

ტოპონიმები, რომლებიც იდენტურია ტერმინების ქადასა და აშკალაშისა, როგორც არზრუმის სანახებში ისე საქართველოს ტერიტორიაზე მრავლადაა. ასე მაგალითად: აშყალა, ქიანი (ქაღინი?), არზრუმის მიდამოებში,¹² სვანურ ნაწყალობევ საბუთში ასკალანა (გურიის ასკანა)¹³ აშკალა, ზემო აშკალა (ქართლი, წალკის რაიონი),¹⁴ ასკალანას „მატიანე ქართლისაჲ“-ც მოიხსენიებს აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე¹⁵ ასკილაუნი (შავშეთში), ტოპონიმი ქანდა მოიხსენიება 1170 წლით დათარიღებულ საბუთში.¹⁶ ეს ტოპონიმი ვახუშტისაც აქვს მოხსენიებული მუხრანის აღწერის დროს, მდ. პატარა ლიახვის სანაპიროზე. ისტორიული სვანეთის (მისიმიანების ტომის) ტერიტორიაზე სოფელია კადარ. შეიძლება კადარიდან მომდინარეობდეს კოდორი. სვანეთშია ტოპონიმი ლა-კადა.

გადავიდეთ ამ ტერმინთა (კადა, ქაღინი, აშკალა, აშკალაში) სემანტიკის გარკვევაზე.

კადარ სვანურად ნიშნავს „ხმელი, მშრალი ადგილი, ხმელეთი. კადა-კედა-ამოწყვეტას, მოსპობა; კადა-ნაჯახი, ცული.“ ქად-შემცდარი, ღალატი; ქადა-გაცდენა, აცდენა; ქაღინ-ქადა- 1. გამცდელნი, 2. ურწანი, უზვი.

სვანეთის სოფლის სახელი კადარ ნიშნავს სვანურად „მშრალს“. თ.მიბზუნის აზრით კადარ-ი მართლაც გორაკებიანი და მშრალი ადგილია. ტოპონიმი ლა-კადა (ლა სვანური პრეფიქსია) სანაჯახეს ნიშნავს.¹⁷ აშკ-ჰაშკ სვანურად ნიშნავს „შინნაქსოვი შალი“, ზაშკ-შალს, ყალა დამტკრევას, ნანგრევებად ქცევას,

¹² ა.უბერტი. მოგზაურობა სომხეთსა და სპარსეთში 1805-1806 წლებში, თბ., 1997, თარგმნა ფრანგულიდან, გამოკვლევა და კომენტარები ი.ნაჭყებიაში, გვ. 96, 97.

¹³ გ.გასვიანი. დასავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ.82.

¹⁴ საქართველოს სსრ ტოპონიმია (მასალები), ტ. II, თბ., 1980, გვ.40.

¹⁵ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ.316.

¹⁶ ლ.კილაშვილი. ტოპონიმიკური შენიშვნები, თბ., 2001, გვ.28.

¹⁷ იქვე.

¹⁸ თ.მიბზუნი. მისიმიანთა ეთნიკური ვინაობის საკითხისათვის, ჟურნ. მნათობი, 1987, №5, გვ.162.

¹⁹ ე.თოფურია, მ.ქაღინი. სვანური ლექსიკონი, თბ., 2000, გვ. 340, 343, 345.

²⁰ იქვე, გვ.776.

²¹ თ.მიბზუნი. დასახ. ნაშრ., გვ. 162, 164.

დანაყვას.²² ქართულ ლექსიკონშიც მოგვეპოვება მსგავსი სიტყვები: აშკი ნიშნავს მავთული, ლითონთაგან გაწეული მკედი.²³ ასკანა-ვაზის რქაზე ამოსული.²⁴ შკა-მეგრულში შუა ადგილს ნიშნავს (შეადარეთ ა-შკა-ალ-აშ-ი).

სვანურში არის სიტყვები, რომლებიც ფონეტიკურად ძალიან ახლოს ღვანან საკვლევ ტერმინთან, მაგალითად, კადა (ამოწყვეტა, მოსპობა), ქადუირ, ქადუაჟ (მაცდური, შემცდენი).²⁵

ლ.ჭილაშვილის აზრით, ქანდა ქანდაკის შეკვეცილი ფორმა უნდა იყოს და ნიშნავს ქანდაკებას, კერპს, კერპმსახურების საგანს.²⁶ ლექსიკონის მიხედვით ქადა-ერბოთი შეზედილი პურია,²⁷ ქადა-ნამცხვარია, ქადინი-მუქარა.²⁸ კადა-უბატკნოდ მეწველი ცხვარი, კადა-საცხეველის კედელი, ნაწილი.²⁹ მსგავსი სიტყვები მეგრულ ენასაც შემოუნახავს, მაგალითად, კადა-ფართობი, კათა-ადამიანები, ხალხი.³⁰ რაჭულ დიალექტში ქადიანი-ნამცხვარს ჰქვია.³¹

მკვლევართა აზრით, სახელწოდება აშკალე წარმოიშვა არა სიტყვიდან ციხე-სიმაგრე, არამედ განსაკუთრებული აგებულების **ХОЛМ**, რომელიც სოფლის სამხრეთ ნაწილში მდებარეობს. სიტყვა „აშ“ ნიშნავს **кушане** ადგილობრივ ნიშნავს «**похле́нку**».³²

შესაძლებელია ამ ტერმინებს უკავშირდებოდეს ქართული გვარ-სახელები: ქადე-ქადეიშვილი, ასკვლე-ასკელეისკირი, ასკილა-ასკილაშვილი, აშკინა-აშკინაძე და ა.შ.

²² ე.თოფური, მ.ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 78, 803, 894; გ.გასვიანი. დასავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, გვ.254.

²³ ნ.ჩუბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი, გვ.145.

²⁴ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, შემდგენელი ალ.ლლონტი, თბ., 1984, გვ.42.

²⁵ დასახ. სვანური ლექსიკონი, გვ. 343, 776.

²⁶ ლ.ჭილაშვილი. ტოპონიმიკური შენიშვნები, გვ. 28-29.

²⁷ ნ.ჩუბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961, გვ.399.

²⁸ ქართულ კილო-თქმათა... გვ.558.

²⁹ იქვე, გვ.265.

³⁰ ო.ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, თბ., 2002, გვ. 97,98.

³¹ რაჭული დიალექტის ლექსიკონი, თბ., 1987, გვ.108.

³² В.Штр. чер. Очерки верхней Армяннии.-ИКОИРГО. Тб., 1894, с.14.

³³ ი.ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1999, გვ. 630, 632, 770.

კადასა და აშკალაშის ტერიტორიაზე ანტიკურ ხანაში ქართველური (სვანური) ტომები–სპერები (სასპერები) და ჭანები (ხალდეები) მოსახლეობდნენ, რომ აქ უძველესი ხანიდან მოყოლებული ქართველური ტომები მოსახლეობდნენ, ამაში ნათლად დავრწმუნდებით ჩვენი ურარტუ (ბიანინილი)-ს გამოსვლის შემდეგ.

ქალაქი შაშილუნი და მისი ქვეყანა (შაშქი?)

ქალაქი Šašiluni და მისი ქვეყანა რამდენჯერმე მოიხსენიება ურარტულ ეპიგრაფიკაში. ყველა ისინი განეკუთვნება მენუას მეფობისა და არგიშტის მოღვაწეობის საწყის პერიოდს. მენუას მიერ იაზილიტაშის კლდეზე შესრულებული მინაწერი გვამცნობს ურარტელების მიერ ღიაოხის ოლქების დალაშქრის შესახებ, რომელშიც პირველად ჩნდება ქალაქი შაშილუ.¹ ამავე წარწერიდან ვგებულობთ, რომ შაშილუ იყო „სამეფო ქალაქი“; როგორც ირკვევა იგი ღიაიენის მეფეთა სამეფო რეზიდენციაა—სატახტო ქალაქი: „... დავიპყარი ღიაუხის ქვეყანა, ქალაქი შაშილუ, სამეფო ქალაქი ბრძოლით დავიპყარი, ქვეყანა გადაევწვი, ციხე-სიმაგრეები (დავანგრეე?)...“²

არგიშტის მეფობის დაახლოებით მეორე წელს ურარტელები ისევ ლაშქრობენ ღიაოხის წინააღმდეგ. ამ დროს უკვე იხსენიება „ქალაქ შაშილუს ქვეყანა“, წარწერიდან ჩანს, რომ ქ.შაშილუ უკვე აღარ არის ღიაიენის „სახტატო ქალაქი“, არამედ ამ პერიოდში „სამეფო ქალაქად“ დასახელებულია ქალაქი ზუა.³ როგორც ჩანს, მენუას ლაშქრობის დროს განადგურებული და გადამწვარი შაშილუს აღდგენა ტაოხებს ან არ უცდიათ, ან არ ისურვეს რეზიდენცია პქონოდათ ადრინდელი დედაქალაქი. სამეფო ქალაქად მათ აქციეს ზუა, რომელიც ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ცენტრი და სტრატეგიული პუნქტი უნდა ყოფილიყო. ამავე დროს დედაქალაქის გადატანა შორს ჩრდილოეთში იმითაც იყო განპირობებული, რომ ქალაქ შაშილუს ქვეყანა,⁴ მეზობელ ოლქებთან (ქადა, აშკალაში) ერთად ღიაოხს ჩამოაჭრეს და ურარტუს მმართველებმა მათ იარაღს დაუქვემდებარეს. ამის შესახებ სურბ საპააკის ეკლესიის სტელა გვამცნობს: „... ქალაქი ზუა, ღიაუხის (ქვეყნის) სამეფო ქალაქი, მე გადაევწვი, წარწერა დავდგი ქალაქ ზუაში. წავედი მე ქვეყნის

¹ Г.А.Меликишвили. УХН, М., 1960,с.58.

² იქვე.

³ გ.მელიქიშვილი. ურარტუს სამეფო, ურარტული წყაროები.—ძახიკ, თბ., 1990, გვ.275.

⁴ ნ.არუ.ინიანი ვარაუდობს, რომ არგიშტის დროს შაშილუ იყო ქალაქი—სამეფო ან სამეფ. ქალაქი (დედაქალაქი) იმავე სახელის სახელმწიფოს (Н.В.Арютюнян. Биайнили (Урарту), Ер., 1970, с.160 ком. 255).

კარით (?) აშკალაშის ქვეყნის წინააღმდეგ. 105 ციხე-სიმაგრე მე დაეანგრიე, 453 ქალაქი (კი) დაეწვი. სამი ქვეყანა მე იქიდან მოვგლიჯე, (მათი) მოსახლეობა ჩემს ქვეყანას მივეუმატე: ქვეყანა აშკალაში, ქალაქ შაშილუს ქვეყანა...⁵ ამავე ტექსტში მოხსენიებულია შაშქის (ტომის?) ქვეყანა. ეჭვი არ გვეპარება იმაში, რომ შაშქიც მისი მეზობელი ან იგივე ქვეყანაა, რაც შაშილუ. ტერმინთა შეპირისპირება იძლევა საფუძველს, რომ მათში გამოვყოთ ერთი და იგივე ფუძე-„შაშ“, სუფიქსი „ქი“ (ვარიანტი ზი) ქვეყნის ექვივალენტია (შეადარეთ: შუმერული „ქი ენგი“-ქვეყანა; მუშქი-მოსხი აღნიშნავს მუშ-მოს-ების ქვეყანას). გარდა ამისა, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ შაშილუსა და შაშქის გვერდით მოხსენიებული ქვეყნების შედარება ერთმანეთთან გვაძლევს საფუძველს, რომ აღნიშნული სუყველა ეს ქვეყნები მოსათავსებელია მოგვიანო ხანის კარინისა და დერჯანის ოლქების ტერიტორიაზე ან მათ მახლობლად. ამ წერილობითი ძეგლის მიხედვით ვგებულობთ, რომ არგიშტის ბრძანებით შაშქის, არდარაქიხის, ბალთულხისა და კაბილუხის მეფეები დაუსაჭურისებიათ. თანაც ამ ოლქების მმართველებად ურარტელები (ყოველშემთხვევაში თავიანთი ორიენტაციის მქონე პიროვნებები) დაუსვამთ; ასე რომ უკვე არგიშტის მეფობის დაახლოებით მეორე წელს შემდგარა ქ.შაშილუს ქვეყნის დამორჩილება დამპყრობლების მიერ. დიაოხის მეფეები მის დაბრუნებას რა თქმა უნდა ვერ მოახერხებდნენ, იმის გამო, რომ ისინი თავად კარგავდნენ მანამდეც და ამის შემდეგაც მთელ რიგ ოლქებს. როგორც ირკვევა, დაიყენი ძვ.წ. 760-750 წლებს შორის წყვეტს თავის არსებობას.

როგორც აღინიშნა, მენუას წარწერა მომთხრობი დიაოხისა და შაშილუს დაპყრობის შესახებ არზრუმის რაიონში, იაზილიტაშია ნაპოვნი. ქ.შაშილუს დაპყრობის შესახებ წარწერები ასევე აღმოჩენილია ამავე რაიონში ზიენისა და დელიბაბაში. ამ უკანასკნელში ნაპოვნი წარწერა ქვაზე გადმოგვცემს: „ღვთაება ხალდის სიდიადით მენუა იშფუინისძემ, ეს ღიღებული სიმაგრე ავაგე.“ მსგავსი შინაარსის ეპიგრაფიკული ძეგლია ნაპოვნი

⁵ გ.მელიქიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ.275.

⁶ Г.А.Мелнишвили. УКН, с.182.

ფასინლერში (ხასან-ყალა).⁷ ყველა ამ ძეგლებს დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ქ.შაშილუსა და მისი ქვეყნის ადგილმდებარეობის დასადგენად. მენუამ დიაოხის სამხრეთში არზრუმის მიდამოებში პლაცდარში შექმნა და ემზადებოდა მომავალი დაპყრობისათვის. დაიანე რომ ხელწამოსაკრავი ქვეყანა არ იყო ჩანს იმავე მეფის წარწერიდან, სადაც იგი დიაოხს უწოდებს „ძლიერ ქვეყანას“. ასე რომ სამხრეთი ოლქების დაკარგვის შემდეგაც ჭოროხის ხეობაში განლაგებული სამეფო ძლიერ ერთეულად რჩებოდა. არგიშტის დროს ურარტელები მეტ ორიენტაციას იღებენ დიაოხის ოლქების უშუალო შეერთებაზე თავიანთ სამეფოსთან.

გ.მელიქიშვილის გამოკვლევების მიხედვით მენუას მიერ მოხსენიებული სამეფო ქალაქი შაშილუ სამებარია სამხრეთში, არზრუმის რაიონში, შესაძლებელია ზივინის რაიონში,⁸ რაც, ჩვენი აზრით, სარწმუნოა. გ.კაპანციანის აზრით, შაშილუ შეშეთიდან იყოფა ქალაქ ზუანით, მასთან ახლოსაა ქალაქი უტუხაი.¹⁰

როგორი იყო შაშილუნის ქვეყნის ეთნიკური შემადგენლობა?

ანტიკური ხანის დასაწყისშივე ჩანს, რომ ამ მიდამოებში ხალდე-ხალიბები, ფასიანები (ქსენოფონტი, ფსევდოსკილასი, სტრაბონი) მოსახლეობენ.¹¹ რომლებიც აღიარებული არიან ქართველური მოდგმის ტომებად.¹² ერთადერთი ეთნონიმიკური

⁷ იქვე, 183.

⁸ Г.А.Меликишвили. Наир-Урарту, Тб., с.54; его же, К истории древней Грузии, Тб., 1959, с.205-206; ძიებანი საქართველოს, კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბ., 1999, გვ.61.

⁹ ს.გოგიტიძე. უძველესი ქართული სახელმწიფოებრივი გაერთიანება, ჟურნ. ლიტერატურული აკარა, 2000, №5, გვ. 105-106; მისივე, Локализация стран Даиан-Диаоха.-ამირანი, VI, თბ., 2002, გვ.53-54.

¹⁰ Гр.Капанян. Хайса-колыбес! армян. Ер., 1948, с.15 сколио 1.

¹¹ Ксенофонт. Анабасис, перевод, статьи и примечания М.И.Миксимовой, М.-Л., 1951, с.102, 113; Страбон. География, в 17 книгах, перевод, статьи и комментарии Г.А. Стратановского, Л., 1964, с. 498. 515-517; В.В. Литышев. Скилак Капиандский.-ВДИ, 1947, №3, с.242.

¹² გ.კეიკელია. უცხოელი მეცნიერები უძველესი ქართველი ტომების მელითონების შესახებ, თბ., 1976, გვ. 3, 11; თ.მიქელაძე. ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბ., 1974, გვ.85, 117, 121; ს.გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ

მასალა, რომელიც ქვეყნის, ქალაქისა და შესაძლებელია ტომის სახელადაც გვევლინება არის შაშილუ (შაშილუნი). გ.მელიქიშვილი ამ სახელწოდების მეორე ვარიანტსაც იძლევა—სასილო.¹³ ჩვენ ამ უკანასკნელს ვანიჭებთ უპირატესობას გარკვეული მოსაზრებების გამო. ტერმინი სასილო უნდა იყოს „საწილოს“ გადმოცემა. მაშასადამე, ქალაქსა და ოლქს ქართულ ენაზე ერქვა საწილო (ურარტულს უცხო „წ“ აფრიკატი შეეძლო გადმოეცა „ს“-თი). მაგალითად სოფენა-წოფქ. ასევეა ძველბერძნულშიც წინამური-სევსამორა. არზრუმის მიდამოებში XX საუკუნის დასაწყისშიც დასტურდება ქართული მოსახლეობა. მათ თავიანთი სოფლები ჰქონიათ.¹⁴ ჭოროხის ხეობაშიც მიგნებულია მსგავსი მიკროტოპონიმები სასილე (კუჭენში ტყე), საწილო (მამანელისში ტყე),¹⁵ საწილოა ადგილი სათლელიდან მაჭარელთასაკენ მიმავალ გზაზე.¹⁶ ნ.მარის შენიშვნით ტერმინი ფორმითა და შინაარსით ქართულია.¹⁷ ქართულ ლექსიკონში მოგვეპოვება სიტყვები, რომლებიც ფონეტიკურად ახლოს დგანან ტერმინთან—„სასილო“, „საწილო“. ესენია: საწილი-ერკუნის მეორე უღელი ხარი“; „საწოლი“—სახლი საძილო.“¹⁸ უფრო სარწმუნოა რომ სახელწოდება წარმომდგარი იყოს სიტყვა წილისაგან, ქართულ ლექსიკონში „საწილო“ განმარტებულია, როგორც, „რაც წილში უნდა ერგოს ვინმეს“.¹⁹ სევანურშიც მოიპოვება სიტყვა, რომელიც ფონეტიკურად ახლოს დგას საკელევ ტერმინთან,

საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (მე.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 142-151.

¹³ გ.მელიქიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები.—სინ, ტ.1, თბ., 1970, გვ. 377.

¹⁴ Батум и его окрестности. к 25-летию просоединения гор.Батуми к Российской Империи, Бат., 1906, с.55.

¹⁵ ნ.ცეცხლაძე. შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმია, ბათ., 2000, გვ.34, 209,211.

¹⁶ შ.ჯაფარიძე. ნიკო მარის მოგზაურობა შავშეთსა და კლარჯეთში, ბათ., 1996, გვ. 52; ი.სიხარულიძე. შავშეთ-იმერხევი, ბათ., 1988, გვ.22.

¹⁷ შ.ჯაფარიძე. დასახ.ნაშრ., გვ.52.

¹⁸ ნ.ჭუბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი, აღ.ლლონტის რედაქციით, თბ., 1961, გვ.357.

¹⁹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ.VI, პროფ. არ.ჩიქობავას საერთო რედაქციით, თბ., 1960, გვ. 927.

მაგალითად შაშკლაუ, რაც ნიშნავს რეპანი (ფლორომინი).²⁰ საქართველოში (აჭარა) გავრცელებულია ამავე ძირიანი გვარ-სახელები—შაშია, შაშიკაძე, შაშიაშვილი, შანშიაშვილი. რაჭულ დიალექტში საწლო ნიშნავს—გარდაცვალებიდან ერთ წლისთავზე გამართულ ქელეხს, აღაპს—რიგს.²¹ ასევე გასათვალისწინებელია, რომ ქართულ ლექსიკონში შაშ (შაშვი) ერთგვარი ჩიტიცაა, „შლუ“ კი ნიშნავს „მოურიდებელ, უზრდელ, ჭკუნაკლებ კაცს.“²² ტერმინში საშილუ შეიძლება სა-ქართული პრეფიქსი იყოს და შლუ-შილუ ძირი. საქართველოში გავრცელებულია ადამიანის (მამაკაცის) საკუთარი სახელი შაშია.²³ შავეთის ტერიტორიაზე დამოწმებულია ტოპონიმი შაშუიდე.²⁴ დიაოხის ქვეყნის ოლქი შაშქი-შაშილუ, იგივეა რაც საქართველოს სოფლის შაშიანის²⁵ სახელწოდება. მათ შორის განსხვავება მხოლოდ ქართულ-სევანურ სუფიქსებშია—ქი(ხი)—ილუ (ელი)—იანი (ანი). ზაქარია ჭიჭინაძის მიერ მოხსენიებული სოფელი შაშიანი შეიძლება იგივე კახეთში ვაზისუბანთან ახლოს მდებარე სოფელი შაშიანი იყოს. სოფელ შოშოლეთს მოიხსენიებს ვახუშტი ბატონიშვილი და იოანე ბაგრატიონი ქციის ხეობაში.²⁶ ამავე რიგის ტოპონიმს მიეკუთვნება გორის ახლოს მდებარე სოფლის სახელი—შავშეები.²⁷ საინტერესოა აღინიშნოს, რომ სევანური და მეგრული ტომების გაერთიანებაში ხაიასა-ჰაიასას ჰქონდა შაშ ფუძიანი ქალაქი შაშზისა.

ამრიგად, ურარტული შაშილუნი-სასილო იგივე ქართული საწილოა. იგი მდებარეობდა არზრუმის სანახებში, უფრო სწორად არზრუმსა და ზივინს შორის მოთავსებულ

²⁰ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VI, პროფ. არ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, თბ., 1960, გვ. 927.

²¹ რაჭული დიალექტის ლექსიკონი, თბ., 1987, გვ. 66.

²² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984, გვ. 623, 635.

²³ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1993, გვ. 66.

²⁴ ნ. ცეცხლაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 228.

²⁵ ზ. ჭიჭინაძე. ქართველი ებრაელები საქართველოში, 1904, გვ. 66.

²⁶ ვახუშტი ბატონიშვილი. საქართველოს გეოგრაფია, წიგნი II, ქართლი, ტფ., 1895, გვ. 102. ი. ბაგრატიონი. ქართლ-კახეთის აღწერა, თბ., 1986, გვ. 51.

²⁷ საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, 5. თბ., 1990, გვ. 28.

ტერიტორიაზე. ქვეყანა დასახლებული უნდა ყოფილიყო
ქართველური სვანური წარმომავლობის ტომით ხალდებით.

ურარტუს მეფე მენუას მმართველობისა და მისი მემკვიდრის არგიშტი I-ის მოღვაწეობის დასაწყისშივე ძირითადად დასრულდა ღიაოხის ცალკეული ოლქების დაპყრობა. იმავე არგიშტის მეფობის დაახლოებით მე-19 წელს წყაროებში კიდევ ერთხელ და თანაც საბოლოოდ მოჩანს ღიაოხი და მისი ერთ-ერთი შემადგენელი ოლქი აბნულუანი. იგი სხვა ურარტული ძეგლებისათვის უცნობია. ასევე არაა ცნობილი მომდევნო ეპოქისათვის ცნება ღიაენი, მიუხედავად იმისა, რომ სარდური II ორჯერ ლაშქრობს ყოფილი ღიაოხის ჩრდილოეთით (თუ ჩრდილო-დასავლეთით) არსებული კოლხას ქვეყნის წინააღმდეგ.¹

ვანის კლდეზე ამოკვეთილი წარწერა აბნულუანის შესახებ მოგვითხრობს: „ღვთაება ხალდი გაემართა (სალაშქროდ) თავისი იარაღით (?). სძლია მან უტუფურშის ქვეყნის (მეფეს), სძლია მან აბნულუანის ქვეყანას, დაამხო ისინი არგიშტის წინაშე, ღვთაება ხალდი ძლიერია, ხალდის იარაღი (?)—ძლიერია.

ღვთაება ხალდის სიდიადით გაემართა (სალაშქროდ) არგიშტი მენუას ძე, არგიშტი ამბობს: ღიაუხის (ქვეყანა) კვლავ (?) აჯანყდა; მეომრები მე შეეკრიბე (და) გავემართე ღიაუხის წინააღმდეგ, გამოცხადდა (?) ჩემს წინაშე ომით ...“²

როგორც ვხედავთ ტექსტში მხოლოდ ის ჩანს, რომ აბნულუანი განადგურებული ღიაოხის ერთ-ერთი ოლქია. სხვა წყაროებისაგან განსხვავებით აქ ღიაენის სხვა ქვეყნები, გარდა აღნიშნული ოლქისა არ მოიხსენიება, რომლებიც შესაძლებლობას მოგვცემდა აბნულუანის ლოკალიზაციის განსაზღვრისა. რის გამოც ღიაოხის ტერიტორიაზე თუ მის სიახლოვეს დავიწყეთ ეთნონიმური წარმოშობის მასალათა ძიება, რომელმაც ძველი არმიანული და ბიზანტიური წყაროების ავნიკ-აბნიკამდე მიგვიყვანა.³ სახელწოდებების შედარება და ანალიზი გვაძლევს საფუძველს ვიფიქროთ, რომ ტექსტში ფუძეა აბნუ-აენი. აქ

¹ Г.А.Меликишвили. УХН, М., 1960, с.279,282.

² გ.მელიქიშვილი. ურარტუს სამეფო, ურარტული წყაროები.-მახიქ, თბ., 1990, გვ.284.

³ ს.ყაუხიშვილი. გეორგიკა, IV, ნაკვ. II, თბ., 1952, გვ.266, 269-271; სომხურ ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები საქართველოს შესახებ (XIV-XV სს.), თბ., 1978, გვ.42.

დაბრკოლებას ვერ ქმნის ის გარემოება, რომ ერთ შემთხვევაში ფუძისეული ხმოვანი „ბ“-ა, ხოლო მეორეში— „ვ“, რადგან β ამ დროს „ვ“-ს ნიშნავდა.⁴ საერთოდ ბ-სა და ვ-ს მონაცვლეობაც დასაშვებია (მაგ. იბერია-ივერია). ხოლო „ლუანი“ ისეთივე მაწარმოებელია, როგორიცაა სხვა ურარტულ სახელწოდებებში (შეადარეთ ურარტული იშტელუანი, თანამედროვე ჯავახეთის სოფლის სახელს—ეშტიო). აბნუ-აბნი-ში შესაძლებელია გამოვყოთ პრეფიქსი ა, როგორიც ტერმინ აჭარაში დასტურდება, მაშინ ფუძე „ბნი“, შესაძლებელია ქართულ სიტყვას ბნე-ს დაეუახლოვოთ, რაც ნიშნავს შუქის ნასახს, თვალის ჩინს“. შეადარეთ სოფლის სახელები ქართლში—ბნ-ავ-ის-ი, დ-ბან-ის, ე-ბნ-ის-ი, ა-ბან-ო, ა-ფნ-ის-ი. უფრო სარწმუნო ჩანს ტერმინ აბნუ (ლუანის) იგივე აბნი-კის დაკავშირება აბნა-აბნასთან, რომელიც მომდინარეობს ქართული სიტყვა აბ(ა)ნი-დან და რომელიც არქაულ ქართულში აღნიშნავდა „მხარეს“.⁶ ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ტერმინი აბნულუ-ავნუნიკი ფონეტიკურად უახლოვდება ქართულ სიტყვებს—აბნელებს და აბნეულს. ამ ტერმინთან უნდა იყოს დაკავშირებული ქართული გვარები—აბნაშვილი, აბნარაშვილი. აქედან გამომდინარე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ აბნა, აბნუ უფრო არქაული ქართული საკუთარი სახელი უნდა ყოფილიყო.

აბნიკის ციხე კონსტანტინე პორფიროგენტთან (X ს.) რამდენჯერმე მოიხსენიება. აქ ლაპარაკია იმაზე, რომ „იბერებმა არასგზით არ მოიხსურეს დაერბიათ ან მოეტყვნენათ თეოდოროპოლისის ციხის გარშემო მდებარე ადგილები და მისი სოფლები, ან აბნიკის ციხე და მის გარშემო სოფლები...“⁷ აბნიკი კიდევ რამდენჯერმე მოიხსენიება თეოდოროპოლისთან ერთად,⁸ საიდანაც ირკვევა, რომ აბნიკის ციხე „მდინარე ერაქსის ანუ ფასისის აქეთ მდებარე“ ყოფილა (ბიზანტიელთა მხრიდან).⁹

⁴ ს.ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა, IV, ნაკვ. II, გვ. 272, შენ.1.

⁵ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984, გვ.77.

⁶ ივ.ჯავახიშვილი. თხზ. ტ.X, თბ., 1992, გვ. 458, 467-468; პ.ინგოროვცა.

გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ.469 და შენ. 4.

⁸ ს.ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა, IV, ნაკვ. II, გვ.266.

⁹ იქვე, გვ.269-271.

⁹ იქვე, გვ.270.

როგორც ჩანს ტოპოგრაფიული მდებარეობის მხრივ აბნიკს ისეთი მდებარეობა უჭირავს, როგორც ურარტულ წყაროებშია, ამ დროსაც გამაგრებული ადგილია (ციხე-სიმაგრეა). ერთ სოფელზე ურარტული წყაროების მიხედვით 5-6 ქალაქი (=სოფელი) მოდიოდა. აბნულუანმა მიუხედავად დაახლ. 17 საუკუნის განვლისა თავისი თავდაპირველი ფუნქცია შეინარჩუნა.

სომეხი მეცნიერი ნ.არუთინიანი ჰავენუნიკის ტერიტორიის ფარგლებში კავიზმანის დასავლეთით ურარტულ აფუნს ათავსებს.¹⁰ საერთოდ კი ურარტოლოგები აბნულუანის ქვეყნის წარსულს (ლოკალიზაციას, ტერმინის წარმომავლობას, იქ მოსახლე ტომის ვინაობას და ა.შ.) ჩვენთვის ხელმისაწვდომ ნაშრომებში არ ეხებიან. ჩვენ აფუნის ქვეყანას შიდა ქართლის ტერიტორიის ფარგლებში ვათავსებთ და სოციალურ ტერმინთან—უფალთან ვაიგივებთ და მის იდენტიფიკაციას უფლისციხის ქვეყანასთან ვახდენთ.¹¹

როგორც აღინიშნა, ტერმინის (ავნი-აბნუ-ავნული-აბნულუ) სემანტიკა ქართველურ ენებს უკავშირდება. რაც შეეხება აღნიშნულ ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხს ქსენოფონტეს (ძვ. V-IV სს.) მიხედვით წარმოადგენდა ფასიანთა საცხოვრისს, იქვე მეზობლად ხალიბები მოსახლეობდნენ.¹²

ამრიგად, აბნულუანის ქვეყანა უნდა მოთავსდეს მდინარე არაქსის სათავეების მიდამოებში, ქართული ოლქის ბასიანის რაიონში. თუ ვიმსჯელებთ იქ მოსახლე ტომის და ტერმინის სემანტიკის მიხედვით, აბნულუანის ქვეყნის მოსახლეობა ქართველური წარმომავლობის უნდა ყოფილიყო.

¹⁰ Н.В. Арутюнян. Бианйили (Урарту), Ер., 1970: с. 193. 196. 395. 402; его же. Топонимика Урарту, Ер., 1984, с.10.

¹¹ ს.გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 75-76; მისივე. აფუნისა და უიტერუხის ქვეყნების ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილების საკითხისათვის (ხელნაწერი ინახება ავტორთან).

¹² Ксенофонт. Анабасис, перевод, статья и комментария М.И.Максимовой, М.-Л., 1951, т. 102, 113; თ.მიქელაძე. ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბ., 1974, გვ. 85. 117. 121.

ქალაქ haldiriulhi-ის ქვეყანა ურარტულ ეპიგრაფიკაში მხოლოდ ერთხელ მოიხსენიება. მეფე მენუა იაზილიტაშში (არზრუმის რაიონი) აღმოჩენილ კლდეზე წარწერაში გადმოგვცემს, რომ „დავიყარი ღიაუხის ქვეყანა, ქალაქი შაშილუ ... მივედი შეშეთის ქვეყანამდე, ქალაქ ზუა(მდე). ქალაქი უტუხაი... 2 მეფე მე იქიდან მოვიცილე: ბალთულხის ქვეყნის (მეფე) (და) ქალაქ ხალდირიულხის ქვეყნის (მეფე). გამაგრებული ციტადელები, მე იქიდან მოვგლიჯე...“

ურარტელთა დაპყრობები ღიაოხის ქვეყნის მიმართ სამხრეთიდან დაიწყო, ურარტუს მოსაზღვრე ოლქებიდან და ისინი თანდათანობით ჩრდილოეთისაკენ მიემართებოდა. წყაროებში ჩანს, რომ მენუას მემკვიდრე არგიშტი უკვე თავისი მეფობის დასაწყისშივე ღიაოხს ჩამოაჭრის რამდენიმე ოლქს ქადას (ქართლის ყელის სამხრეთით), აშკალაშს (თანამედროვე აშკალეს მიდამოებში), შაშილუს (არზრუმიდან ჩრდილო აღმოსავლეთით) და სხვებს.¹ იქ სვამს თავის მმართველებს და ურარტუს სამეფოს ფარგლებში აქცევენ.²

რადგან ეს ქვეყნები ყველა არზრუმის სანახებში თუ მიმდებარე ტერიტორიაზე თავსდება, ამიტომ უნდა ვივარაუდოთ, რომ მენუას მეფობის პერიოდში ადრე დაპყრობილი ქვეყნები კიდევ უფრო სამხრეთითაა საქმებარი. მართლაც ქვეყანა ბალთულხი ასოცირებას იწვევს ზუსტად იმავე ტერიტორიაზე (დაიანის სამხრეთში) და მისი იდენტიფიცირება ხდება ხეთური წარწერების ბალას ქვეყანასთან.³ ხეთურ წყაროებში

¹ გ.მელიქიშვილი. ურარტუს სამეფო, ურარტული წყაროები.- ძახიქ, თბ., 1990, გვ.272.

² ს.გოგიტიძე. ღიაოხის შემადგენელი ოლქების ლოკალიზაციისათვის, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, II, ბათ., 2002; მისივე, Локализация стран Данахи-Диаоха.-Амирани, VI, М.-Тб., 2002, с.53-62.

³ ს.გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (მე.წ. XII-IV სს.) ბათ., 2002, გვ. 107, 109-110. მისივე, დაიან-ღიაოხი (ტერიტორია, საზღვრები), ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 1999, №12, გვ.149-150.

⁴ Я.А.Манандян. О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении; Ер., 1956. с. 106-112; Гр.Капанян. Хайаса-колыбель армян, Этногенез армян и их начальная история, Ер., 1948, с. 12,128, 130-131.

მოიხსენიებიან აგრეთვე ქვეყნები Halima და Kapna, რომლებიც მკვლევართა აზრით არზრუმის სანახებში თავსდება.⁵ არ შეეცდებით თუ ვიტყვით, რომ ბალთულხის გვერდით მოხსენიებული ქალაქ ხალდირიულხის ქვეყანაც, სადღაც აქვეა საძებარი. ამაში ნათლად დავრწმუნდებით, როცა შევხებით პირველის ლოკალიზაციას. ისიც გასათვალისწინებელია, რომ ხალდირი-ხალდების მიწა-წყალი ანტიკური წყაროების მიხედვით ამავე რაიონში (არზრუმის ოლქში) მოიაზრება.

ეტყობა ხალდებ-ხალიბები, რომელთა გარკვეული ნაწილი მოგვიანებით ჭანების ადგილს იკავებენ, არა მხოლოდ ხალდირიულხში მოსახლეობდნენ არამედ მოსაზღვრე რაიონებშიც (მე მხედველობაში არ მაქვს ჰალისისა და თერმოდონტის აუზებში მცხოვრები ხალიბები). როგორც ჩანს, ეს ის ხალდებია, რომლებიც ბრძოლას აწარმოებდნენ ძვ.წ. VI საუკუნის მეორე ნახევარში არმენების წინააღმდეგ. ამ პერიოდისათვის (585 წლის შემდეგ) ურარტუს სამეფოს დინასტია მოსპობილია და ძალაუფლებას ხელში არმინელთა ტომის წარმომადგენლები იღებენ. მათ მოახერხეს ურარტუს სამეფოს ტერიტორიების ხელში ჩაგდება, და, როგორც ჩანს, არმენებმა ჩათვალეს, რომ ხალდების ქვეყანაც მათი კუთვნილება იყო. სწორედ ამიტომ უნდა ყოფილიყო არზრუმის სანახებში მოსახლე ხალდებსა და არმენებს შორის ბრძოლა.⁷ სწორედ იმის გამო სპარსეთის მეფე კიროსი სომხების მეფეს ეუბნება, რომ შენ, რადგან ბრძოლას აწარმოებ მეზობელ ხალდებთან, ამიტომ მომცემ ნახევარ ჯარს. თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ სომხების ლაშქარი შეადგენდა 8 ათ. ცხენოსანს და 40 ათ. ფეხოსანს⁸ და მათ სპარსელები ხალდებთან ომის გამო უტოვებდნენ 4 ათ. ცხენოსანსა და 20 ათ. ფეხოსანს,⁹ მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ

⁵ თ. მიქელაძე. სამხრეთ-დასავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მელითონე ტომების ლოკალიზაციისათვის, მაცნე, სმარ, თბ., 1966, №3, გვ. 132-133, 135, 136.

⁶ Г. А. Меликишвили. К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 70; შდრ.: თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 53.

⁷ История Армении моисея Хоренского, перевод Н. Эмина, М., 1858, с. 356.

⁸ Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, с. 43.

⁹ История Армении Моисея Хоренского, с. 357.

ხალდეების ძალა საკმაო რაოდენობის ყოფილა და მაშასადამე ის პატარა ქვეყანა არ ყოფილა. შესაძლებელია ხალდეების ქვეყანა ურარტუს სამეფოს დაცემის შემდეგ გაიზარდა, ყოფილი დიაოხის სამხრეთი ოლქების ხარჯზე. მართლაც ძვ.წ. 401 წელს ამ მიდამოებში მიმავალი ქსენოფონტი აღნიშნავს, რომ არმენების მეზობელი ქვეყანა ხალიბებისა იყო (ევფრატის ზემო წელში) და ისინი ამ დროისათვის ყოფილან დამოუკიდებელი და ყველაზე მამაცი ტომი, იმათ შორის, ელინებმა ვის მიწა-წყალზეც გაიარეს.

ამის შემდეგ სტრაბონიდან ვგებულობთ, რომ ძვ. წ. 189 წელს სომხებმა ხალიბებს კარენიტიდა და მოსინიკებს ქსერქსენა წაართქვეს.¹¹ როგორც ცნობილია კარენიტიდა იგივე კარნუ-ქალაქია, თეოდოსიოპოლისი, არზრუმი,¹² მაშასადამე, კარენიტიდაში არზრუმის ოლქი იგულისხმება. სტრაბონის უმცროსი თანამედროვე პლინიუსი (23-79 წწ.) ხალიბებს უკვე არმენო-ხალიბებს უწოდებს.¹³ მაშასადამე დაახლოებით 2 საუკუნის შემდეგ აღნიშნული ოლქის ხალიბებმა თავიანთი სახე დაკარგეს, თუმცა ამის შესახებ ჯერ კიდევ სტრაბონი აღნიშნავდა: „ყველა ეს ხალხი (ე.ი. სომხების მიერ დამორჩილებული-ს.გ.) ახლა ლაპარაკობს ერთ ენაზე“.¹⁴

გმელიქიშვილი ხალდირიულხის სახელს აკავშირებდა ჩილდირის ტბის რაიონში მდებარე ჩალდირანთან.¹⁵ ასეთივე აზრს იზიარებს ნ.ანუთინიანიც. მისი აზრით, ხალდირიული დიაოხის ფარგლებშია.¹⁶ იმოწმებს, რომ ხალდირიულხის აკავშირებენ ჩილდირანთან (კალდირანი), ყარსის ოლქის ჩრდილოეთით, თვით ჩილდირის ტბისა, მდინარე ჩილდირ-სუსა და ჩილდირ-დაღის მთის სახელთან.¹⁷

¹⁰ Ксенофонт. Анабасис, М.-Л., 1951, с. 113, 120.

¹¹ Страбон. География, Л., 1964, с. 498.

¹² ს.გოგიტიძე. ძიებანი ვახტანგ გორგასლისდროინდელი ქართლის ისტორიიდან, ბათ., 1998, 36.

¹³ Plin. Nat. Hist. VI, 12.

¹⁴ Страбон. География, с. 498.

¹⁵ Г.А.Меликишвили. УКН, с. 428.

¹⁶ Н.В. Арутюнян. Биайинили (Урарту), Ер., 1970, с. 42.

¹⁷ იქვე, გვ. 159; მისივე, Топонимика Урарту, Ер., 1984, с. 220.

თ.მიქელაძის აზრით, ამ სახელწოდების იდენტიფიკაცია, მხოლოდ სახელების ფონეტიკური მსგავსების ნიადაგზეა აგებული, სხვა უფრო სარწმუნო არგუმენტი არ ჩანს. რადგან ურარტელთა მიერ ღიაოხის ოლქების დაპყრობის შემდეგ, ბოლოს ლაპარაკია ამ ოლქების ურარტუზე შეერთება, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს ოლქები ღიაოხის სამხრეთში მდებარეობდნენ. ამდენად, ხალდირიულხი სამეხარია ერზრუმისა და ჭოროხის ზემო წელის რაიონში.¹⁸

არაბი მწერლის იაკუთის გადმოცემით, არჭიში ძველი ქალაქია ხილატის ახლოს. ხილატის სიახლოვესაა არზანიც.¹⁹ მისივე თქმით, არზანი-არზან არ რუმი.²⁰ აქვეა მოხსენიებული არჭიშის ტბა და ხილატის ტბა.²¹ არზრუმის ახლოს, ჩრდილო-დასავლეთით ფეოდალურ ხანაში მართლაც არსებობდა ხალტოი-არიჭი (თანამედროვე კალდარჩი). ამისგან ჩრდილო-დასავლეთით ღართის ველი და ხალდო-ძორი ანუ ხალდების ხეობა.²²

მაშასადამე, ძველად არსებულა ხილატის სახელით ტბა და ქალაქი, რომლებიც კავშირშია ხალდების (ხალიტუ?) სატომო სახელთან.

იაკუთან არზან-რუმსა და ხილატს შორის მოიხსენიება ციხე და ქალაქი ბალუ.²³ ურარტულ წყაროში (იაზილიტაშთან) მიკვლეულ წარწერაში, როგორც აღინიშნა სწორედ იგივე ქალაქი ხალდირი, ქვეყანა ხალდირი და ქვეყანა ბალა (ბალთულხი) მოიხსენიება ერთ კონტექსტში, ერთმანეთის მეზობლად ღიაოხის სამხრეთში, რომელთა ინდენტიფიკაცია იაკუთის შრომაში მოხსენიებულ სახელწოდებებთან—„ხილატი“, „ბალუ“ აშკარაა. აქვე გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ტერჯანის მხარეში

¹⁸ იქვე, გვ.220.

¹⁹ იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ნაკვ. I, არაბული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ე.სიხარულიძემ, თბ., 1964, გვ. 7,9.

²⁰ იქვე, გვ.10.

²¹ იქვე, გვ.28.

²² ს.ფაუხჩიშვილი. გეორგია. II, თბ., 1934, გვ. 186; შდრ. Н.Адонц. Армения ... с.62-63.

²³ იაკუთის ცნობები... გვ.26.

სოფელ პეკერიჯში არის უცხო წარწერები, რომლებსაც ვერ კითხულობენ.²⁴

დ.ტიელიორი ხალდის დაბლობს ასახელებს ტერჯანის სიახლოვეს,²⁵ სადაც ურარტული წარწერებია დადასტურებული. კონტექსტიდან კარგად ჩანს, რომ იგი მდებარეობს ტერჯანის დასავლეთით ყარა-სუსა და მისი შენაკადის ტუზლას მიდამოებში, სადაც ყარა-სუ ტუზლასთან შეერთებამდე ერთგვარ რკალს აკეთებს ჩაირლსა და მამახათუნს შორის. ხალდირის ქვეყნის ტერიტორია დასავლეთის მიმართულებით სოფელ ანდარამდე ვრცელდებოდა, რადგან ამ სოფლის მიდამოებში მისი მეზობელი ტომი არდარა (კიხი) ბინადრობდა.²⁶ სამხრეთ-დასავლეთიდან ერზინჯანის დაბლობზე მდებარე „ქვეყანა ბალთულხი“ ესაზღვრებოდა, ხოლო აღმოსავლეთიდან-აშკალაში, შაშქი და შესაძლებელია კაბილუხიც.

რომელ ენაზე მეტყველებდა ხალდირი (ულხის) ქვეყნის მოსახლეობა?

შ.ასათიანის აზრით, ხალდირულხი ქართების ოლქია, რაც ქართების ქვეყნის არსებობაზე უნდა მეტყველებდეს დიაოხის ფარგლებში. მისივე აზრით, ქართების გაერთიანება ურარტელებისათვის ცნობილი იყო „ხალიტუს“ სახელით. სკვითებისა და კიმერიელების შემოსევის შემდეგ ხალიტუს ძალაუფლება ეცემა. შემდეგ სამოღვაწეო ასპარეზზე სასპერები გამოდიან.

ხალდების ქვეყანას ანტიკური წყაროების მიხედვით ეკუთვნოდა კარენიტიდა. მისი მეზობელი ქსერქსენა (დერჯანი) მოსინიკების ოლქი იყო.²⁸ მოსინიკები კი ქართველური (სვანური) ტომია, მოსინიკი მისიმიან-მუშუანის ბერძნული ფორმაა.²⁹ ხალდე-ჭანებიც სვანურ ენაზე მეტყველებდნენ.³⁰

²⁴ В.И.Штреккер. Очерки верхней Армении.-ИКОИРГО, Тб., 1894, с.32.

²⁵ Д.Тейлор. Путешествие по Курдистану-ИКОИРГО, Тб., 1894, с.62.

²⁶ ს.გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ... გვ. 107.

²⁷ შ.ასათიანი. ქართველური ტომები ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარსა და პირველი ათასწლეულის პირველ ნახევარში (ძველადმოსავლური წყაროების მიხედვით), ისტორიის მეცნ. აკად. სამეცნ.ხარისხის საძიებელი დისერტაციის ავტორეზეუმები, თბ., 1992, გვ.25.

²⁸ Страбон. География, с.498.

²⁹ თ.მიბჩუანი. დასავლეთ საქართველოს ქართველ მთიელთა ეთნოგენეზის, განსახლებისა და კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1989, გვ. 42; თ.მიქელაძე.

ხალდების ფართო არეალში განსახლებაზე, მეტყველებენ ის სახელწოდებები, რომლებიც დაკავშირებულია მათ სატომო სახელთან. მაგალითად: ხალდის ჭალა (ლუჩხუმში); სოფელი ხალდში ლეჩხუმსა და სვანეთში.³¹ სოფლები ხალა აჭარასა და ჭანეთში, ხალიტოსი (რიზეს მაზრა), ქალდია (ვერცხლის ქალაქი, თანამედროვე გიუმისხანე), ხალდო-ძორი (ხალდეს ხეობა), სოფელი ხალდი, მთა ხალდი (ოფის ზონაში), ს.ხალდი-ზენი (ზემო ხალდი, ოფისწყლის სათავე), მდ.ხალდი-ზენი (ოფისწყლის შემდინარე), ხალდიზენის მთები (საიდანაც გამოდის მდ. ხალდიზენი).³² სხვადასხვა წყაროებში (ხეთურ, ურარტულ, ბერძნულ-რომაულ...) მსგავსი სახელწოდებით, რამდენიმე ადგილას მოიხსენიება ქვეყნები, თემები, სატომო სახელები, რომლებიც უშუალოდ კავშირში არიან ტერმინ ხალდ-ხალიბთან. ამავე სატომო სახელის დაკავშირება შეიძლება საქართველოში გაერცელებულ გვარებთან: ხალიბაშვილი, ხალვაში, ხალდიშვილი, ხალფაშვილი, ქალდანი.³³ სვანეთის წერილობით ძეგლებში დასტურდება გვარები: ქალდია, ქალდან, ქალდიანი, ადამიანის საკუთარი სახელი ქალდია და სხვა.

მაშასადამე, საქართველოს თანამედროვე და ისტორიულ ტერიტორიაზე, ქართველური მოდგმით ტომებით დასახელებულ მიწა-წყალზე ხალდის ტომის ნაკვალები მრავალ ადგილასაა. სადავო არ უნდა იყოს ისინი ქართველური (სვანური) მოდგმის ტომია. ამ მიდამოებში გაერცელებული სახელწოდებები იხსნება მხოლოდ სვანური ლექსიკონის გამოყენებით.

ამრიგად, ქვეყანა ხალდი(რი)-ხალდირიულხი უნდა მოთავსდეს ტერჯანის მიდამოებში, მის დასავლეთით არსებულ ხალდის დაბლობთან, სადაც შეინიშნება ურარტელთა ნაკვალები.

ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბ., 1974, გვ. 14,17.

³⁰ ს.გოგიტიძე. რომელ ენაზე მეტყველებდნენ ანტიკური ხანის ჭანები, ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 2001, №7; მისივე, ანტიკური ხანის ცნობები ჭანების წარმომავლობის შესახებ, გაზ. აჭარა, 2001, 5 ივლისი.

³¹ მაღ. იძე. რაჭა-ლეჩხუმის ტოპონიმიკური მასალები, ქუთაისი, 1958, გვ.153.

³² პინგო ოყვა. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 210.

³³ იახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1999, გვ. 803.

³⁴ ვ.სილოგავა. სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 548 და სხვა.

ქვეყანა Baltulhi ურარტულ ეპიგრაფიკაში ორჯერ მოიხსენიება, პირველად მეფე მენუას, ხოლო მეორეჯერ არგიშტი I-ის მიერ დატოვებულ წარწერაში. პირველი ნაპოვნია არზრუმის რაიონში, სოფელ იაზიტიტაშში (მიეკუთვნება ძვ.წ. IX ს. დასასრული – VIII ს. დასაწყისი), ხოლო მეორე სურბ საპაკის ეკლესიის სტელაზე (მიეკუთვნება დაახლ. ძვ.წ. 785 წ.).

მენუას მიერ დატოვებულ წარწერაში ნათქვამია: „უტუფურში, მეფე ღიაუეხისა, მოვიდა ჩემს წინაშე, მომეხვია ფეხებზე, ძირს დაემხო; მე (მას) მოწყალედ მოვექეცი, შევიწყალე იგი ხარკის (გადახდის) პირობით. მომცა მან ოქრო (და) ვერცხლი. მომცა ხარკი. ის ტყვეები (?), რომლებიც დაბრუნდნენ (მასთან), დამიბრუნა მან მთლიანად. მენუა ამბობს: 2 მეფე მე იქიდან მოვაცილე: ბალთულხის ქვეყნის (მეფე) (და) ქალაქ ხალდირიულხის ქვეყნის (მეფე). გამაგრებული ციტადელები, (რომლებიც კი იყო იმ) ქვეყანაში, მე იქიდან მოვეკლიჯე...“

წარწერიდან ჩანს, რომ ურარტელები ღიაოხის ქვეყნის დაპყრობას იწყებენ ურარტუს მოსაზღვრე, ახლომდებარე რაიონებით. სწორედ ამის შესახებაა ლაპარაკი ძეგლში. პირველსავე ლაშქრობის დროს მტრები ღიაოხს ორ ოლქს აცილებენ, სპობენ მათ მეფეებს და, როგორც ჩანს, ამ ტერიტორიებს უშუალოდ უერთებენ ურარტუს. წარწერიდან ჩანს, რომ ბალთულხი ყოფილა ქალაქ ხალდირიულხის ქვეყნის მეზობლად, ეს უკანასკნელი კი ხალდის დაბლობზე, ტერჯანის სიახლოვესაა ლოკალიზებული ჩვენს მიერ.²

მენუამ სცადა სხვა პოზიცია აერჩია დაიაენის წინააღმდეგ საბრძოლველად. ამ მიმართულებით, როგორც ჩანს, დაიწყო ციხე-სიმაგრეთა აგება დაიაენის სამხრეთ საზღვართან ან თვით ღიაოხის იმ ტერიტორიაზე, რომელიც დაპყრობილი და ჩამოცილებული იქნა. ამის მოწმობაა მენუას 2 წარწერა, ნაპოვნია

¹ გ.მელიქიშვილი. ურარტუს სამეფო, ურარტული წყაროები.-მახიქ, თბ., 199 გვ.272.

² С.Гогитидзе. Локализация стран Дайаэн-Диаоха.-ამირანი, VI, 2002, с.57-58; მისივე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 97-110.

არზრუმთან, რომელშიც, ლაპარაკია ურარტული მეფის მიერ ამ მხარეში „ბრწყინვალე სიმაგრის“ აგების შესახებ.³

არგიშტის მიერ დატოვებულ წარწერაში ვიგებთ, რომ ურარტელებს ბალთულხის კიდევ სამი მეზობელი ქვეყანა-შაშქი, არდარაკიხი და კაბილუხი დაულაშქრავთ: „⁴ მეფე მე დაეასაჭურისე (?)—შაშქის, არდარაკიხის, ბალთულხის (და) კაბილუხის მეფეები: (ჩემი) ოლქის მმართველები მე აღგილზე (=იქ) დავსვი. ღიაუხის მეფე მე დავიმორჩილე, შვევიწყალე (იგი) ხარკის (გადახდის) პირობით...“

აღნიშნული წყაროდან ჩანს, რომ მენუას დროს დაპყრობილი და შემოერთებული ბალთულხის ქვეყანა არგიშტის დროს ისევ დასამორჩილებელი ხდება. ზემოთ დასახელებული ბალთულხის მეზობელი ოლქები მენუას დროს თუ იყო დაპყრობილი, არ ჩანს, რადგან მათი დაპყრობის შესახებ მომთხრობი წარწერა ჯერ არ აღმოჩენილა. ამჯერად, არგიშტი იმორჩილებს ამ ქვეყნებს, მეფეებს ასაჭურისებს და ოლქების გამგებლებს თავად აღგენს—ეს კი იმის ნიშანია, რომ ურარტუს მეფე შაშქის, არდარაკიხის, კაბილუხისა და ბალთულხის ოლქებს თავის ქვეყანას უერთებს, და, როგორც ჩანს, საბოლოოდ, რადგან ურარტულ ეპიგრაფიკაში მათი ხსენება წყდება. სულ რაღაც დაახლოებით 2 ათეული წლის შემდეგ დაიენის სახელიც ქრება ბუნებიდან. მანამდე კი ურარტელები სულ უფრო და უფრო მიიწევენ ღიაოხის სიღრმეში, სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ სხვა ოლქების დასაპყრობად.

არგიშტის დროს ურარტელები კიდევ უფრო მეტ ორიენტაციას იღებენ ღიაოხის ოლქების მიერთებაზე თავის სამეფოსთან. წარწერაში მოთხრობილია, რომ ურარტუს მეფემ დაიანს 3 ოლქი წაართვა და შეაერთა თავის ქვეყანას. აქვე ნათქვამია, რომ არგიშტმა დაასაჭურისა „ოთხი მეფე“—შაშქის, არდარაკიხის, ბალთულხისა და კაბილუხის ტომისა. აღნიშნულ ტერიტორიაზე ურარტუს მეფემ დანიშნა „ოლქის გამგებლები“, ე.ი. ეს ოლქები აქცია თავისი სამეფოს პროვინციებად. როგორც ჩანს, საქმე ეხება იმ ტერიტორიებს, რომლებიც აქამდე ღიაოხის გავლენის სფეროში იმყოფებოდნენ. ურარტული ადმინისტრაციის

³ Г.А.Меликишвили. К истории древней Грузии. Тб., 1959, с.205.

⁴ გ.მელ. ჭიშვილი. ურარტუს სამეფო... გვ.275.

შემოღება გვიჩვენებს, რომ არგიშტი I-ის გეზი აქვს აღებული დიაოხის მიწა-წყლის ურარტულ პროვინციად გადაქცევაზე.⁵ ურარტუს მეფე მათ უწოდებს მეფეებს, მაგრამ, უნდა ვიფიქროთ, რომ ისინი იყვნენ ამ ტომების ბელადები და არა ოლქის გამგებლები—დიაოხის მეფეების თანამდებობის პირები. უკანასკნელ შემთხვევაში ურარტულ წარწერაში ისინი აღნიშნული იქნებოდნენ სპეციალური იდეოგრაფიით—„ოლქის უფროსი“— ოლქის მმართველი.

ჩვენს მიერ ლოკალიზებულია ბალთულხის გვერდით დასახელებული ქვეყნები. ასე მაგალითად, არდარაქიხი თავსდება ხალდის დაბლობის დასავლეთით არსებულ ანდარას სანახებში, კაბილუხი ხალდირიულხის სამხრეთით, თანამედროვე სოფელ კაბადალის მიდამოებში. შაშქი (შაშილუნი?) არზრუმის რაიონში (ჩრდილო-აღმოსავლეთით) ლოკალიზდება, ხოლო ხალდირიულხი, როგორც ითქვა, ტერჯანის მიდამოებში.

მასასადამე, წყაროებში დასახელებული ბალთულხის მეზობელი ოთხივე ოლქი არზრუმის სანახებსა და მისგან სამხრეთით მდებარე ტერიტორიაზე თავსდება. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ბალთულხი ჯერ მენუას დროს იქნა მიერთებული ურარტუს, ამიტომ იგი აღნიშნული ტერიტორიის სამხრეთ ნაწილში უნდა ვეძიოთ.

ჩვენი აზრით, ურარტული წყაროების ბალთულხი უნდა გაიგივდეს ხეთურ წარწერებში მოხსენიებულ ბალას ქვეყანასთან. ამ მხრივ საკითხი ჯერ არ დასმულა და არც ბალთულხის ლოკალიზაცია შემოუთავაზებია რომელიმე მკვლევარს. ნ.არუთინიანი აღნიშნავს მხოლოდ, რომ ბალთულხი დაიანის შემადგენლობაშია.⁶ უნდა აღინიშნოს, რომ, რადგან სომეხი ისტორიკოსი დიაოხს არზრუმის ჩრდილოეთით გულისხმობს,

⁵ გ.მელიქიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები.—სინ, ტ. I, გვ. 378.

⁶ Г.А.Меликишвили. К истории древней Грузии., с.207.

⁷ С.Гогитидзе. Локализация стран Давиан-Диаоха- ამირანი, VI, 2002, с.53-62; მისივე; სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს... გვ. 97-110; დაიან-დიაოხი (ტერიტორია, საზღვრები), ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 1999, №12, გვ. 143-150; უძველესი ქართული სახელმწიფოებრივი გაერთიანება, ჟურნ. ლიტერატურული საქართველო, 2000, №5, გვ.101-110.

⁸ Н.В.Арутюнин. Бийинили (Урарту), Ер., 1970, с.42 сколио 133; его же, Топонимика Урарту, Ер., 1985, с. 52.

ამიტომ უეჭველია ბალთულხის ქვეყანასაც ჭოროხის ხეობაში ან არზრუმის ჩრდილოეთით ეძიებს. ბალაელები ხეთური წყაროების მიხედვით მრავალრიცხოვანი ყოფილან, ჰქონიათ განსაკუთრებული ენა, ხეთურად-ბალაური. მურსილ II-ის (1445-1420 წწ.) მიხედვით, იგი „დაბლობის ქვეყანა“ იყო. მას არ ჰქონდა გამაგრებული ქალაქები ან ადგილები.⁹

ბალას ქვეყანა მოიხსენიება ასურულ წყაროებშიც. სარგონ II თავის „ანალებში“ მოგვითხრობს, რომ მე ისინი გადავასახლე მათი საბინადროდან ხეთის ქვეყნის დასავლეთით.¹⁰ ე.დიაკონოვის შენიშვნით ბალას ადგილმდებარეობა არაა ცნობილი.¹¹ ჩვენი აზრით, ეს ცნობა მნიშვნელოვანია იმით, რომ ეს ქვეყანა მოხსენიებულია ხეთის ქვეყანასთან ერთად. ამ უკანასკნელში კი ხეთის იმპერიის ნარჩენი ტერიტორია აკილისენა თუ მისი მიმდებარე ოლქი (ბალას სავარაუდებელი მიწა-წყალიც) იგულისხმება.

ურარტული ბალთულხისაგან განსხვავებით, ხეთური ბალას ქვეყნის ადგილმდებარეობის გარკვევა არაერთმა ხეთოლოგმა სცადა. ე.ფორერის აზრით, ბალა ხაიასას მეზობელი ქვეყანა იყო. ბალაელების ენის გავრცელების არეალში ხაიასაც შედიოდა. ბალაელების ენა დაახლოებული იყო ქართულთან. მისივე ვარაუდით, ბალა ლოკალიზდება პონტოს კამანას (=თან. ტოკატა) და სევასტიას შორის.¹² ა.გოეტცე თავის რუკაზე ბალას ხათუსასის სამხრეთ-აღმოსავლეთით ათავსებს, მდინარეების ალისას (ჰალისი, ყიზილ-ირმაკი) და კონაქსუს შორის.¹³ ა.ზახაროვი ბალას ტოკატსა და სივასს შორის მთებში ვარაუდობს, კასკიელების აღმოსავლეთით.¹⁴ ქ.კავაიგნაკი ბალას ეძებს ხათუსასის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, პაფლაგონიის ახლოს.¹⁵ დაახლოებით ასეთივე აზრისა იყო ნ.ადონცი. იგი საძიებელ ქვეყანას ათავსებდა დაახლოებით ქ.ამასიის

⁹ Гр.Капанцян. Хайса-колибель армян, Ер., 1948, с.128.

¹⁰ С.Башиевой. Анали Саргона II.- ВДИ, 1951, №2, с.316.

¹¹ И.М. Дьяконов. АВИИУ.-ВДИ, 1951, №2, с.319.

¹² Я.А. Манандян. О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ер., 1956, с.106.

¹³ А.А.Захаров. Хетты и хетская культура, М.-Л., 1924, с.104-105.

¹⁴ E.Gotze. Kleinasien zur Hethiterzeit, Heidelberg, 1924.

¹⁵ N.Adontz. Histoire d' Armenie, Paris, 1946, с.34.

ახლომდებარე რაიონებში.¹⁶ გრ. კაპანციანის მიხედვით ბალა ლოკალიზდება ტუმანასა (დუმანა) და ღურმიტას შორის.¹⁷ წიგნში დართულ რუკაზე ჰაიასას დასავლეთითაა ბალა მდ. თერმოლონტის თითქმის შუა წელის მიდამოებში.

აკად. გრ.გიორგაძე სპეციალურად შეჩერდა ბალას (ფალას) ქვეყნის ლოკალიზაციის საკითხებზე. მიმოიხილავს ამ საკითხთან გამოთქმულ მოსაზრებებს (მაიერი, ფ.ბილაბელი, ო.გერნი, ბ.პროზნი, გრ.ლაფანციანი, ე.ფორერი, ა.გოეცე, ე.ლაროში და სხვა) და ხეთური წყაროების მონაცემებს, მიღის იმ დასკვნამდე, რომ ბალა (ფალა) და დუმანა (თუმანა) უნდა მოთავსდეს სივასი-პაისერი-გურუნით შემოსაზღვრულ რაიონში. ფალას ჩრდილოეთიდან ემეზობლებოდნენ ქასქები, დასავლეთიდან საკუთრივ ხათის ქვეყანა, სამხრეთიდან ქიცუვათნა, თუმცა მეცნიერი შენიშნავს, რომ ამ ადგილებში ფალასა და თუმანას ფონეტიკურად მსგავსი სახელწოდებები ვერ იპოვა.¹⁸

J.Garstang-ის მიხედვით ბალა თავსდება მდ.ყიზილ-ირმაკის ზემო წელის მიდამოებში, სივასის სამხრეთით (იხ.თანდართული რუკა).

ჩვენი აზრით, უფრო საყურადღებოა მანანდიანის მიერ შემოთავაზებული მსჯელობა ბალას ლოკალიზაციასთან დაკავშირებით.

ხეთურ წყაროებში ბალას ქვეყნის ადგილმდებარეობის შესახებ არაპირდაპირი ცნობები მოგვეპოვება. ცნობილია მხოლოდ ის, რომ ხეთიდან ბალაში გაგზავნილი მმართველის ძალაუფლება ერთდროულად დუმანას ოლქზეც ვრცელდებოდა. სუფილულიუმასა და მისი ძის მურსილი II-ის დროს იგი ეპყრო ხეთებს. რადგანაც დომანა ამ ქვეყნის მეზობლად იმყოფებოდა, ამიტომ პირველის ლოკალიზაციის გარკვევამ შეიძლება ნათელი მოჰფინოს ბალას ადგილმდებარეობის დაზუსტებას. ამ

¹⁶ Гр.Капанцян. Хайаса... с.128.

¹⁷ იქვე. გვ. 128.

¹⁸ გრ.გიორგაძე. ხეთების სამეფოს ზოგიერთი ოლქის ლოკალიზაციის საკითხისათვის: ფალა, თუმანა.-ივ.ჯავახიშვილის სახ.ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, V, ნაკვ. I, თბ., 1960.

¹⁹ Garstang. Hittite nilitary roads in Asia Minor. A study in imperial strategy witha map.-AJA. XLVII. 1943 (ამ ნაშრომზე მითითებისათვის დოც. ე.კახიძეს მადლობას მოვახსენებთ).

გარემოებას ყურადღება მიაქცია ი.მანანდიანმა. მისი აზრით, ხეთური პერიოდის ღუძანა უნდა გაიგივდეს ბერძნულ-რომაული წყაროების ღომანასთან, როგორც გ.კაპანციანი ფიქრობს.²⁰ ბალა იყო „დაბლობი ქვეყანა“, ამიტომ იგი უნდა მოთავსდეს ერზინჯანის დაბლობზე, რომელიც ღუძანას ესაზღვრებოდა სამხრეთიდან. აღსანიშნავია, რომ „მთიანი ქვეყნის“ ღუძანას მეზობლად სხვა დაბლობი ოლქი არ იყო, გარდა ერზინჯანის დაბლობისა. ასე რომ მანანდიანის შენიშვნით ბალას ქვეყნის ადგილმდებარეობა განისაზღვრება თითქმის მთელი სიზუსტით.

ბალას ქვეყნის ამგვარი ლოკალიზაცია არა მარტო ხსნის ხეთური ეპოქის ერთ-ერთ ისტორიული გეოგრაფიის პრობლემას (მაგ. ხაიასას ტერიტორიას გამორიცხავს ამ მიდამოებიდან, რომ თითქოს ეს ტერიტორია დასავლეთ მხარეს წარმოადგენდა ხაიასა-აცის ქვეყნისა), არამედ ერთდროულად წყვეტს საკამათო საკითხს ალთინ-თეფეს ბორცვზე არქეოლოგიური მონაპოვრების საკითხთან დაკავშირებით.

როგორც ცნობილია, 1938 წელს სივას-არზრუმის ხაზის მონაკვეთზე (სოფელ ჯიმიინიდან სამხრეთით 4 კმ-ზე) შემთხვევით იქნა ნაპოვნი მატერიალური კულტურის უძველესი ძეგლები, ძირითად ბრინჯაოსა და ვერცხლის საგნები, რომლებიც ანკარის არქეოლოგიურ მუზეუმშია მოთავსებული. გერმანელი არქეოლოგი ჰანს ჰენინგი, რომელმაც თავად იხილა ეს ადგილი, ფიქრობდა, რომ ალთინ-თეფეს ბორცვზე მდებარეობდა ურარტული სიმაგრე და რომ ამ სიმაგრის კომენდატმა კლდეში გამოჭრა სარგოფავი და სწორედ აქიდანაა შემოსული საგნები. მოპოვებულ ნივთებს იგი აკუთვნის ძვ.წ. VIII ან VII საუკუნეს.²²

გ.კაპანციანი არ მიიჩნევს შესაძლებლობას ერზინჯანის დაბლობი მიათვალოს ურარტუს, რადგან, მისი აზრით, ურარტუს მეფეები ბასენას იქით არ მისულან. სიმაგრე ალთინ-თეფი, როგორც ის ფიქრობს, ხაიასის ფორპოსტ-ურასთან უნდა გაიგივდეს და ითვლებოდა ხაიასის ან ხეთის გამაგრებულ პუნქტად.²³ ასეთ აზრს გამორიცხავს ი.მანანდიანი და მიუთითებს,

²⁰ იქვე, გვ.128.

²¹ Я.А.Манандян. ук. соч., с. 108-109.

²² იქვე, გვ.109. Гр. Капанян. Хайаса... с.101-106; ср. Н. Henning. Von der Osterg.-Сообщения VI интернац. конгресса по археологии, 1940, с.225-229.

²³ Гр.Капанян. Хайаса... с. 110. ком.1.

რომ ალთინ-თეფეს ბორცვზე, როგორც ჩანს, იყო ხეთიდან გამოგზავნილი მოხელეების რეზიდენციან რომლებიც განაგებდნენ ბალასა და ღუმანას.²⁴

კ.პენინგის გადმოცემიდან ჩანს, რომ ალთინ-თეფეს სიმაგრე სტრატეგიული მნიშვნელობის მხრივ ეკავა ხელსაყრელი პოზიცია და გაბატონებული იყო მთელ ერზინჯანის დაბლობზე.²⁵

შტრეკერის აღწერით ერზინჯანის დაბლობს ეკავა სიგრძე დაახლოებით 9 საათის სავალი გზა, ხოლო სიგანე—დაახლ. 3 საათისა.²⁶ მისივე გადმოცემით ეს აღგილი ოდესლაც წარმოადგენდა ტბას.²⁷

ჩვენი მხრიდან დავამატებდით, რომ ი.მანანდიანის ზემოთ მოტანილი მსჯელობა ხეთური ხანის ბალას ქვეყნის შესახებ სრულიად შეესაბამება ურარტული წყაროების ჩვენებებს, რომ ბალთუ იყო დიაოხის სამხრეთში ერზინჯან-ტერჯან-კაბადლის მიდამოებში განლაგებული, რამდენადაც ბალთუს გვერდით დასახელებული ქვეყნები ხალდირიულხი, კაბილუხი და შაშქი სწორედ აღნიშნულ მიდამოებში თავსდება. ამავე დროს გასათვალისწინებელია, ისიც რომ ეს მიდამოები ემთხვევა ხეთის იმპერიის აღმოსავლეთ პროვინციებს (დომანასა და ბალას) და მათი გაიგივებისათვის, ჩვენი აზრით, დაბრკოლებას ვერ ვხედავ. ის გარემოებაც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ხეთურმა და ასურულმა წყაროებმა ამ მხარეში იციან მხოლოდ ქვეყანა ბალა, ხოლო ურარტულმა ბალთ(ულხი). ასევე გასათვალისწინებელია ის უამრავი ურარტული ძეგლები და წარწერები, რომლებიც ამ მხარეშია მიგნებული.

ჯერ კიდევ არაბი მწერალი იაკუთი გადმოგვცემდა, რომ ბალუ არის ციხე და ქალაქი არმენიაში არზან-რუმსა და ხიდატს შორის. იქ მოიპოვება რკინის მადანი.²⁸ შტრეკერი აღნიშნავდა,

²⁴ Я.А.Манаилян. ук. соч., с.110.

²⁵ Н.Ненning. ук. соч., с. 107-109-241.

²⁶ В.Штреккер. Топографические очерки Верхней Армении.-ИКОИРГО, Тиф., 1874, с.2.

²⁷ В.Штреккер. Очерки верхней Армении (Эрзерумская равнина).-ИКОИРГО, Тб., 1894, с.6.

²⁸ იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ნაკვ.1, თბ., 1964, გვ.26.

რომ ტერჯანის რაიონში, სოფ. პეკერიჯში არის უცხოური წარწერები, რომლებსაც ვერ კითხულობენ.²⁹

ნ.მარის ცნობით სოფელ ბალუში არის ურარტელთა წარწერა,³⁰ ხოლო კაპანციანი-ბალას მიდამოებში არის ორი სოფელი სახელით Palin, სადაც არის მენუას წარწერები.³¹

მენუას მიერ ბალასა და მისი მიდამოების დაპყრობისა და წარწერის დადგმის შესახებ, რაზეც წყაროშია ლაპარაკი, ნაპოვნია შებეჭდვით, მოგვიანო ხანის ბალაში. აქვე აღმოჩნდა ურარტული წარწერა.³² ა.მარტიროსიანის რუკაზეცაა აღნიშნული ალთან-თეფეს ურარტული სიმაგრე, საფლავეები და წარწერები.³³

ბალას ქვეყნის მიდამოებსა და მის ფარგლებს გარეთ არის აგრეთვე ტოპონიმები, რომლებიც სახელწოდება ბალა-ბალთუს უკავშირდება: ბალას სახელს უკავშირდება პუნქტები, რომლებიც მდებარეობენ თანამედროვე ქალაქების კემახის, გერჯანისისა და ბაიბურთის რაიონების ახლოს, მაგალითად ბალა, ბალანსონი, ბალახორი და სხვა. ძველი სომხური ოლქებისა და ქალაქების სახელები-ბალაოვიტის ოლქი („ბალას დაბლობი“) და ციხე-ქალაქების ბალუ ანუ პალუ (მდ.მურად-სუ), ოლქი პალნატუნი და ციხე-სიმაგრე პალინი (პერი-სუს ერთ-ერთი შენაკადთან) და ოლქი პალუნია (ტარონსა და აშტიანინეს შორის).³⁴ ტოპონიმები ბალოვიტი, პალნატუნი, პალინი, პალუნია არის მოგვიანებით გაჩენილი ურარტუს ტერიტორიაზე ბალაელების გადასახლებებით, თვით ურარტელთა და აგრეთვე კიმერიელებისა და სკვითების შემოსევების (ძვ.წ. 723 წ. და მომდევნო ხანა) შედეგად. სოფელი ბალანთა არის სამცხის ტერიტორიაზე.³⁵ სოფელ ბალიკლის (უწოდებენ აგრეთვე ცօյտլის) ასახელებს შტრეკერი სადღაც არზრუმის სამხრეთით,³⁶ ბალტალი კი

²⁹ В.Штреккер. Очерки... с.32.

³⁰ Н.Марр. Фрагмент халдской надписи из Алашкерта, Пет., 1920, с.56.

³¹ Гр.Капанцян. Хайаса... с. 130.

³² Я.А.Манандян. ук. соч., с. 109, 131, 132.

³³ А.А.Мартirosян. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ер., 1964. ბოლოში დართული რუკა.

³⁴ Я.А.Манандян. ук., соч., с. 111.

³⁵ დ.კოჯორიძე. სამცხე-ჯავახეთი-წარსული და თანამედროვეობა, თბ., 1987, გვ.6.

³⁶ В.Штреккер. Очерки... с.16.

ერუშეთის მთების მიდამოებში. ოფის სამხრეთით ბალტაჯილი, ბალაბამი; ერზინჯანის აღმოსავლეთით მთები ბალანდეკენ.³⁷ ასეთივე ფუძით ტოპონიმები თანამედროვე საქართველოშიც გვხვდება, კერძოდ, სოფელი ბალაანი (ლენინგორის რაიონი), ბალსზემო და ბალსქვემო თემები სევანეთში, სოფ. ბალა (ხევი და ღელე), შავშეთში, ბალანთა (სამცხეში), ბალთა (ზნაურის რაიონში), ბალახაური, ბალთა (ქართლში). XVIII საუკუნის დასასრულის წყაროში ქართლ-კახეთის აღწერაში დასახელებულია ბალთა, ბალიჯი, ბალთაგორა, ბალთის სადგომი.³⁸

საქართველოში გავრცელებულია ბალ ფუძიანი გვარები: ბალაძე, ბალასძე, ბალაური, ბალაშვილი, ბალახაშვილი, ბალახაძე, ბალიაძე, ბალიაური, ბალიძე, ბალუაშვილი და სხვა.

მაშასადამე, ბალა-ბალთუს ქვეყანა ერზინჯანის დაბლობზე მდებარეობდა. წყაროების მიხედვით თუ ეიმსჯელებთ, ხეთურ ხანაში მას გაცილებით დიდი ტერიტორია სჭერია, ვინემ ურარტულ ხანაში. ხეთური წყაროების მიხედვით მათ ენას „ბალაური“ ეწოდებოდა, როგორც ზემოთ, აღინიშნა ზოგიერთი მკვლევარი ამ ენას ქართულთან აახლოვებს.³⁹ ეს არცაა გასაკვირი, რადგან ბალთულხი ანტიკურ ხანაში შედიოდა ქართველური ტომების (ხალიბები, მოსინიკები, ღერჯანის, ე.ი. ჭანების) განსახლების არეალში. ტოპონიმების ლინგვისტური ანალიზიც ასეთ დასკვნას იძლევა. „ბალ“ ფუძიანი სიტყვები ქართველურ ენებში მრავლადაა, ასე მაგალითად: ბალ-ანი (ქართულში ნიშნავს ბეწვი, თმა), ბალახი (დაბალი მცენარე), ბალი (კურკოვანი ნაყოფით საშუალო ან მაღალი ხე), ბალთა („სარტყლის შესაკრავი), ბალიში (თაქვემ დასადები), ბალთვა (დაჭრა, დასერვა), ბალაური (მაგარი შეშა), ბალავარი (საძირკველი), ბალდახი (ზანტი, დამშეული ადამიანი), ბალთანი (ხმლის სამკაული), ბალითი (ალერსი), ბალია (კოჭლი), ბალო (ძუის მახე), ბალთულხი (წყნელი ღობეებისათვის) და სხვა მრავალი.⁴⁰

³⁷ გამოყენებულია საბჭოთა კავშირის მიერ გამოცემული საიდუმლო რუკები.

³⁸ ი.ბაგრატიონი. ქართ-კახეთის აღწერა, თბ., 1986, გვ. 43, 52, 70.

³⁹ Гр.Капанян. Хайаса... с.13.

⁴⁰ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, თბ., 1996, გვ.57; ნაზბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი, აღ.ლლონტის რედაქციით, თბ., 1961, გვ.

და ბოლოს მომივიდა კიდევ ერთი აზრი: რადგან იმ არემარეში საკმაოდ მოზრდილ დაბლობზე მდებარეობს ბალა და თანაც ხეთური წყაროები მას დაბლობის ქვეყანას უწოდებენ, შესაძლებელია იგი არა მხოლოდ დაბლობის ქვეყანა იყოს, არამედ ბალა ეტიმოლოგიურადაც ნიშნავდეს „დაბლობის ქვეყანას“. სიტყვა დაბლობი წარმოებულია დაბალიდან, დაბალი ადგილიდან, ე.ი. „და-ბალ“-იდან. ამიტომ არაა გამორიცხული სწორედ ამ „ბალ“ ფუძეზე აგებული იყოს ქვეყნის სახელწოდება და ბალა უბრალოდ დაბლობს, დაბალ ადგილს, ქვეყანას ნიშნავდეს. ეფიქრობთ, ამგვარმა ეტიმოლოგიურმა ძიებებმა ბალას ქვეყანა ქართველურ სამყარომდე მიიყვანოს.

„ბალ“ ფუძიანი სიტყვები სვანურშიც გვხვდება: ბალთა (ნაჯახი, წერაქვა), ბალე (ფოთოლი), ბალე (ბალახი).⁴¹ სიტყვა „ბალ“ შუმერულში საუბარს, დიალოგს ნიშნავს,⁴² ბალიკლი შტრეკერის განმარტებით მომდინარეობს თევზის სახელიდან.⁴³ სვანურ წერილობით ძეგლებში დასტურდება ადამიანის საკუთარ სახელად ბალთა.⁴⁴ ხეთურ წყაროებში მოხსენიებულია ჰაიასას ქვეყნის ღვთაება ბალტა(იკ).⁴⁵

ამრიგად, ბალთულხი უნდა მოთავსდეს ერზინჯანის დაბლობზე. ამ ხალხის სამეტყველო ენა, ქართველური ან ქართულთან დაახლოებული (მაგ. სვანური ან სხვა) უნდა ყოფილიყო. მკვლევართა აზრით ფალაური ენა ნათესავია ლუვიური და ხეთური (ნესიტური) ენებისა და მას განუცდია ხათურის (პროტო-ხეთურის) ძლიერი გავლენა.⁴⁶

ურარტულ წყაროებში ბალთულხის ქვეყნის ტერიტორიაზე დასახლებული პუნქტები დასახელებული არაა, სამაგიეროდ

148; ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, შემდგენელი ალ. ლლონტი, თბ., 1984, გვ. 56-57; თ. სახოკია. მოგზაურობანი, ბათ., 1985, გვ. 280.

⁴¹ ე. თოფურია. მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, თბ., 2000, გვ. 141; რ. გორდუზიანი. წინაბერძნული და ქართველური, თბ., 1985, გვ. 91-92.

⁴² ჯ. შარაშენიძე. შუმერები და მათი კულტურა, თბ., 1983, გვ. 34.

⁴³ В. Штреккер. у.к. соч. с. 16.

⁴⁴ სვანჯიის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 488, 542.

⁴⁵ Я. А. Яваншмян. О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ер., 1956, с. 102.

⁴⁶ გ. მელიქიშვილი. ძიებანი... გვ. 206; გ. გიორგაძე. ხეთების სამეფოს... 211.

ხეთურ წყაროში (ნესიტურ ტექსტებში) მოხსენიებულია მისი ქალაქები ლიხსინა თუ ლიხცინა⁴⁷ და ბატიარიკი.

ლიხ ქართულ ლექსიკონებში განმარტებულია შემდეგნაირად: 1. ფრიად მაღალი შამბი (ბალახი).⁴⁸ 2. ხმელი ბალახი, 3. გამხმარი მცენარის ღერო მილივით,⁴⁹ ჩინ-ზეთისხილის ფოთლის ფერი (ერთტომეული 532), სინა-მავთული (იქვე, 408). ჩვენი აზრით, უფრო მართებული იქნება თუ აღნიშნულ ტერმინს დაეუკავშირებთ სვანურ სიტყვას ლიქჩი-ლიქჩე (ჭრა, კაფვა, ჭრის, კაფავს), ლიხჩე (გაცვეთა), ან ლიხცნე (1. მიჩვევა, 2. ჩაცივება, ჩაფინება, გადაჭარბება)⁵⁰ და ა.შ.

ხეთურ წყაროებში მოხსენიებული მეორე ქალაქი, რომელიც ბალას ქვეყნის ტერიტორიაზე მდებარეობდა არის ბატიარიკი. აქ მჯდარა ხეთის მმართველი, რომელიც განაგებდა ბალასა და ღუმანას (ანტიკური წყაროების დომანა). ი. მანანდიანის გამოკვლევით, ეს ქალაქი მდებარეობდა ახლანდელი ჯიმიშის რაიონში (მისგან 4 კმ-ზე) შესაძლებელია პიტარიჯას ადგილზე. მმართველის რეზიდენციის სახელს იგი Паттийарик-ის ფორმით გვაწვდის.⁵¹ როგორც ჩანს მკვლევარი აღნიშნულ ტოპონიმს მიიჩნევს კომპოზიტურ სახელად და ყოფს: Патте(арик). ფუძეა Патте, арик-ის შესახებ არაფერს ამბობს.⁵² უკანასკნელი ან ორმაგი სუფიქსია (არ-იკ) ან რომელიმე სიტყვა კავშირში ფუძესთან. წყაროს P-a-at-te-(u) გ. კაპანციანი გვთავაზობს წაკითხვას -Patte-arik: იგივე მკვლევარის აზრით ფატიარიკი თავდაპირველად ნიშნავდა სიმაგრეს, ქალაქს და წარმოდგებოდა batar ან patar-იდან, რომელიც ურარტელში აღნიშნავდა ქალაქს დაბოლოებით იკ.⁵³

⁴⁷ გრ. გიორგაძე. ხეთების სამეფოს ზოგიერთი ოლქის ლოკალიზაციის საკითხისათვის. - ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, V, ნაკვ. I, თბ., 1960, გვ. 210.

⁴⁸ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი (ერთტომეული), გვ. 277.

⁴⁹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984, გვ. 333.

⁵⁰ ეთოფურია, მ. ქალღანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 454, 477, 487.

⁵¹ Я. А. Манандян. Ук. соч., с. 110.

⁵² იქვე, გვ. 106.

⁵³ Г. Капанцян. Хайаса-колибел армян, с. 98-93.

ჩვენი აზრით, ბატირიაკი მომდინარეობს სვანური ბაჩარ (→ბატარ), რაც ნიშნავს ქვიანს, ხოლო ეს უკანასკნელი წარმოდგება ბაჩ (ქვა)-დან: ბაჩი-ბაჩარ-ბატიარიკი. ამგვარადაა ნაწარმოები საქართველოს ქალაქის სახელი: ბაჩ-ომი//ბათ-ომი//ბათუმი.

დაიანის სამხრეთი ოლქები
(არდარაკიხი, კაბილუხი)

Ardarakihi-ის და Kabiluhi-ის ქვეყნები, მხოლოდ სურბ საპაკის ეკლესიის სტელაში შესრულებულ წარწერაში მოიხსენიებიან. ეს ძეგლი ურარტუს მეფის არგიშტის მოღვაწეობის დაახლოებით მეორე წელსაა (ძვ.წ. 785 წ.) შექმნილი. როგორც წარწერიდან ჩანს, ისინი დიაოხის შემადგენლობაში მყოფი ბალთულხისა და შაშქის მეზობელი ოლქებია. წარწერაში მოთხრობილია დიაოხის ჩრდილოეთისა (ბიანი, ხუშანი, დიღინი) და ცენტრალური (ქადა, აშკალაში, შაშილუ) ოლქების დალაშქრის შესახებ. აქვეა გადმოცემული ოლქების ბალთულხისა და შაშქი/შაშილუს დაპყრობის თაობაზე შემდეგ კონტექსტში: „4 მეფე მე დავასაჭურისე (?) შაშქის, არდარაკიხის ბალთულხის (და) კაბილუხის მეფეები; (ჩემი) ოლქის მმართველები მე ადგილზე (=იქ) დავსვი“.²

როგორც დადგინდა, ხუშანის ქვეყანა მდინარე ოლთისისწყლის ჭოროხთან შეერთების რაიონში მდებარეობდა, მისგან ჩრდილოეთით იყო დიღინი.³ ხუშანის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ცნობილი ქალაქების ბანას და იღის მიდამოებში თავსდება „ქვეყანა ბიანი“.⁴ აღნიშნული ქვეყნების სამხრეთით ლოკალიზდებიან—ქადა (არზრუმის ჩრდილოეთით), აშკალაში (აშკალეს მიდამოები) და ქალაქ შაშილუნის ქვეყანა შაშქი (არზრუმის სანახები).⁵

მაშასადამე, ურარტელები ჩრდილოეთიდან მიემართებიან სამხრეთისაკენ და ერთიმეორეს მიყოლებით ძარცვავენ დიაოხის თემებს. ამჯერად, სადღაც არზრუმის სამხრეთით მოქმედებენ. არგიშტის მამის მენუას წარწერაში ბალთულხი ხალდირიულხის

¹ Г.А.Мелникишвили. УКН, М., 1960, с.235.

² იქვე.

³ ს.გოგიტიძე. უძველესი ქართული ქვეყანა ხუშანი, გაზ. აჭარა, 2001, 31 ოქტომბერი; მისივე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 97-110.

⁴ С.Д.Гогитидзе. Локализация стран Данахн-Диаоха, ჟურნ. ამირანი, VI, მონრეალი-თბილისი, 2002, გვ. 53-62.

⁵ ს.გოგიტიძე. დაიან-დიაოხი (ტერიტორია, საზღვრები), ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 1999, №12, გვ.143-150.

გვერდით მოიხსენიება, ხალდირიულში კი ჩვენს მიერ მოთავსებულია ხალდის დაბლობზე ქალაქ ტერჯანის (მამახათუნი) დასავლეთით.⁶ ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ბალთულხიც სადღაც ამავე რაიონშია საძებარი. ეს მართლაც ასე უნდა იყოს, რადგან შაშილუც არზრუმის მიდამოებში თავსდება. ეს თუ ასეა, მაშინ ბალთულხისავე გვერდით მოხსენიებული ქვეყნები არდარაქიხი და კაბილუხი ამავე მიდამოებში, სადღაც ტერჯანის ოლქში ან მის მიდამოებშია საძებარი.

აქვე გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ დაპყრობილ ქვეყნებში ურარტელები თავიანთ მმართველებს სვამდნენ; მათ შესახებ ლაპარაკი არაა ჩრდილოეთის ოლქების დაპყრობის დროს. ამავე ოლქების (მაგ.ბალთულხისა და ხალდირიულხის) მიტაცებაზე ჯერ კიდევ რამდენიმე წლის წინათ იყო საუბარი იაზილიტაშის წარწერაში (არზრუმის რაიონი).⁸

ამრიგად, არგიშტის ისევ დასჭირდა ამ და მეზობელი ოლქების დამორჩილება, რადგან ის მენუას დროს დამორჩილებულ ქვეყნებში მეორეხელ სვამს თავის მმართველებს. როგორც ჩანს, მენუას მიერ დანიშნული გამგებლები დიაოხის სამხრეთში მდებარე ოლქების მოსახლეობამ გააძევა. ამჯერად, არგიშტის ხელმეორედ დასჭირდა მათი დაპყრობა და იქ ისევ მმართველების დასმა.

გ.მელიქიშვილის შრომებში არდარაქიხი და კაბილუხი არ განხილულა. არც მისი ადგილმდებარეობაა მითითებული.

ნ.არუთინიანი თავის აღრინდელ წიგნში აღნიშნავს, რომ არდარაქიხი და კაბილუხი შედიოდნენ დიაოხში,⁹ ხოლო მეორეში იძლევა დამატებით ინფორმაციას: ხორხორის წარწერის დუბლიკატით ქალაქი არდა-უარდა-ვარდა ჭოროხის ხეობაში იგარაბის დაბლობზე ან მიმდებარე ტერიტორიაზე ლოკალიზდება, დიაოხის მეზობლად ან მის შემადგენლობაში.¹⁰

სად მდებარეობდა არდარაქიხი?

⁶ ს.გოგიტიძე. დიაოხის შემადგენელი ოლქების ლოკალიზაციისათვის, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, II, ბათ., 2002.

⁷ Г.А.Меликишвили. К истории древней Грузии, Тб., 1959, с.204-206.

⁸ გ.მელიქიშვილი. ურარტუს სამეფო, ურარტული წყაროები.—ძახიქ, თბ., 1990. გვ.272.

⁹ Н.В.Арутюнян. Биайнили (Урарту), Ер., 1970, с.184.

¹⁰ Н.В.Арутюнян. Топонимика Урарту, Ер., 198, с.33, 97.

ჩვენი აზრით, ზემო აღნიშნულიდან გამომდინარე „ქვეყანა არდარაკიხი“ და მისი ქალაქი არაა სამეხარია არზრუმის რაიონის სამხრეთ-დასავლეთით, ევფრატის ზემო წელის მიდამოებში, ხალდირიულხის, აშკალაშისა და შაშქის მეზობლად.

დ.ტიელიორის ქურთისქანში მოგზაურობის (XIX ს. 60-იანი წწ.) აღწერებში მოიპოვება შემდეგი ცნობა: ტერჯანის (ანტიკური დერჯანი) ნანგრევების შემდეგ მივედით თვალწარმატად და მოსავლიან ხალდის დაბლობზე.¹¹ ჩვენი აზრით, აღნიშნულ მიდამოებში მდებარეობდა არდარაკიხის მეზობელი ხალდირიულხი თავისი ცენტრით ქალაქ ხალდირით (ანუ ხალდით). შემდეგ ნათქვამია გავიარეთ სოფლები ანდარა, მეხერანი. ხალდის დაბლობის შემდეგ გავიარეთ ბატმან-სუ სოფელ ბაშ-კაიასთან.¹² მაშასადამე, ტერჯანის დაბლობის შემდეგ, რომელსაც ძველად ხალდის დაბლობიც ეწოდებოდა, მოგზაური წასულა დასავლეთისაკენ, რამდენადაც სოფელი ბაშკაია აქვე მდებარეობს.¹³ ამიტომ ბაშკაიასა და ტერჯანს შორის მოხსენიებულ ანდარას სახელწოდებაში უნდა შევიცნოთ ურარტული არდარა.

მაშასადამე, უნდა ვიფიქროთ, რომ ქვეყანა არდარაკიხი მდებარეობდა ხალდის დაბლობსა და სოფელ ბაშკაიას მიდამოებამდე. სწორედ აქ იყო განლაგებული სოფელი ანდარა, რომელიც ფონეტიკურად ახლოს დგას არდარასთან. გ.შტრეკერი ტერჯანის ოლქში სოფელ პეკერიჯში (ევფრატის სანაპიროზე) მიუთითებს უცხო წარწერებს, რომლებსაც ვერ კითხულობენ. თვითონ მას მიაჩნია სირიული.¹⁴ ურარტული ლურსმული წარმოშობილია ასურული ლურსმულიდან და უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს წარწერა ამ მიდამოებში ურარტელების ბატონობის დროსაა შესრულებული, ისევე როგორც ერზინჯანის წარწერა.

ამრიგად, არდარაკიხი დაიანის უკიდურეს სამხრეთში (სამხრეთ-დასავლეთში) უნდა მოთავსდეს ხალდირიულხისა და შაშილუს (საწილო) ქვეყნების სიახლოვეს.

სად მდებარეობდა ქვეყანა კაბილუხი?

¹¹ Д.Тейлор. Путешествие по Курдистану.-ИКОИРГО, Тб., 1894, с.62.

¹² იქვე, გვ.62-63.

¹³ თურქეთის ფიზიკური რუკა რუსულ ენაზე (მასშტაბი 1:2000000), გამოცემის ადგილი და წელი მითითებული არ აქვს.

¹⁴ В.Штреккер. Очерки верхнйй Армении.-ИКОИРГО, Тб., 1894, с.32.

იმავე დ.ტეილორის ცნობით, ქურდისტანის ფაშალიკის დედაქალაქია დიარბექირი, ხოლო გისპარიტა (ძველი წყაროების ჰისპირიტიდა, შუპრია) არის ქურდისტანის ისპერტის სამუდირო.¹⁵ სტრაბონის (ძვ.წ. 64-ახ.წ. 24 წწ.) გადმოცემით სისპირიტიდაში მდებარეობს კაბალა, რომლის ახლოს მდებარე ოქროს მადნების ხელში ჩასაგდებად ალექსანდრე მაკედონელმა მენონი ჯარისკაცებით გაგზავნა. ბერძენი გეოგრაფის მიხედვით, სისპირიტიდა კატაონების (ხატები, ხეთები) ოლქის აკლისენას გვერდით თავსდება.¹⁶ ანტიკური ხანის კაბალა კალბას სახელწოდებით მოიხსენიება ჯერ კიდევ ასურეთის მეფის ასარქადონის დროინდელ ტექსტში.¹⁷

აქვე გასათვალისწინებელია ერზინჯანის სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ტერჯანის სამხრეთ-დასავლეთით დღეს არსებული ტოპონიმი კაბადალი. ძველი კაბადას სახელი ფონეტიკურად ახლოს დგას კაბილუხთან (შეად. კაბილ-უხი). მაშასადამე, ასურული კალბა, ანტიკური კაბალა და თანამედროვე კაბადალი სრულიად შესაძლებელია, რომ იყოს ურარტულ წყაროებში დამოწმებული ქვეყნის სახელწოდება კაბილ-უხი. ამ ტერმინში „უხი“ (ეხი, ხი) შესაძლებელია ქართველური (სვანური) კუთვნილების აღმნიშვნელი სუფიქსი იყოს. მაშასადამე, კაბილუხი ნიშნავს კაბილების (ანტიკური კაბირები?) ტომის ქვეყანას.

სოფელი ანდარა საქართველოს ტერიტორიაზე სხვაგანაც დასტურდება. გურჯისტანის ვილაეთის დიდი დავთრის მიხედვით სოფელი ანდა შედიოდა ჭაჭანაქის რაიონში ურაველის, ტბეთის, ბორჯომის, მამაჭიხეთისა და სხვა სოფლებთან ერთად.¹⁸ ისტორიული ქართლისა და მის მოსაზღვრე რაიონებში ამჟამადაც დასტურდებიან ტოპონიმები იმავე ფუძით: არდასუბანი, ვარდაქარი, ვარდაშენი, ვარდისუბანი (რამდენიმე), ირდასუბანი, ართანა, ვარდიანი და სხვა.¹⁹ კოლა-არტაანის ოლქის (დღეს თურქეთშია მოქცეული) უძველესი ქართული ქალაქის არტაანის

¹⁵ Д.Тейлор. Путешествие по Хурдистану, с. 39,63.

¹⁶ Страбон. География, Л., 1964, с.477, 499.

¹⁷ პ.ინგოროვსკა. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ.510.

¹⁸ გურჯისტანის ვილაეთის დიდი დავთარი, წ. II, თბ., 1941, გვ.12.

¹⁹ ი.ბაგრატიონი. ქართლ-კახეთის აღწერა, თბ., 1986, გვ.34, 47, 51, 52, 68, 70, 72.

(თანამედროვე არდაგანი) სახელი კავშირშია იმავე ფუძესთან არდა-ართა-სთან. შესაძლებელია მსგავსი წარმოშობის იყოს სხვა ქართული ქალაქები: ართვინი, არტანუჯი, არდანი და სხვა, პირველი ორი თურქეთს აქვს მიტაცებული. ამგვარი ფუძით ქვეყანა (ოლქი) ურარტუშიც მოიხსენიება, ვანის ტბის ჩრდილოეთით, სახელწოდებით არტარაფშა თუ არდარაფშა.²⁰ ფშა-ქართულში მდინარის პირა გამონაჟონ წყაროს ან ჭაობიანი ადგილიდან გამომდინარე გრუნტის წყალს ნიშნავს.²¹

ტერმინი ანდა-არდარა ფონეტიკურად ახლოს დგას სვანურ სიტყვასთან „ანდაუ“-სთან, რომელიც ნიშნავს „მწყემსს“.²² ღიაოხის ქვეყანა, როგორც ურარტული ტექსტებიდან ჩან, იყო მეცხოველეობის მაღალგანვითარებული ქვეყანა. გამორიცხული არაა, რომ ტერჯანისა და ერზინჯანის დაბლობ-მდელოებზე სწორედ ასეთი სახელის (მწყემსი) მქონე სოფელი წარმოშობილიყო, რაც საფუძვლად დაედო ჯერ სოფლის, ხოლო შემდეგ ქვეყნის სახელწოდებას. მეგრელებს ჰყოლიათ ღვთაება ანთარი“, რომელიც წარმოადგენდა მესაქონლეობისა და ნადირების მფარველ ღვთაებასა და რ შენაცვლება ქართველურ ენებში იშვიათ მოვლენას არ წარმოადგენს. ანთარის ბოლოშეკვეცილ და ანთა-დ ქცეული ფორმისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი მეგრული ღვთაების ორთას სახელიც. კოლხურ მითოსში ანთარი-მეცხოველეობის მთავარი ღმერთი იყო.²⁴ მაშასადამე, ანთარა-არდარა ფონეტიკური სახესხვაობებია ერთი და იგივე კერპისათვის, და, ვფიქრობთ, რომ ასეთ გარემოებას უნდა ჰქონდეს ადგილი ურარტულ წყაროების ქალაქისა და თემის (არდარა) და თანამედროვე შესაბამისი ქალაქის (ანდარა) სახელებს შორის.

ღვთაებების ვარდა და არდარა (არდი, არდინი) სახელიდან მომდინარეობს ქართული ადამიანის საკუთარი სახელები არდა, არდანი. არდი ძველი სვანური ისტორიული სახელია.²³ საქართველოში გავრცელებული გვარებია: ვარდაია, ვარდია,

²⁰ Н.В. Арутюнян. Бивъинили (Урарту): с.305, ком.

²¹ აღ.ლღონტი. ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984, გვ.555.

²² ეთოფურია, მ.ქალღანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 52.

²³ ივ.ჯავახიშვილი. თხზ. ტ. I, გვ. 154, 155.

²⁴ ო.ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ.187.

²⁵ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, თბ., 1988, გვ.540.

ვარდიძე, ვარდანიძე, არდიშვილი და ა.შ. ქართული ლექსიკონის მიხედვით არდი-შინაური ვარდაცაჭკაჭკა.²⁶

სახელწოდება კაბალა-კაბილუხიც ძველ ქართულ სამყაროს უკავშირდება. ქართული ლექსიკონის მიხედვით კაბალა განმარტებულია, როგორც „ქირით გაცემული ხარი“,²⁷ ან საქონლის გაბარება გამოსაკვებად.²⁸ რაჭულ დიალექტში კაბალა-ურმის ღერძში გაყრილ რკინის რიკს, ჩალხს აღნიშნავს.²⁹ ეს ტერმინიც მეცხოველეობასთან არის დაკავშირებული. ამგვარი ტოპონიმები საქართველოშიცაა გავრცელებული, კაბალი მდინარე და სოფელია ლაგოდეხის რაიონში.³⁰

როგორი იყო არდარაკიხისა და კაბილუხის ქვეყნების ეთნიკური შემადგენლობა? ქვეყანა არდარაკიხი, როგორც აღინიშნა ლოკალიზდება ხალდის დაბლობის დასავლეთით, რომლის ტერიტორიაზე სხვადასხვა წყაროების ძველადმოსავლური, ანტიკური, ფეოდალური) გათვალისწინებით მოსახლეობდნენ ხალდები. ისიც გასათვალისწინებელია, რომ აღნიშნული ქვეყნის ტერიტორია ანტიკურ ხანაში მოთავსებული იყო ღერ-ძანის (იგივე ღერ-ჭანის) ოლქში, ე.ი. იგი შედიოდა ჭანების განსახლების არეალში. არდარაკიხის მეზობელი კაბილუხის მოსახლეობაც უნდა ვივარაუდოთ, რომ სვანურენოვანი იყო. კაბილუხის ტერიტორია ანტიკურ ხანაში სისპირიტიდის საზღვრებში ექცეოდა. სისპირიტიდებს მკვლევარები მიიჩნევენ სასპერების ტომის განშტოებად ან მათ შორის იგივეობის ნიშანს სვამენ. მაშასადამე, არდარაკიხისა და კაბილუხის ტერიტორიაზე მოსახლე ჭანები, ხალდები და სასპერები სვანური წარმომავლობის ტომები იყვნენ, სასპერები შესაძლებელია აღმოსავლურ ქართული ტომი ყოფილიყო. აღნიშნულ ტერმინთა ლინგვისტური ანალიზი, სწორედ ასეთი დასკვნის გამოტანის საშუალებას იძლევა.

ამრიგად, ურარტულ წყაროში დამოწმებული ქვეყნები – არდარაკიხი და კაბილუხი დიოხის უკიდურეს სამხრეთში, ხალღირიულხის, ბალთულხისა და შაშქის მეზობლად უნდა

²⁶ ს.-ს. ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული, I, გვ.59.

²⁷ ნ.ჩუბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961, გვ.241.

²⁸ ქართული კილო-თქმათა ზიტყვის კონა, თბ., 1984, გვ.265.

²⁹ რაჭულ. დიალექტის ლექსიკონი, თბ., 1987, გვ.56.

³⁰ ალ.ლლონტი. ტოპონიმური ძიებანი, III, თბ., 1981, გვ.52.

მოთავსდნენ. ამ ქვეყნების მოსახლეობა წარმომავლობით სვანურ-ქართული უნდა ყოფილიყო, უფრო სვანური.

ღაიაენი-ღიაოხი
(ტერიტორია, საზღვრები)

ურარტუს მეფის პენუას (ძვ.წ. IX-VIII სს. მიჯნა) წარწერა, რომელიც არზრუმის მიდამოებში კლდეზეა ამოკვეთილი, მოგვითხრობს ღიაოხისა და მისი „სამეფო ქალაქის“ შაშლუს დაპყრობის შესახებ. უეჭველია, ეს ტერიტორია ძვ.წ. IX-VIII საუკუნეთა მიჯნაზე ღიაოხს ეკუთვნოდა. ამ მიდამოების ღალაშქრვის შესახებ მოგვითხრობს ასურეთის მეფე სალმასარ III (ძვ.წ. 859-824 წწ.). მას მიუღწევია არზრუმის მახლობლად მდებარე დას. ეფრატის (ყარა-სუს) სათავეებთან და აქ ღაიაენის ქვეყნის მეფე ასიასაგან მიუღია ხარკი.¹

აკად. გ.მელიქიშვილს მიაჩნია, რომ არზრუმისა და ყარა-სუს სათავეების რაიონი ღიაოხის სამხრეთი პერიფერია უნდა ყოფილიყო. ამ გაერთიანების საზღვარი ჩრდილოეთის მიმართულებით ზაბახამდე (ჯავახეთი) და ხუშანამდე განივრცობოდა. ღიაოხის ერთ-ერთი ოლქი - ხუშანი (ხუშალხი) მოგვიანებით კულხას (კოლხა) ქვეყნის საზღვრებში გვხვდება.

ღაიაენის ლოკალიზაციას არაერთგზის ეხება აკად. გ.მელიქიშვილი. სამხრეთ მიჯნებს იგი ზემოთაღნიშნული ტერიტორიით, ხოლო ჩრდილოეთისას - შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროებამდე მდებარე რაიონებით შემოფარგლავს.⁴

ვ.ავდიევის აზრით, ღიაოხის ტომთა გაერთიანებას ეჭირა ვრცელი ტერიტორია ვანის ტბიდან ჩრდილო-დასავლეთით ეფრატის ზემო დინების რაიონში და შემდგომ ჩრდილოეთისაკენ და ჩრდილო-აღმოსავლეთით შავი ზღვის მიმართულებით.⁵ შ.ასათიანი მიიჩნევს, რომ ღაიაენ-ღიაოხის ქვეყანა მდ. ეფრატის სათავეებიდან მდ. ჭოროხის შუა წელამდე წვდებოდა. ასეთ თვალსაზრისს, მისი აზრით, ურარტულ წყაროებში ღიაოხის

¹ Г.А.Меликишвили. Урартские клинообразные надписи, М., 1960, с. 36, 37.

² გ.მელიქიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს... გვ. 364.

³ გ.მელიქიშვილი. ურარტუ, თბ., 1951, გვ. 33; მისივე: К истории... с. 176-177; УХН, с. 58; Наири-Урарту, Тб., 1954, с. 59.

⁴ გ.მელიქიშვილი. ურარტუ, გვ. 33, 141; შეადრ: Наири-Урарту-ში მოთავსებული რუკა.

⁵ В.И.Авдиев. История древнего востока, М., 1953, с. 465, 472-473 (მოთავსებული რუკა).

ქვეყნის მეზობლად ბიანის და ხუშალხის დასახელება მოწმობს, რომლებიც მდინარეების თორთუმისა და ოლთისის შესაყარის ჩრდილოეთით თავსდებიან. ეს სახელები ბანას, ხოშის, ხოშაქის ფორმით ახლაცაა შემორჩენილი.⁶

ჟურნალ „ВДИ“-ის კომენტატორის აზრით, ასურეთის მეფეების ტიგლათფილესერ I და სალმანასარ III (ძვ.წ. 859-824 წწ.) დროს დაიანის ტერიტორია ქბათუმის მიდამოებამდე ვრცელდებოდა.⁷ დაიანის შავი ზღვის სანაპირო ზოლში მდებარეობის შესახებ აზრი გამოთქვას სხვებმაც. ზოგიერთი დიაოხის ლოკალიზაციას ევფრატის სათავესა (მურად-სუ) და მდინარე ოლთისს შორის მოთავსებული ტერიტორიით განსაზღვრავს.

ნ.ნიკოლსკის ვარაუდით, დიაოხი განლაგებული იყო არაქსის დაბლობის ახლოს და შეხების წერტილი ჰქონდა მანანის ქვეყანასთან.⁹

გრ. კაპანციანის მითითებით ჰიუბშანი და შანდა დაიანს ათავსებენ სუხმას აღმოსავლეთით, მურად-ჩაის ქვემო დინების დაბლობში. თვითონ კი დიდი გაერთიანების მდებარეობს მდ.არაქსის ჩრდილო ნაწილით განსაზღვრავდა.¹⁰

ი.მანანდიანის აზრით, დაიანი მდებარეობდა თანამედროვე სოფელ მელტის აღმოსავლეთით მდ. არაქსის აუზში. აქედან იგი განიერცობდა ტაოს რაიონისაკენ.¹¹

ნ.არუთიანიანის შეხედულებით დაიანი გადაჭიმული იყო არზრუმის ჩრდილოეთითა და ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან

⁶ შ.ასათიანი. ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ონამასტიკა ასურულ და ურარტულ წერილობით წყაროებში. - საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია, თბ., 1993, გვ. 11-12.

⁷ И.М.Дьяконов. Ассиро-Вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, №2, с.300, схолио I.

⁸ Всемирная история, Т.I.M.. 1956. 516-517 გვერდებს შორის მოთავსებული რუკა; Н.В.Арутюнян. Биайнили (Урарту), Ер., 1970. თანდართული რუკა; Б. Пиотровский. Ванское царство (Урарту), М., 1959, с. 79.

⁹ М.В.Никольский. Клинообразные надписи Закавказья.-МАК, вып.V, М., 1896, с.14,88.

¹⁰ Гр.Капанцян. Хайаса- колибель армян, Ер., 1948, с.15, ком. 1,182.

¹¹ Я.А.Манандян. О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ер., 1956, с.28,31.

ევფრატის ზემო წელისა და ჭოროხის შუა დინების მიდამოებამდე. მასვე ეკუთვნოდა ზივინისა და უხტას რაიონები. სამხრეთი საზღვრები დაიოხის აღზევების ეპოქაში შეიძლება მიდიოდა არზრუმის ახლოს. მენუას მეფობის პერიოდში არაქსის სათავეს ჩრდილოეთიდან შედიოდა ამავე გაერთიანებაში.¹²

დ.ლენგის მიხედვით დიაოხები მოსახლეობდნენ ურარტუს ჩრდილო-დასავლეთით ევფრატის, არაქსის სათავეებთან და ჭოროხის ზემო წელის აუშში.

თ.ქემერტელიძეს დიაოხის საზღვრებში ჰაიასა-აცი შეჰყავს. მისი აზრით, ჰაიასა და დიაოხი სხვადასხვა პერიოდებში ერთი და იგივე ტერიტორიაზე განფენილი პოლიტიკური ერთეულები უნდა იყოს.

თ.მიქელაძის აზრით, დაიანს ადრეულ ხანაში აია, ხოლო მოგვიანებით კოლხა უნდა წოდებოდა.¹⁵ მეცნიერი არქეოლოგიური, ეთნოგრაფიული და წერილობითი წყაროების ანალიზის საფუძველზე იძლევა საინტერესო დაკვირვებებსა და დასკვნებს.¹⁶ მაშასადამე, გამოდის, რომ დაიანნი და მისი ტერიტორიის გარკვეული ნაწილი ზღვის სანაპირო ზოლის გასწვრივ ყოფილა გადაჭიმული. ზოგიერთი მკვლევარი კი პირიქით, გადაჭრით აცხადებს, რომ დაიანნი არასოდეს არ წარმოადგენდა ზღვის სანაპირო ქვეყანას.¹⁷ დაიანსა და შავ ზღვას შორის, ტიგლათფილესერ I მიერ დატოვებული წარწერით, „60 მეფის“ ქვეყანა არსებობდა. ესენი მოგვიანო ხანაში „კილხი-კულხას“ სახელის ქვეშ ერთიანდებიან. გ.მელიქიშვილმა ამასთან ერთად ყურადღება მიაქცია

¹² Н.В.Арутюнян. Биаинили (Урарту), Ер. 1970, с.42; его же. Топонимика Урарту, Ер., 1985, с. 70: იხ. აგრეთვე თანდართული რუკები.

¹³ Д.Ленги. Грузины (хранители святынь), М., 2004, с.61.

¹⁴ თ.ქემერტელიძე. საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი რეგიონი ძველ-აღმოსავლურ და ანტიკურ ხანაში, ავტორეფერატი, თბ., 1998, გვ. 3, 15.

¹⁵ თ.მიქელაძე. ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბ., 1974, გვ. 164-168; მისივე, К вопросу о периодизации истории древней колхиды, "Вопросы древней истории", IV, Тб., 1973, с. 126-155.

¹⁶ იქვე.

¹⁷ ო.ლორთქიფანიძე. არგონავტიკა და ძველი კოლხეთი, თბ., 1986, გვ. 44; ო. ლორთქიფანიძის აზრით, დაიანის ტერიტორია ისტორიული ტაოს მიწაწყალს ემთხვეოდა (იქვე).

ტიგლათფილესერ I წარწერაში კიდევ ერთ ცნობას, რომელშიც ასურეთის მეფე თავისთავს უწოდებს „ნაირის ქვეყნის დამპყრობელს თუმედან დაიენიმდე (აგრეთვე), კილხის ქვეყნის დამპყრობელს ვიდრე დიდ ზღვამდე“.¹⁸

ამ ცნობების საფუძველზე აშკარად ჩანს, რომ დაიენის გაერთიანების ტერიტორია შავ ზღვას ვერ წყდებოდა. თუ გავითვალისწინებთ ასურული წყაროს ცნობას, მაშინ გამოდის, რომ დაიენსა და შავ ზღვას შორის კოლხაა მოსათავსებელი. ასე, რომ კოლხა საძებარია არა დაიენის ჩრდილოეთით, ე.ი. შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს გასწვრივ, არამედ სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე.¹⁹ თუ გავითვალისწინებთ, იმ გარემოებასაც, რომ საკუთრივ კოლხები ტრაპეზუნტის მიდამოებშიც მოსახლეობენ, მაშინ ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ დაიენ-დიაოხსა და კოლხას შორის საზღვარი ძირითადად მდ. ჭოროხის ხაზით უნდა განისაზღვროს. ურარტულ მეფეთა მიერ დალაშქრული თუ დაპყრობილი ოლქები მდ. ჭოროხის აღმოსავლეთ მხარესაა საძებარი.

არგიშტი I-ის მიერ ვანის კლდეზე დატოვებული წარწერა მოგვითხრობს, ურარტუს მეფის მიერ დიაოხის დაპყრობის შესახებ. წყაროს ცნობით, არგიშტი I დაუპყრია ქვეყანა შერიაზი, მისულა ქ. ფუთემდე. მარცხნივ მისგან არსებულა ქვეყნები ბიანი და ხუშანი, ხოლო მარუენივ-თარიუნი და ზაბახაე.²¹

ამ წარწერიდან ჩანს, რომ ზემოთ აღნიშნულ ქვეყნებს შორის ცენტრალური ადგილმდებარეობა ეკავა შერიაზის ქვეყანასა და ქ.ფუთეს. როგორც ცნობილია, თარიუნი და ზაბახაე ლოკალიზდება მტკვრის სათავეების მიდამოებით, ჩილდირის ტბის დასავლეთითა და ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე რაიონებით,²² ამიტომ ხუშანი და ბიანი საძებარია აღნიშნული ტერიტორიის

¹⁸ Г.А.Меликишвили. Кистории древней Грузии, с. 180, 184-185.

¹⁹ ზ.ხაზუტაიშვილი. ქობულეთის „ქვეყანა“, I, ბათ., 1995, გვ. 73; ს.გოგიტიძე. აია-კოლხეთის ქვეყნის ადგილმდებარეობის ძიების ისტორიიდან, ბათუმის ნ.ბერძენიშვილის სახ. სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის 1997 წლის ფონდები.

²⁰ В.В.Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, ВДИ, 1948, №1, с. 270.

²¹ Г.А.Меликишвили. Урартские клинообразные надписи, М., 1960, с.212.

²² Там же, с. 177, 212; Н.Б. Арутюнян. Биайнили (Урарту), Ер., 1970, с.193,403.

დასავლეთით ჭოროხის ხეობაში, შავშეთსა და არზრუმის სანახებს შორის.

ხუშანისა და ბიანის ქვეყანა, რომ შავშეთის სამხრეთითაა საძებარი, კარგად ჩანს, იმავე ურარტუს მეფის მიერ სურბ საპაკის ეკლესიის სტელაზე ამავე წლის ამბების გადმოცემისას. აქ ნათქვამია: „... მივედი (?) ბიას ქვეყნამდე. გავემართე მე (სალაშქროდ) დიდის ქვეყნის წინააღმდეგ, ქალაქ ზუას წინააღმდეგ...“²³

მონათხრობიდან ჩანს, ხუშანისა და ბიას ქვეყანა შავშეთის ქვეყნისა და ქ.ზუას სამხრეთით მდებარეობდა. რაც შეეხება ზუას ლოკალიზაციას იგი ისაზღვრება ურარტუს სხვა მეფის მენუას წარწერით: „მივედი შეშეთის ქვეყნამდე, ქალაქ ზუამდე.“²⁴ აქვე გასათვალისწინებელია სარდური II-ის მიერ 750 წლის ახლო დროით დათარიღებული წარწერის ერთი მონაცემიც. ურარტუს მეფეს ბრძოლა უხლება კულხას წინააღმდეგ უკვე ყოფილი დაიანის ტერიტორიაზე—ხუშალხი//ხუშანის ქვეყანაში.

მაშასადამე, ხუშანი საძებარია დიაოხის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთში, იქ სადაც დაიანს ჰქონდა შეხების წერტილი კულხასთან. სარდური მეფის სხვა წარწერიდან ჩანს, რომ ხუშანი მდებარეობდა კულხას ერთ-ერთი ოლქის კულხახალის და ქალაქ ილდამუშას (არტანუჯის) სამხრეთით. საძიებელ მიდამოებში გვაქვს ტოპონიმები რომელთა ფონეტიკური სიახლოვე საძიებელი ქვეყნის სახელწოდებასთან აშკარაა.

როგორც აღინიშნა ხუშანი//ხუშალხი მდ.ოლთისის ჭოროხთან შეერთების ორივე მხარეზე უნდა მოთავსდეს. საფიქრებელია, რომ ეს ოლქი დღევანდელ ქალაქ ისპირის მიდამოებამდე ვრცელდებოდა, ხოლო ჩრდილოეთის მიმართულებით დიდის ოლქამდე აღწევდა. ეს უკანასკნელი ჭოროხის ხეობის აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარეობდა. ამ ქვეყნის ტერიტორიაზე თუ მის სიახლოვეს, შეშეთის სამხრეთით საძებარია ქალაქი ზუა. ვერ დავეთანხმებით ნარუთინიანს, რომელიც მიუთითებს, რომ ზუა (ზუაინა) საძებარია დიაოხის სამხრეთში, არზრუმის რაიონში, თანამედროვე დასახლებული პუნქტის ზივინის

²³ Г.А.Иеликишвили. Наир-Урарту, Тб., 1954, с.215.

²⁴ Г.А.Иеликишвили, УКН. с.158.

²⁵ Там же, с.279.

მიდამოებში.²⁶ დიდის ჩრდილოეთით განლაგებული იყო ოლქი კულხახალი. მის ადგილმდებარეობას მისი მთავარი ცენტრის ილდამუშა-არტანუჯის იგივეობის მიხედვით ვსაზღვრავთ.²⁷ როგორც ჩანს, კულხახალი კლარჯეთის თავდაპირველი ფორმა უნდა იყოს (შეადარე: კულ-კოლ-კალ-კლ).

ღიაოხის უკიდურეს ჩრდილოეთში შეშეთი თავსდება. მთა შეშე ჯერ კიდევ ასურეთის მეფის ტიგლათფილესერ I ძვ.წ. 1112 წლის წარწერაში მოიხსენიება.²⁸ ურარტული მენუაც იკეეხნის „მიველი შეშეთის ქვეყნამდე, ქალაქ ზუა(მდე)“. შეშეთის მოგვიანო ხანის შავშეთში გაიგივება ეჭვს არ იწვევს. იგი დღევანდელ ქალაქ შავშათის რაიონს ემთხვევა.²⁹ ასურული (მთა „შეშე“), ურარტული (ქვეყანა „შეშეთი“) და ქართული („შეშის მთა“, „შავშეთი“) ტერმინების იდენტიფიკაციის საფუძველს იძლევა დასახელებული წყაროების ცნობათა ინფორმაციული მსგავსება და ტერმინების ლინგვისტური ანალიზი.³⁰ ნ.არუთინიანი მიიჩნევს, რომ მთა შეშე და ქვეყანა დაიანე იყვნენ მეზობელი გეოგრაფიული ობიექტები ნაირის ჩრდილოეთ მხარეში. ურარტული წყაროს შეშე(თინა)ში მთა იგულისხმება, რომელიც ღიაოხის ტერიტორიაზე მდებარეობდა. მკვლევარი იქვე სქოლიოში მიუთითებს, რომ ისინი შესაძლებელია ერთი და იმავე გეოგრაფიული ერთეულის შემადგენელი ნაწილები იყვნენ. ნ.არუთინიანი თავისი ნაშრომის სხვა ადგილას აღნიშნავს, რომ იაზილიტაშის წარწერის მიხედვით მთა შეშე განლაგებულია

²⁶ Н.В.Арутюнян. Бийнили (Урарту), Ер., 1970, с.161-186. 193.

²⁷ ს.გოგიტიძე. ასირიულ-ურარტული ცნობები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს შესახებ (ძვ.წ. IX-VIII სს. შუა ხანები), ბათუმის ნ.ბერძენიშვილის სახ.სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის XXI რესპ. სამეცნ. სესიის მოხსენებათა თეზისები, ბათ., 1993, გვ.3.

²⁸ Тиглатпиласар I. Надпис на глиняном цилиндре. ВДИ, 1951, №2, с.273.

²⁹ П.Н.Ушаков. К походам урартиицев в Закавказье в IX и VIII вв. до н.э. - ВДИ, 1946. №2, с.32; Г.А.Меликишвили. Наир-Урарту, с.60; მისივე, ქართველი ხალხის წარმოშობის საკითხისათვის, თბ., 1953, გვ.21.

³⁰ გ.მაისურაძე. აღმოსავლურთურქულ ტომთა კვალი ძვ.წ. XII საუკუნის სამხრეთ-დასავლეთ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე-ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევები, თბ., 1991, გვ.18-25.

³¹ Н.В.Арутюнян. Бийнили (Урарту), с.428-439.

დიაოხის ქვარგლებში ან პარხარის მთის ჩრდილოეთ საზღვარზე.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ თითქოს არგეშთი I ღროს დიაოხის გაერთიანებაშივე შედიოდა ვიტერუხი.³³ თუ აჭარაც ვიტერუხის შემადგენელი ნაწილი იყო,³⁴ და ვიტერუხის ცენტრს ოძრზე წარმოადგენდა,³⁵ მაშინ გამოდის, რომ თითქოს დაიაენ-დიაოხი ჩრდილოეთის მიმართულებით კიდევ უფრო შორს განივრცობოდა. მაგრამ ასეთი შეხედულება უსაფუძვლო უნდა იყოს. ჩვენი აზრით, დაიაენს მთელი ჩრდილოეთი საზღვარი (გარდა ჩრდილო-დასავლეთისა) უიტერუხთან უნდა ჰქონოდა. ვფიქრობთ სწორადაა ახსნილი სამეცნიერო ლიტერატურაში ვიტერუხ-ოძრზე-ბიძერების იგივეობის საკითხი.³⁶ სარდური II დაიაენის ყოფილი ერთ-ერთი ჩრდილო ოლქის (ხუშანი), რომელიც 743 წელს უკვე კოლხას ეკავა, დალაშქრის შემდეგ მიემართება უიტერუხის ქვეყნის წინააღმდეგ.³⁷ მაშასადამე, არტანუჯის მიდამოების ჩრდილოეთით გადიოდა უიტერუხის საზღვარი.

უიტერუხი (ჭართა გაერთიანება) დიაოხს ეტყობა ჩრდილო-აღმოსავლეთ სექტორშიც ეკვროდა. სარდურ II მიერ უიტერუხისაგან ჩამოჭრილი 3 თუ 6 ოლქი,³⁸ სწორედ ამ მხარეშია საძებარი. ეს ოლქები თავის მნიშვნელოვან ქალაქ ურაიანთან ერთად, სადაც ურარტუს მეფემ დაპყრობილი ტერიტორიის მეთვალთვალებდ, თუ გამგებლად თავისი მოხელე დანიშნა, არტაანის ჩრდილოეთით უნდა მოთავსდეს.

³² იქვე, გვ.159, 417.

³³ შვარშანიძე. ნარკვევები შუა საუკუნეების აჭარის ისტორიიდან. ბათ., 1974. გვ.12.

³⁴ იქვე.

³⁵ ს.გოგიტიძე. აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის, ბათ., 2002, გვ.68, 76, 104-106.

³⁶ П.Н.Ушаков. Ук.соч., с.36-37; Г.А.Меликишвили. К истории... с. 82, 114 и др.; ს.გოგიტიძე. აჭარის ეტიმოლოგია და ბიძერების ტომის საკითხი, ჟურნ. „ჭოროხი“, „ჭოროხი“, 1996, №1; მისივე, კიდევ ერთხელ მაჭახლის ეტიმოლოგიის შესახებ, ჟურნ. „ჭოროხი“, 1996, №3.

³⁷ გ.მელიქიშვილი. ურარტუს სამეფო. ურარტული წყაროები.-ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბ., 1990, გვ.293.

³⁸ Археологическая экспедиция 1916 года в Вань, доклады Н.Марра и И.Орбелли. Петербург, 1922, с.49; Г.А.Меликишвили. УЖН, с.279.

გ.მელიქიშვილის გამოკვლევით ურარტულ წყაროებში დასახელებული ურიეიუნი//ურაია ძველ ქართულ წყაროებში მოხსენიებულ ქალაქ „პურის“ სახელს უნდა შეეფარებოდეს.³⁹ პური/ვურის

ქვეყანა და არტაანის ქვეყანა სომხურ და ქართულ წყაროებში სინონიმებია.⁴⁰

დაიაენის ჩრდილო-აღმოსავლეთით განლაგებული იყო არგიშტი I-ის მიერ მოხსენიებული ორი ქვეყანა—თარიუნი და ზაბახაე. წყაროში ნათლად არ ჩანს ეს ოლქები დაიაენის საზღვრებში შემოდიოდა თუ მის გარეთ რჩებოდა.

ლიაოხის ზემოთ აღწერილი ოლქების პარალელურად, ე.ი. ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ მდებარეობდა შემდეგი ქვეყნები (როგორც ჩანს, ისინი ამ დიდი გაერთიანების ფარგლებში ექცეოდნენ) ბიანი, ულთუზა, შერიაზი და სხვები.

არგიშტის წარწერიდან ჩანს, რომ ხუშანის გვერდით ბიანი უნდა მოთავსდეს.⁴¹ ბიას ქვეყანას ჩრდილოეთიდან ქვეყანა დიდინი, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთიდან ხუშანი ეკეროდა. ბიანი დაიაენის ერთ-ერთი უკიდურესი აღმოსავლეთი პროვინცია უნდა ყოფილიყო. მის ლოკალიზაციას ჩვენ ვახდენთ მდ. ოლთისის ხეობაში მდებარე ბანას სახელის მიხედვით. ურარტული წყაროების მონაცემებიდან ირკვევა, რომ ბიანას აღმოსავლეთიდან ესაზღვრებოდნენ მტკერის სათავეებსა და მის მიდამოებში განლაგებული ქვეყნები - ზაბახა და კუარზანი. შესაძლებელია, ამავე ბიანას ოლქს უკავშირდებოდეს მოგვიანებით, ძვ.წ. 750 წელს, სარდური II წარწერის აბიანი (სადაც „ა“ პრეფიქსი უნდა იყოს) და არგიშტი I-თან დასახელებული ქვეყანა ბია (სუფიქს „ანი“-ს გარეშე), მით უმეტეს, რომ მისი ქალაქი იდია მოგვიანო ხანის იდისთან⁴² (იდეასთან⁴³) შეიძლება გაიგივდეს.

³⁹ გ.მელიქიშვილი. აღმოსავლეთი მცირე აზიის უძველესი ეთნონიმიკის შესწავლისათვის, მოამბე, 1961, №3, გვ.96.

⁴⁰ ა.აბდალაძე. ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI საუკუნეებში, თბ., 1988, გვ.224-226.

⁴¹ Г.А.Меликишвили. УКН. с. 235; როგორც ჩანს, ედება ნ.არუთუნიანი, როცა წერს, რომ ხუშანი და ბიანი ლიაოხის სამხრეთით (სამხრეთ-დასავლეთში) უნდა მოთავსდესო (დასახ. ნაშრ., გვ. 184. ნაშრომის სხვა ადგილას ამ ქვეყნებს ლიაოხის დასავლეთით ათავსებს, გვ. 406).

⁴² პ.ინგოროვსკა. გიორგი მერჩულე, გვ. 466, 492.

ხუშანის სამხრეთით და ბიანის დასავლეთით მდებარეობდა არგიშთი I-ის დროს, ძვ.წ. 784 წელს მოხსენიებული ქვეყანა ულთუზა.⁴⁴ ამ ოლქის სახელში შეიძლება მოგვიანო წყაროების ოლთისი დაინახოთ (ურარტულ ლურსმნულს არ გააჩნდა „ო“ მარცვალის აღმნიშვნელი და მას „უ“-თი გადმოსცემდა; შეად: კოლხა-კულხა, უიტერუხი-ოდრხე//უნძრხე-ოჭერუხი). იგი მდებარეობდა მდ. ოლთისის ზემო წელის მიდამოებში.

შერიაზის ქვეყნის დღეისათვის არსებულ რომელიმე ტოპონიმთან დაკავშირება არ ხერხდება. საგულგებელ ადგილას, ე.ი. ბიანის, ხუშანის და ზაბახაეს ქვეყნების სიახლოვეს, ამგვარი ეთნონიმიკური მასალა წარსულში (შულიანზი, შოროლთი, შერინზი) მოგვეპოვებოდა. ამ ქვეყნის ლოკალიზაციის დადგენისას იძულებული ვართ დავეყრდნოთ ძირითადად ისტორიულ-გეოგრაფიულ რეალებს. ვანის კლდეზე არგიშთი I მიერ ამოკვეთილ წარწერაში ვკითხულობთ: „...ღიაუეხის მეფე მეფედ დავსვი. დავიყარი შერიაზის ქვეყანა, ქალაქები დავწვი, ციხე-სიმაგრეები დავანგრეე; მივედი (?) ქალაქ ფუთემდე ... მარცხნივ-ქვეყანა ბიანი, ქვეყანა ხუშანი, მარჯვნივ შევიწყალე მე თარიუნის ქვეყანა. გავემართე (სალაშქროდ) ზაბახაეს ქვეყნის წინააღმდეგ...“

ხუშანისა და ბიანის ქვეყნების ადგილმდებარეობა უკვე გარკვეულია. მათ ჩრდილოეთით უნდა მოთავსდეს შერიაზის ქვეყანა, რომელიც წყაროს მიხედვით მდებარეობდა ზაბახას დასავლეთით და ალბად თარიუნიდან ჩრდილო-დასავლეთით. არ ჩანს ქ. ფუთე შერიაზის ქვეყანაში თუ შედიოდა, მაგრამ უდავოა, რომ იგი ამ ქვეყნის ჩრდილოეთით ან მის ჩრდილო ნაწილში და აბიანის ჩრდილო-აღმოსავლეთით უნდა მოთავსდეს. დასაშვებად მიგვაჩნია ფუთეს იდენტიფიკაცია ფორთასთან, კლარჯეთის ადრეფეოდალური ხანის საეპისკოპოსო კათედრასთან.

ბიანის სიახლოვესაა სამეხარი მენუას წარწერაში მოხსენიებული ქალაქი უტუხაი (...მივედი შემეთის ქვეყანამდე,

⁴³ Страбон. География. в 17 книгах, статьи и комментарии Г.А.Стратановског. М., 1964, с. 473.

⁴⁴ ნართუნიანი წერს, რომ ახლანდელ დროში ულთუზიანის ლოკალიზაციის შესახებ ვერაფერს ვიტყვით (დასახ. ნაშრ., გვ. 99).

⁴⁵ ჭმელიქიშვილი. ურარტუს სამეფო..., გვ. 274.

ქალაქ ზუა(მდე). ქალაქი უტუხაი...)⁴⁶. ჩვენი აზრით, ქ. უტუხაი ანტიკური და ფეოდალური ხანის საქართველოს მნიშვნელოვან ქალაქ თუხარისთან უნდა გაიგივდეს. გარდა იმისა, რომ იგი შავშეთის სიახლოვეს თავსდება და სახელებიც (შეადარე: უტუხაი-უტუხა-არ-ის-ი-ოთუხარისი-თუხარისი) ფონეტიკურად ახლოს დგანან ერთმანეთთან. გასათვალისწინებელია „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორის ცნობა, რომ ქ.თუხარისი ამ დროსაა წარმოქმნილი.

ღიაოხის გაერთიანების ერთ-ერთ სამხრეთ ოლქს წარმოადგენდა ქ. შაშილუს ქვეყანა (შეიძლება გაიგივდეს შაშქის ქვეყანასთან?). ქ. შაშილუს ქვეყანა დას. ევფრატის (ყარა-სუ) სათავეებთან ახლო მდებარე რაიონებშია საძებარი.

შაშილუს ქვეყანა, რომ ღიაენის სამხრეთ ნაწილში მდებარეობდა, ჩვენი აზრით, ჩანს შემდეგი ფაქტებიდან: 1. ის ყველაზე ახლო ოლქია ურარტუსთან.

2. ურარტელები მას იპყრობენ და ანადგურებენ ჯერ კიდევ ურარტულ წყაროებში ღიაენის ქვეყნის გამოჩენისთანავე.

3. ასურეთის მეფე სალმანასარ III მიდის ევფრატის სათავეებთან და მეფე ასიასაგან ხარკს იღებს.

4. ქ. შაშილუს განადგურების შესახებ წარწერა არზრუმის რაიონშია ნაპოვნი.

5. ურარტუმ შემლო ეს ოლქი თავის ფარგლებში შეეყვანა.

გ.მელიქიშვილის გამოკვლევით, ღიაოხის ფარგლებში შედიოდნენ მის მიერვე დაპყრობილი ტომები ბალთულხი, არდარაქიხი, შაშქი და კაბილუხი.⁴⁸ არგიშტი I ამ ტომების ტერიტორიაზე თავის მმართველებს სვამს. არდარაქიხი, ბალთულხის, ხალდირიულხის და შაშილუს ქვეყნის ახლომდებარე რაიონებშია საძებარი, რამდენადაც ხალდირიულხი და შაშილუ არზრუმის სანახებში თავსდება. ხალდის ქვეყნის (დერჭანის რაიონი) დასავლეთით არის ტოპონიმი ანდარა,⁴⁹ არდარაქიხის ფონეტიკური სიახლოვე მასთან გვაძლევს საშუალებას გამოვთქვათ ვარაუდი, რომ ურარტული წყაროს ეს

⁴⁶ იქვე, გვ. 272.

⁴⁷ Г.А.Меликишвили. К истории... 176; მისივე, УКН, с. 36, 37.

⁴⁸ Г.А.Меликишвили. Наир-Урарту. с.60.ასეთივე აზრისაა ნ. ართუთიანი: Бнайнили (Урарту). с. 184.

⁴⁹ Д.Тейлор. Путешествие по Курдистану.-ИКОИРГО. Тб., 1894, с.62.

ქვეყანა უნდა გაიგივდეს ამ სოფლის სახელთან.

ქვეყანა ბალთულხი, ჩვენი აზრით, უნდა გაიგივდეს ხეთური წყაროების ბალას ქვეყანასთან, რომელიც ხალდირიულხისა და არდარაქიხის სამხრეთ-დასავლეთით, ევფრატის ხეობაში თავსდება, ერზინჯანის დაბლობზე. აქვეა ურარტული ციხე-სიმაგრის ნაშთები და მენუას წარწერა აღმოჩენილი.⁵⁰ ციხე-სიმაგრე ამ ქვეყნის ურარტული მოხელის რეზიდენცია შეიძლება იყოს. არგიშთი შაშქის, არდარაქიხის, ბალთულხისა და კაბილუხის დაპყრობის შემდეგ მოგვითხრობს, რომ „(ჩემი) ოლქის მმართველები მე ადგილზე (იქ) დავსვი“.⁵¹

ბალთულხისაგან სამხრეთითაა საძიებელი კაბილუხი, ვიცით მხოლოდ ის, რომ კაბილუხი საძებარია შაშქის, არდარაქიხის, ბალთულხისა და ხალდირიულხის ახლოს,⁵² დერჯანის სამხრეთით. შესაძლებელია იგი უკავშირდებოდეს ანტიკურ წყაროებში მოხსენიებულ ქალაქ კაბალას და თურქეთის თანამედროვე ქალაქს კაბადალს.

ამ ცნობების მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, რომ ურარტუს სამეფოს შექმნამდე, ძვ.წ. IX-VIII სს. მიჯნამდე, დიაოხის აღმოსავლეთ საზღვრად შეიძლება ჩაითვალოს არაქსის სათავეების მიდამოები. აქვეა საძებარი ქვეყანა აბნულუანი, რომელიც ძვ.წ. VI-IV სს. ტაოხთა გაერთიანებაში (მატიენა) შედიოდა, ხოლო მოგვიანებით ძველი სომხური ოლქის ჰავნუნიკის ტერიტორიას წარმოადგენდა. შემდეგ საზღვარი ჩრდილოეთისაკენ მიემართება, მტკვრის სათავეში არსებულ კოლას მიმართულებით. ისტორიული ოლქები-კარნიფორა და კოლა ამ საზღვრებს მიღმა უნდა დარჩენილიყო. დიაოხის სამხრეთი მიჯნები მდ. ევფრატ-არტაანის წვდებოდა. ამ სექტორში ყველაზე უფრო უახლოვდებოდა ეანის ტბას (რა თქმა უნდა ურარტუს სამეფოს წარმოქმნამდე). აქ მისი მოსაზღვრე ქვეყნები იყვნენ სუხმა (სოხმი), აბარსიუნი (ეანის ტბის ჩრდილოეთით), არამალი (ეანის ტბის ჩრდილოეთით) და ი.მანანდიანის გამოკვლევით მელიდი (სოფელ მელტის მიდამოები), მაშასადამე, დაიაენი-დიაოხის სამხრეთი მიჯნა,

⁵⁰ Я.А.Манандян. О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ер., 1965, с.109.

⁵¹ გ.მელიქიშვილი. ურარტუს სამეფო... გვ.275.

⁵² იქვე.

ძველი ხაიას (პაიაში) ტერიტორიის ჩრდილოეთი პროვინციები წარმოადგენდა. მაგრამ ამგვარი მდგომარეობა დაიანს ეჭირა ასურული წყაროების მიხედვით, როცა ჯერ კიდევ ჩრდილომესოპოტამიური ურუატრი ვანის ტბის მიდამოებში გაბატონდებოდა და დაიანის წინააღმდეგ საომარ ოპერაციებს გამართავდა. ურარტული წყაროებიდან კარგად ჩანს, რომ ურარტუ თანდათანობით როგორ მიიწვედა ჩრდილოეთისა და ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით და როგორ იზრდებოდა სხვადასხვა ქვეყნების მათ შორის დიაოხის ოლქების ხარჯზე.

მასალების უქონლობის გამო დიაოხის გაერთიანების დასავლეთ საზღვრის დადგენა ძნელდება; როგორც ჩანს, იგი ყიზილ-ირმაკის სათავეს რაიონს წვდებოდა. მისგან უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთში სუხმა ჩანს. მდ.თერმოლონტის სათავეს მახლობლად შესაძლებელია დაიანს კულხასთან ჰქონდა შეხების წერტილი. არ გამოვერიცხავთ დიაოხის ამ მიმართულებით განვრცობას. თუ გავითვალისწინებთ ანტიკური წყაროების მათიენას კავშირს დაიან-დიაოხთან, უსაფუძვლო არ იქნებოდა გვევარაუდა, რომ ამ გაერთიანების ტერიტორია სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით შორს ვრცელდებოდა.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ხუშალხის (ხუშანი) ქვეყნის მიწა-წყალი ქ. სპერის მიდამოებამდე ვრცელდებოდა. შედიოდა თუ არა საკუთრივ სპერის ქვეყანა დიაოხის გაერთიანების ფარგლებში?

„სპერის ქვეყანა“ ურარტულ წყაროებში მოხსენიებული არაა. მიზეზი შეიძლება ის იყოს, რომ ურარტუს მიერ დალაშქრული ტერიტორიებიდან იგი შორს დასავლეთით მდებარეობდა, ან უბრალოდ ამ ოლქის დაპყრობაზე მომთხრობი წარწერა ჯერ არაა მიღებული. არადა, როგორც ჩანს, სპერის ქვეყანა ძვ.წ. VII საუკუნეში უკვე იწყებს მეზობელი ოლქების დაპყრობას. იგი ძვ.წ. V საუკუნეში კოლხეთის, მიდიისა და სპარსეთის ბადალ ქვეყანად მოიხსენიება. უნდა ვიფიქროთ, რომ ჭოროხის ზემო წელზე დღევანდელი ისპირის მიდამოებში ურარტულ ხანაში არსებობდა სპერის ქვეყანა. გ.მელიქიშვილი თავის „Наири-Урарту“-ში ერთგან წერს, რომ ჭოროხის ზემო წელზე მცხოვრები სასპერები შედიოდნენ დიაოხის გაერთიანებაში.³³ მეორე ადგილზე ნათქვამია, რომ ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეში

³³ Г.А.Меликишвили. Наири-Урарту, с. 411, 416.

სპერის ოლქი შედიოდა კოლხაში, მაგრამ VII საუკუნეში მის გარშემო იქმნება დიდი გაერთიანება.

როგორც ირკვევა, ღიაობის ერთ-ერთ სამხრეთ-დასავლეთ ოლქს წარმოადგენდა აშკალაში. არგიშტი I ამ ქვეყანაზე შემდეგ ცნობას იძლევა: „... მივედი (?) ბიას ქვეყანამდე... ხუშანის ქვეყანა (მდე). გავემართე მე (სალაშქროდ) ღიდის ქვეყნის წინააღმდეგ, ქალაქ ზუას წინააღმდეგ; ქალაქი ზუა, ღიაუხის (ქვეყნის) სამეფო ქალაქი, მე გადავწვი. წარწერა დავდგი ქალაქ ზუაში. წავედი მე ქვეყნის კარით (?) აშკალაშის ქვეყნის წინააღმდეგ... სამი ქვეყანა მე იქიდან მოგვლიჯე, (მათი) მოსახლეობა ჩემს ქვეყანას მივუმატე: ქვეყანა ქადა, ქვეყანა აშკალაში, ქალაქ შაშილუს ქვეყანა...“.⁵⁴

ამ მონათხრობიდან ჩანს, რომ ურატუს მეფე ბიას, ხუშანისა და ღიდის ქვეყნების, დალაშქრვის შემდეგ სამხრეთით მიემართება, რადგანაც ქ. შაშილუს ქვეყანა სწორედ აქ, არზრუმის სანახებში თავსდება. ამ გარემოების გათვალისწინებით ქადა და აშკალაში სწორედ აღნიშნულ რაიონებს შორისაა საძებარი. ჩვენი აზრით, აშკალაში დღევანდელ ქ. აშკალესთან⁵⁵ (თურქეთი) და ანტიკური ეკლესიის (აკილისენა) ოლქთან უნდა გაიგივდეს, ხოლო ქადა შაშილუსა და აბიანს (შესაძლებელია ჩრდილოეთიდან ულთუზაც ესაზღვრებოდა) შორის უნდა მოთავსდეს, აშკალაშის ჩრდილო-აღმოსავლეთით. არგიშტის ლაშქრობის მარშრუტი კიდევ უფრო გასაგები იქნება, თუ „ქვეყნის კარისა“ და „ქართლის ყელის“ იგივეობის საკითხს დავსვამთ. სწორედ ამ „ქვეყნის კარისა“ (სამხრეთით) და შაშილუს ქვეყანას (ჩრდილოეთით) შორის უნდა მოთავსდეს ქვეყანა ქადა. ეს უკანასკნელი უეჭველია არა მარტო ხუშანის, არამედ ულთუზას ქვეყნის სამხრეთითაც მდებარეობდა, რადგან „ქართლის ყელი“ ორივე ქვეყნისაგან სამხრეთით თავსდება.

ქვეყანა აშკალაშის სიახლოვეს უნდა მოთავსდეს ქალაქ ხალდირიულხის ქვეყანა. ურარტულ ეპიგრაფიკაში მხოლოდ

⁵⁴ Г.А.Меликишвили. УКН. с. 235.

⁵⁵ Азия (зарубежные страны), атлас мира. М., 1983, с. 29.

⁵⁶ Г.Гош. Театр древней Армении. М., 1952. თანდართული რუკა; Культура раннефеодальной Армении (IV-VII вв.), Ер., 1980, თანდართული რუკა; ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, თბ., 1990, გვ. 40-41.

ერთხელ, მენუას წარწერაში, მოიხსენიება. ირკვევა, რომ ეს ქვეყნები დიაოხის უკიდურესი სამხრეთი ოლქებია, რაც ჩანს შემდეგი მონაცემებიდან:

1. ურარტუს მეფეები ჩრდილოეთიდან სამხრეთის მიმართულებით ლაშქრობისას შედიან ამ ქვეყნებში;
2. საკვლევი ქვეყნები წყაროებში აშკალამისა და შაშილუს ქვეყნების გვერდით მოიხსენიება; რომლებიც, როგორც აღინიშნა, დაიაენის გაერთიანების სამხრეთში თავსდებიან;
3. ურარტუს მეფეები მოგვითხრობენ ამ ქვეყნების დაპყრობაზე და მათი მმართველების გადაყენებაზე და თავისი გამგებლების დასმაზე, ე.ი. ამ ოლქების ურარტუს სამეფოს ფარგლებში შეყვანაზე;
4. ახლანდელი ქალაქ აშკალესა და ანტიკურ ხანაში ცნობილი აკილისენას (ეკელეცი) ოლქის გვერდით არსებული ფეოდალური ხანის ქ.ხალტოი-არიჭის კავშირში ქალაქ ხალდირიულხის ქვეყანასთან დასაშვებია. უფრო სარწმუნო ჩანს ხალდირიულხის ქვეყნის გაიგივება ტერჯანის (თურქეთი) დასავლეთით არსებულ ხალდის დაბლობთან.⁵⁷

როგორც აღინიშნა, დაიაენის ტერიტორია ზღვის სანაპირო ზოლისაკენ არ ვრცელდებოდა. დაბეჯითებით თქმაც ძნელია, რომ მისი საზღვარი მდ. ჭოროხის დინებამდე აღწევდა. შესაძლებელია მისი საზღვარი კოლხასთან ამ სექტორში ჭანეთის მთებს მიუყვებოდა, მაგრამ ვარაუდი რეალური იქნება იმ შემთხვევაში თუ გამართლდება ნ.არუთუნიანის აზრი მარმაშენის წარწერის ირდანიუნისა და თანამედროვე ქალაქ ართვინის იგივეობის შესახებ, რაც რა თქმა უნდა საეჭვოა.

ამრიგად, დაიაენი-დიაოხის სახელმწიფო გადაჭიმული იყო შავშეთის მთების მიდამოებიდან, სამხრეთისაკენ თანამედროვე თურქეთის ქალაქ ერზინჯანისა და კაბადალის რაიონებამდე. აღმოსავლეთით მისი ტერიტორია ურარტუს სამეფოს ჩამოყალიბებამდე ქვეყნებს აბარსიუნსა და არმარილის წვდებოდა (ვანის ტბის ჩრდილოეთითა და ჩრდილო-დასავლეთით). ძვ.წ. VIII საუკუნის დასაწყისამდე მისი საზღვრები მტკვრის სათავეებამდე მიდიოდა. შემდგომ პერიოდში დამპყრობთა ბატონობა სამცხისა

⁵⁷ Д.Тейлор. Ул.соч., с.62.

⁵⁸ Н.В.Арутюнян. К локализации города Ирданиуни Урартской клинописи, *კავკასიურ-აღმოსავლური კრებული*, VIII, თბ., 1988, გვ. 30-35.

და ჯავახეთის ოლქებშიც გავრცელდა. სწორედ აქ მღებარეობდნენ უიტერუსი, აფუნი, უზიძე, კადიაინი, იშტელუანი და სხვა ქვეყნები.

დაიენი-დიაოხის მმართველთა საკუთარი სახელების სემანტიკა-წარმომავლობა

მას შემდეგ, რაც დაიენი-დიაოხის სამეფოსა და ოლქების, აგრეთვე ქალაქების სახელწოდებების სემანტიკა გაირკვა ქართველური ენების გამოყენების საფუძველზე, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ამავე ქვეყნის მეფეთა და მმართველთა სახელებიც მსგავსი წარმომავლობისანი უნდა იყვნენ. მით უფრო, რომ ურარტუს სამეფოსა და მისი მიმდებარე ქვეყნების (ოლქების) მეფეთა თუ მმართველთა საკუთარი სახელებიც თითქოს ამგვარი ეტიმოლოგიური შინაარსის მომცველია.

დავიწყოთ დაიენი-დიაოხის პირველი მეფის სახელით.

სიენი-დაიენი-დიაოხის გაერთიანების მეფეს მას მოიხსენიებს ასურეთის მეფე ტიგლათფილესერ I (1115-1077 წწ.) თავის „ანალებში“, ძვ.წ. 1112 წლის ამბებთან დაკავშირებით. მკვლევარნი მის სახელს სიენი ან სენი ფორმით კითხულობენ.

გ.მელიქიშვილის აზრით, Sieni (Seni)-სახელი უცხო არ არის ხურიტული ონომასტიკონისათვის. ნუზის სახელებში გვხვდებით შენაია, შენაქა, შენანი, შენარე, შენეია, შენი. შეიძლება, აქ ჩვენს წინაშეა ხურიტული სიტყვა Šeni (ძმა). ეს სახელი si-e-ni ფორმით გვხვდება კაპადოკიურ ფირფიტებში (მაგალითად, სახელში Ab-sieni).¹

ამ საკითხთან დაკავშირებით განსხვავებული მოსაზრება გააჩნია გ.მამულიას. იგი ქართლის პირველი მეფის აზოს სახელის წარმომავლობასთან დაკავშირებით მოგვითხრობს, რომ დიაოხის მეფეთა სახელები სიენი და ასია, იგივე სახელები ჩანს, რაც აზო (აზონი). სიენი→(ა)სიენი→აზონი, ისევე როგორც ასია→აზო. გენეტიკურად სიენი იგივე სახელია, რაც ასია და შემთხვევითი არ უნდა იყოს, რომ არიან-ქართლის მეფის ძე იმ სახელს ატარებს, რომელიც ჭოროხის ხეობაში მოსახლე ტომების მეფეთა ონომასტიკაშია დამოწმებული.

ჩვენი აზრით სიენი (სენი) უნდა უკავშირდებოდეს მეგრულ-

¹ გ.მელიქიშვილი. ძიებანი საქართველოს, კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბ., 1999, გვ.53.

² გ.მამულია. კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართლში, თბ., 1979, გვ. 94.

ლაზურ სიტყვას „სინ“-ის, რაც ქართული „შენ“-ის ტოლფასოვანია. თუმცა არაა გამოირიცხული ამ სახელის დაკავშირება ქართულ „შენ“-თან.

ასია-ამ სახელით დაიაენ-დიაოხის მეფე მოიხსენიება სალმანასარ III (859-824 წწ.) წარწერაში „ხარებზე“.

გ.მელიქიშვილის შენიშვნით მსგავსი სახელი (Asia) იცის ხურიტულმა ონომასტიკონმაც. ნუზის სახელებში ჩვენ ვხვდებით Azii-a-ს, მაგრამ ეს სახელიც საერთოდ ფართოდ გავრცელებული იყო ახლო აღმოსავლეთში ძველ დროს.

ჩვენი აზრით, ეს სახელი ასოცირებას იწვევს ასურულ წყაროში (სალმანახარ III) მოხსენიებულ სოხმის (სუხმა) ერთ-ერთი დასახლების უაშტალის უფროსის სუას და მანას მეფის აზას სახელებთან. ასეთივე სახელის მეფენი ყოფილან გუზანისა და გილზანის ქვეყნებში (ასუ, ასაუ/სუა),⁴ აგრეთვე, ამგვარი წარმომავლობის სახელს შვეიცნობთ არაქსის შუაწელზე მდებარე ქვეყნის აზანის სახელშიც. ქართლის (იბერიის) სამეფოს დამაარსებლად ითვლება „არიან ქართლის“ („ყოველი კლარჯეთი“, „მოსხიკე“) მეფის შვილი აზო-აზონი. როგორც ჩანს, ეს სახელები ერთი და იმავე ძირიდან-სუს (ზუა) მომდინარეობენ. ეს ვარიანტული სახელები სვანური სამყაროს (ქვეყანათა, ოლქთა, ქალაქთა) დინასიური ან სვანური წარმომავლობის ტომებში ან დღევანდელ სვანეთში ან კიდევ ამ მხარის წერილობით ძეგლებში გავრცელებული სახელებია (მაგ. ასია, ასიანი). ზემოთ აღნიშნული ქვეყნები (სუხმა, მანა, დაიაენი, აზანის ქვეყანა და სხვები), როგორც ირკვევა, სვანური ტომების თავდაპირველ სამშობლოს წარმოადგენდა. დაიაენი-დიაოხის სატახტო ქალაქის სახელი ზუა, როგორც ჩანს ანთროპონიმული წარმოშობისაა და იგი დაკავშირებული უნდა იყოს სვანურ სიტყვასთან ჯუა, რომელიც ნიშნავს „ძუკნას“ (ურარტულში უცხო აფრიკატი „ჯ“ გადაიცემოდა ზ (თ//ძ)-დ. შეადარეთ: ჯავახი-ზაბახა).

ჩვენი აზრით ამ სახელის დაკავშირება შეიძლება სვანურ

³ გ.მელიქიშვილი. ძიებანი... გვ. 53.

⁴ ს.ჯოგიტიძე, ქვეყანა სუხმა (სოხნი). ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის, ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 2003, №1, გვ.96.

სიტყვასთან „ასიამ“, რაც სიამოვნებას ნიშნავს.⁵ ასია შესაძლებელია სასიამოვნოს შესატყვისი იყოს. ეს სახელი ასოცირებას იწვევს ქართულ და სვანურ ისტორიულ და თანამედროვე სახელებთან—ასია, აზო, აზა და სხვა. სვანურ წერილობით ძეგლებში ადამიანის საკუთარ სახელად დასტურდება ასია(ნი).

უტუფურსი (უტუფურშინი)—ასე ერქვა დაიყენი-დიოხის მეფეს, რომელიც ძვ.წ. VIII საუკუნის პირველ ნახევარში მოიხსენიება ურარტუს მეფეების მენუასა და არგიშტის წარწერებში.

გ.მელიქიშვილის აზრით ეს სახელი იმავე ძირისაა, რაც დაიყენი-დიოხის ქალაქი უტუხაი. მეორე ნაწილი *purš-ni* შეიძლება ხურიტული იყოს.

ჩვენი აზრით, სახელი უტუფურსი დაკავშირებული უნდა იყოს ქართულ სიტყვასთან უტურფესი, რომელიც ლექსიკონში განმარტებულია, როგორც „მეტის მეტად ტურფა, უმშვენიერესი“.⁶ ცალცალკე უტუ და ტურფა დამოუკიდებლად ადამიანის საკუთარ სახელებად გვევლინებიან საქართველოში, უტუ-ქართულ ენაში ნიშნავს „რეგვენს, გაუნათლებელს“, ხოლო უტუსუნა—„გაიძვერა ადამიანს“.⁷ უტუს მნიშვნელობა მეგრულშიც ასეა, ხოლო ფური—„ცუდს, ავს, ხოლო ფურსი—„მწირს, უნაყოფოს“ ნიშნავს.⁸ ტერმინის მეორე ნაწილის დაკავშირება ასევე შეიძლება სხვა ქართულ სიტყვასთან ფურჩინი (შეადარეთ უტუ-ფურშინი) ნიშნავს „ჩურჩულს“.⁹ ამის მიხედვით უტუფურშინი ნიშნავს მოჩურჩულე უტუს ან რეგვენს, გაუნათლებელს, ცუდს, ავს. ამ სახელის ქართულ წარმომავლობაზე მეტყველებს აგრეთვე ამ სახელის პირველი ნაწილის მრავალფეროვნება (უტუ, უტია, უტი, უტა, დუტუ და

⁵ ჯ.თოფურიძე, მ.ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, თბ., 200, გვ.

⁶ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 343.

⁷ გ.მელიქიშვილი. ძიებანი... გვ. 51-52.

⁸ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ.VI, გვ.1624.

⁹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, შემდგენელი ალ.ღლონტი, თბ., 1984, გვ.527-528.

¹⁰ ო.ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, თბ., 2002, გვ.71,114,115.

¹¹ ნ.ქუთელია. ორწევრიანი SnC სტრუქტურის ჯგუფები ლაზურში.—საქართველოს მეცნიერებათა აკად. მოამბე, 124, №1, 1986, გვ.198.

სხვა) საქართველოში.¹² ასევე საინტერესოა ქართული ისტორიული სახელი უტრუფუნე.

მანუღები მოღვაწეობდა ძვ.წ. VIII საუკუნის პირველ ნახევარში. იგი მოიხსენიება არგიშტის მეფობის დასაწყისშივე დაახლოებით ძვ.წ. 785 წელს.

როგორც ჩანს საკვლევი სახელი შედგება ორი ნაწილისაგან-მანუ (მანა) და ღები. განვიხილოთ პირველი. საქართველოში გავრცელებულია მან ძირიანი სახელები მანაველი, მანანა, მანასე, მანდენა,¹³ მანო, მანქალა, მანუკვი, მანა, მანუ, მანუჩარ და სხვა. არის ამ სახელიდან წარმოებული გვარები-მანაგაშვილი, მანაგაძე, მანაგიანი, მანაკაძე, მანანაძე, მანავა, მანველიძე, მანაშინი, მანაშელა, მანასიანი, მანასელიანი, მანაფხე, მანიანი, მანილაი, მანია და სხვა.¹⁴ ეს სახელები და გვარები დაკავშირებულია ქართულ სიტყვებთან: მან-ი-აბრეშუმის ქსოვილზე გამოყვანილი მან-ასოს მსგავსი სახე, მანა-ბოლოწათლილი მომცრო მარგილი (სარი), მანა-სალილე ქალთა, რომელსა ზედა კერვენ. მანათი-მანათობელი და ა.შ.¹⁵

მანუღების მეორე ნაწილი ღები-ღუბე დამოუკიდებელი ადამიანის საკუთარი სახელია. იგი ძველ სვანურ ტექსტებშია დამოწმებული. ეს სიტყვა ღუბე ქართულ ლექსიკონში განმარტებულია, როგორც ტყუბ-ტყუბი, ზედი-ზედი.¹⁶

ხახანი-ასე ერქვა დაიანე-დიოხის, ხოლო შემდეგ კულხას (კოლხა) ოლქის ხუშანის (ხუშალხი) მმართველს. იგი ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა ძვ. წ. VIII საუკუნის შუა წლებში. ერთ-ერთ ბრძოლაში ურარტელების წინააღმდეგ ხახანი ტყვედ ჩავარდა და ხალდების მეფემ სარდური II ურარტულ ოლქში გადაასახლა თავის მოსახლეობასთან ერთად.¹⁷

როგორც ჩანს ხუშანის ტერიტორიაზე არსებული ქალაქის სახელი ხახული ამავე რიგის სახელწოდებაა. ეს ქალაქი ანტიკურ და განსაკუთრებით ფეოდალურ ხანაში წარმოადგენდა

¹² ი.ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, ტ.2, გვ.868-869.

¹³ იქვე, გვ.853.

¹⁴ იქვე, გვ. 718; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 524.

¹⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი (ერთტომეული), გვ. 282; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ.V, გვ.39.

¹⁶ ი.გრიშაშვილი. ქალაქური ლექსიკონი, თბ., 1997, გვ.88.

¹⁷ Г.А.Меликишвили. Урартские клинообразные надписи, М., 1960, с.279.

საქართველოს მნიშვნელოვან კულტურულ, ეკონომიურ და რელიგიურ ცენტრს.¹⁸ ეს იგივე სომხურ წყაროში მოხსენიებული ხახუს გავარია.

არგიშტი I ერთ-ერთ წარწერაში ასეთივე ძირით ხსენება ქვეყანა ხახა.²⁰ ამ ქალაქსა და ქვეყანას რა კავშირი აქვს ხეთური წყაროების ხახუმთან ან ხახასთან ძნელი სათქმელია. ორივე ამ ქალაქის სახელმწიფოს ადგილმდებარეობის ძიებამ ზემო ევფრატის ხეობამდე მიგვიყვანა. შესაძლებელია ხეთური და ურარტული წყაროების ქვეყნისა და ქალაქის სახელები კავშირში უნდა იყოს სომეხი ისტორიკოსების მოვსეს ხორენაცისა (V ს.) და ფავსტოს ბუზანტის (IV ს.) თხზულებებში მოხსენიებულ პუნქტთან-ხახი.²¹ საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ხეთების ქვეყნის განაპირა მხარეს მარასანთის სიახლოვეს მდებარეობდა მსგავსი ფუძის მქონე ტოპონიმი-ხახარვა თუ ხახარუა („ხახარვას მთის დასახლება“) და დასახლება ხახალია.²²

რა კავშირი აქვს ტერმინ ხახას ქართულ სამყაროსთან?

საქართველოში გავრცელებულია „ხახ“ ძირით სახელები და გვარები: ხახო, ხახა, ხახალა, ხახალი, ხახია, ხახარე, ხახუტა, ხახუტი,²³ ხახაძე, ხახიძე, ხახანაშვილი, ხახონიძე, ხახანიანი, ხახუტაიშვილი, ხახიაური, ხახულაშვილი, ხახვია, ხახალია, ხახვა, ხახუა. ტოპონიმ ხახულიდან წარმოებულია ქართული გვარი ხახულარი. ამ ძირით სოფელიცაა საქართველოში (ხახაბო).

რა სემანტიკის მატარებელია ტერმინი ხახა-ხახანი. ქართულ დექსიკონებში „ხახ“ ძირიანი სიტყვები ახსნილია შემდეგნაირად: ხახ-ი-კარგად გაწმენდილი, გადარჩენილი (მარცვალი, აბრეშუმის პარკი ...); ხახა-პირის ღრუ (უკანა

¹⁸ ს.გამსახურდია. სწავლა-განათლება ძველ საქართველოში, თბ., 1975, გვ.37.

¹⁹ სომხურ ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1978, გვ. 74, 75.

²⁰ ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბ., 1990, გვ.278.

²¹ მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, გამოსცა ალ.აბღაღაძემ, თბ., 1984, გვ. 209; Фавстос Бузанд. История Армении, Ер., 1953, с.166, 168.

²² ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 206; Г.Г.Гюргадзе. Вопросы общественного строя хеттов, Тб., 1991, с.123.

²³ იახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, ტ.2, გვ.879; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ.559.

ნაწილი); ხახალ-ი-გობის მსგავსი მოწნული ჭურჭელი; ხახამ-
ი-ისეთი რამ, რაც ადვილად იპობა; ხახამა-მაყვალის მსგავსი
ბალახოვანი მცენარე; ხახან-ი-ხარხარი; ხახაფუა-მხდალი,
მშიშარა, წუწუნა; ხახილ-ი-თმაგაკრეჭილი; ხახუნა-ხახუნით
მოქმედი მექანიზმი; ხახუტ-ი-მჩატე, დამშხალული;
ხახუტა//ხახოტი-ყვითელ ყვავილა მცენარე ჯვაროსანთა
ოჯახისა.²⁴ ხახამა-ტყის ხილია წითელი ფერისა;
ხახაფუა-არაფრის მაქნისი; ხახუტიე-ზარმაცი, უსაქმური,
ხახან-ი-ბავშვის ტირილი.²⁵

მაშასადამე, ხახო-ხასა-ხახანის შინაარსი ქართული
სემანტიკის მატარებელია და იგი დაკავშირებულია ქართულ
როგორც ტოპონიმებთან, ასევე გვარსახელებთან.

ამრიგად, დაიენი-დიაოხის მეფეთა და ოლქის მმართველთა
სახელები ქართველური წარმომავლობისა უნდა იყოს.

²⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VIII, გვ. 1360-1362.

²⁵ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 743.

*ტერმინების „დაიენი“, „ლიაოხი“ ეტიმოლოგია და
ურთიერთმიმართებისათვის მატინესა და ტაოხთან*

სამეცნიერო ლიტერატურაში ხშირად ისმის ტერმინების დაიენი-ტაოხისა და ლიაოხი-ტაოხის, ზოგჯერ კი სამივეს იგივეობის შესახებ. რაც შეეხება მატინებს იგი თითქოს ცალკე დგას და ხშირად მიტანთან ან ხურიტებთან აკავშირებენ, ზოგჯერ გაურკვეველი წარმომავლობის ტომად მიიჩნევენ. თუ პირველი სამი სახელწოდება ზოგიერთი მკვლევრის ვარაუდით, ფონეტიკურად მიაგავენ ერთმანეთს, სამაგიეროდ მეოთხე, როგორც აღნიშნავენ არც ფონეტიკურად და არც სემანტიკურად ახლოს არ დგას დანარჩენ ტერმინებთან. წინამდებარე ნაშრომში შევეცდებით გავარკვიოთ აღნიშნულ ტერმინთა წარმომავლობა და მათი ურთიერთდამოკიდებულება.

როგორც აღინიშნა ქვეყანა დაიენის სახელით ასურულ წარწერებში ტიგლათფილესერ I (1115-1077 წწ.) და სალმანასარ III (859-824 წწ.) მიერ დატოვებულ წარწერებში მოიხსენიება.¹ ქვეყანა ლიაოხის სახელით კი-ურარტულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში მენუასა (810-786 წწ.) და არგიშტის (786-766 წწ.) მმართველობის პერიოდში.²

ასურულ წყაროებში მოხსენიებული დაიენი და ურარტულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში დამოწმებული ლიაოხი, რომ ერთი და იგივე ქვეყანაა ჩანს შემდეგიდან: 1. ასურული წყაროს მთა შეშე(თინა), რომელიც დაიენის ტერიტორიაზე მდებარეობდა, იგივეა, რაც ურარტული წყაროს ლიაოხის ქვეყნის ოლქი-შეშეთი. ორივე ტოპონიმი ერთი და იმავე ქვეყნის უკიდურეს ჩრდილოეთში მოიაზრება. მათი იდენტიფიცირება საქართველოს ისტორიული ოლქის-შავშეთის ტერიტორიაზე ხდება და შეშეთ-შავშეთის გაიგივებას ხელს ვერ უშლის.

2. ასურული წყაროს მიხედვით სალმანასარ III სუხმადან გადავიდა დაიენში, ხოლო დაიენიდან არზაშეკში (ურარტუს თავდაპირველი სატახტო ქალაქი). ურარტული წყაროების მიხედვით ეს არის ლიაოხის ქვეყნის სამხრეთი პერიფერია. აქ განლაგებული იყო მისი ოლქები-ბალთულხი, არდარაკიხი,

¹ И.М.Дьяконов. АВИИУ.-ВДИ, 1951, №2. с.274, 297.

² Г.А.Меликишвили. УКН. М., 1960. с.158, 212, 235.

კაბილუხი და სხვა.

მაშასადამე, ღაიენს ეკავა იგივე ტერიტორია, რაც ღიაოხს. მისი ტერიტორია შეშეთის (შავშეთის) რაიონიდან სამხრეთ-დასავლეთით სუხამდღე და სამხრეთით თანამედროვე ქალაქების ერზინჯანისა და კაბადაღის მიდამოებს წვდებოდა. ყოველივე ეს კარგად ჩანს ასურეთის მეფეების ტიგლათფილესერისა და სალმანასარის მიერ დატოვებული წარწერებიდან. ამ მონაცემებს სრულიად ეთანხმებიან ურარტუს მეფეების მენუას, არგიშტი I და სარდური II-ის წარწერები და კონკრეტულად ასახელებენ დიდი გაერთიანების შემადგენელ ნაწილებს (ოლქებს).

ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ღაიენი-ღიაოხი XII-IX საუკუნეების ასურულ წყაროებში გვხვდება, ხოლო ურარტული მისი გაგრძელებაა (ძვ.წ. IX ს. დასასრული-VIII ს.). მათ შორის ინტერვალი რაღაც ორ ათეულ წელზე ცოტა მეტია.

ასურულ წყაროებში ღიაოხის სახელით ქვეყანა ან თუნდაც მისი ტერიტორიის რომელიმე ნაწილში ღაიენს გარდა სხვა რაიმე სახელმწიფოებრივი ერთეული არ მოიხსენიება. ურარტულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში კი პირიქით—არ ჩანს ღაიენის სახელით ქვეყანა, ან იმავე ტერიტორიაზე, რაზედაც ღიაოხი მდებარეობდა რომელიმე პოლიტიკური წარმონაქმნი. მაშასადამე, ასურული წყაროს ღაიენი და ურარტული წერილობითი ძეგლების ღიაოხი ერთი და იმავე ტერიტორიაზე განლაგებული ერთი და იგივე სახელმწიფო წარმონაქმნია.

ახლა გადავიდეთ ტერმინების ღაიენისა და ღიაოხის ენათმეცნიერულ ანალიზზე. სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ საკითხთან დაკავშირებით არსებობს შემდეგი მოსაზრებები: აკად. გრ.გიორგაძეს ამ ქვეყნის ასურული და ურარტული სახელწოდებები დაჰყავდა ღაია და დაუ ფუძემდებ. მისი აზრით, გამოყოფილი ფუძეები ფონეტიკურად ახლოს დგანან ერთმანეთთან, მაგრამ სემანტიკურად შეიძლება სხვადასხვა იყოს, თუმცა მათი კავშირი ქართულ სამყაროსთან არ არის გამორიცხული. ღაიენი-ღიაოხი ხური-ურარტული წარმოშობის ტოპონიმებია—თუკი -ni და -hi სუფიქსები მართლაც ხური-ურარტულია, მაგრამ სრულიადაც არ არის გამორიცხული ვივარაუდოთ, რომ ისინი ქართველური სულიქსებია. ღაიე და ღიაუ პირების წარმომავლობა უცნობია. ისინი მთლად არ

ემთხვევა ერთმანეთს, თუმცა, თუ გაჭირდა, ფილოლოგიურად მათი დაკავშირება მაინც დასაშვებია. აქედან გამომდინარე, შეიძლება დაისვას საკითხი ამ ტოპონიმთა ძიების ქართველური ლექსიკისადმი მიკუთვნილების შესახებ.³

აკად. გ.მელიქიშვილის მიხედვით, ხურიტულია თვით სატომო სახელწოდება დაიენი-დიაოხი. აქ უნდა გვქონდეს ხურიტულ ონომასტიკაში ფართოდ გავრცელებული tai-ელემენტი, რომელიც სხვათა შორის ნუზის ხურიტულ სახელებში ხშირად გვხვდება "Taiuki"-სახელის შემადგენლობაში. შესაძლებელია ეს ხურიტული "Tai(uki)" წარმოადგენდეს სახელწოდება Daia(e)-ni-Diau(e)hi-ის პროტოტიპს. ამიტომ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ამ ტერმინების ადგილობრივი ფორმა Daiuhi (Daiohi)ანდა ეგებ Daiuku (Daioki)-ც კი ყოფილიყო.⁴

როგორც ზემოთ აღინიშნა ასურულ და ურარტულ წყაროებში ხისა და ევფრატის ზემო წელის მიდამოებში არსებული ქვეყანა აღინიშნება შემდეგი ფონეტიკური სახესხვაობით: დაიენი, დაიანი, დიაუხი, დიაუენი, დიაუენინი. ამგვარი სუფიქსები ქართველური მოდგმის ტომებისათვის დამახასიათებელი იყო ანტიკურ ხანაშიც, მაშინ, როცა მათ სიახლოვეს ხურიტული ტომები არც კი არსებობდნენ. მაგალითად, ტიბარი-ტიბარენი, მოსინი-მოსინიკი, მარგალი-მაკრონი, მატიენა, ტაო-ტაონი, მახერონი და ა.შ.⁵ „ხინი“, როგორც ჩანს, ტერმინ „დიაუენინი“-ში ისეთივე წარმოების სუფიქსია, როგორც არგიშტი-ხინი-ლი-ში, მუშ-კინი-ში, აშტუ-ხინი-ში და ა.შ. შესაძლებელია აქ ქართული სუფიქსების (ო)ხი და (ე)ნი-ს შერწყმასთან გვქონდეს საქმე.

რამდენადაც ნი(ენ) და ხი(ეხ,უხ) სუფიქსებით ქართველური ტოპონიმები ფორმდება, არა მხოლოდ ანტიკურ, არამედ მოგვიანო ხანაშიც, ამიტომ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ აღნიშნული მაწარმოებლები მხოლოდ ხურიტული სამყაროს კუთვნილება არ უნდა იყოს, არამედ ქართველურიც. უნდა ვივარაუდოთ, რომ

³ გრ.გიორგაძე. დაიენი-დიაოხი: არაქართველური სამყარო?-ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან, თბ., 2001, გვ.9-11, 13,16.

⁴ გ.მელიქიშვილი. ძიებანი საქართველოს, კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბ., 1999, გვ.51.

⁵ თ.ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976.

ასურელებისა და ხური-ურარტელების ლაშქრობის დროს დაიანში, მისი ოლქები ამგვარი სუფიქსებით დაფორმებული იყო. ე.ი. ტერმინები დაიანი და დიაოხი ადგილობრივი სახელწოდებებია. შესაძლებელია ამ ქვეყანას ასე ეძახდნენ სამხრეთში მოსახლე მრავალრიცხოვანი ქართველური მოდგმის ტომები.

სრულიად შესაძლებელია ქართველურ ენებში სუფიქსი ზი აღნიშნავდეს

1 მრავლობით რიცხვს; მაგ. მუსხი-მოსხი ნიშნავდეს მუსხებს, მოსხებს; 2 კუთვნილების აღმნიშვნელ სუფიქს, ე.ი. მუსხი-მოსხი შეეფარდება მუსების, მოსების ქვეყანას; 3 ზი შესაძლებელია ფხეს ნაშთი იყოს, მაგალითად, მუსხი-მოსხი, მუსების შთამომავლობას ნიშნავდეს, ე.ი.. ამ ტომის ეპონიმია მუსა-მოსა; 4 შესაძლებელია იგი იყო შუმერული ქი-ენგის (ნიშნავს მიწას, ქვეყანას) და მეგრული „ქიანას“ (მიწა, ქვეყანა) ნაშთი; 5 სვანურში ახლაც კუთვნილების აღმნიშვნელია.

ქართველურ ენებში ზი (ზე, ოზ, უზ, ეზ) სუფიქსის მრავალფეროვნება და მრავალბუნებოვნება გვაპარაუდებინებს, რომ იგი ქართველურ სამყაროში შექმნილი მაწარმოებელი უნდა იყოს, რამდენადაც ასეთი სუფიქსებით გაფორმებული ქართული ტოპონიმები მოგვეპოვება არა მხოლოდ იმ ეპოქაში, როცა სამხრეთ ამიერკავკასიაში ხურიტები დომინირებდნენ (?), არამედ მოგვიანო პერიოდშიც (ანტიკურ და ფეოდალურ ხანაშიც).

ტერმინებში „დაიანი“ და „დიაუხი“ სუფიქსების გამოყოფობის შემდეგ სადავო არ უნდა იყოს დაია-სა და დია-ს დარჩენა. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ უეზ-ით უნდა იყოს ოზ-ის გადმოცემა, როგორც ამას სხვა მკვლევარებიც ვარაუდობენ და აგრეთვე ურატულს ო მარცვლის შესატყვისი არ გააჩნდა და იგი გადმოცემდა უ უი-უე-თი (შეადარეთ კულხა-კოლხა, უიტერუხი-ოდრზე, დიაუხი-დიაოხი და ა.შ.).

კავკასიურ ენებში წინასართი „დ“ აღნიშნავს ხალხის სიმრავლის კატეგორიის მაჩვენებელს. მაგ. დი-გორი (ვაინახური ფორმა დუ-გარი).⁶ ტერმინში დ (ი) ისეთივე მნიშვნელობის პრეფიქსია როგორიც სატომო სახელში დი-ძერ. ამავე სატომო სახელში დ(ი)-ის ნაცვლად სხვა შემთხვევაში გვაქვს ბი-ვი

⁶ Р.Плиев. Хранитель тайн-язык. М., 1997, с.102.

პრეფიქსები (შეადრ.: ბი-ძარ, ვი-ზერ და ა.შ.)⁷ იგივე წინსართები ჩანს ქართველურ სამყაროში წარმოქმნილ ტოპონიმებში დ-ვინი დ-მანისი დ-აიაზ-უნი და სხვა ტერმინებში. ასეთივე მაწარმოებლად უნდა ჩავთვალოთ სახელწოდებებში დაიაენი-დიაუხ-ში არსებული წინსართები, მით უმეტეს, რომ აია-ს ფუძედ აღიარების შემთხვევაში ტერმინის დაკავშირებას ქართველურ სამყაროსთან ხელს ვერაფერი უშლის. მაგალითად, ჰ-აია-სა-ში, როგორც აღინიშნა ხეთურ ხანაში მოსახლეობდნენ მხოლოდ სვანური და მეგრული წარმომავლობის ტომები.⁸ ბერძნულ-რომაულ მწერლობაში დადასტურებული დაახლოებით სამეგრელო-იმერეთის ტერიტორიაზე „ქვეყანა აია“, „ოლქი აია, „ქალაქი აია“ ამ ქვეყნის მეფის სახელია აია-ეთი (აეტი), სვანური ღვთაება აია, ქალაქი კუტ-აია, სატომო სახელი ჰ-აია-ოხი (ჰენიოხი).⁹ ამგვარი ტოპონიმები მრავლად იყო მცირე აზიასა და მის აღმოსავლეთ პერიფერიებზე მოსახლე სვანური წარმომავლობის ტომების განსახლების არეალში: აია-ლე, აია-დი, უ-აია-ისი (ქვეყანა) და სიმაგრე), აია-სუნ, ინ-აია, აია-ცუნი, აია-ნი, დუ-აია-ნი, აია-დამანიუ, აია-ტუნი, დ-აია-ზუნი, დ-აი(ა)-ნალა, დ-აია-ე დალ-აია, კუ-აია-ინი და ა.შ. საქართველოში დღესაც აღირიცხება ამგვარ მაწარმოებლიანი ტოპონიმები, მაგ. სოფელი დგვარა, შეადარეთ გვარა სოფელი მაჭახლის ხეობაში, გორი სოფელი გორის რაიონში, გურია და ა.შ.

ისიც უნდა გავიხსენოთ, რომ „აია“ ძველ სვანეთში მიწათმოქმედების და მიწისქვეშეთის ღვთაება იყო.¹⁰ უძველესი მცირეაზიული ცივილიზაციებისა თუ მათი ოლქების, სატომო, სამეფო ქალაქების, ქალაქების სახელწოდებები დაკავშირებული უნდა იყოს აღნიშნული ღვთაების სახელებთან. ამდაგვარი

⁷ ს.გოგიტიძე. აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის, ბათ., 2002, გვ. 125-127.

⁸ ს.გოგიტიძე. უძველესი ქართული ქვეყანა ზაიასა (ჰაიამა), გაზ. აჭარა, 2002, 6 სექტემბერი.

⁹ ა.ურუშაძე. ქუთაისი ბერძნულ და რომაულ წყაროებში, თბ., 1993, გვ.23; თ.მიხრუანი. დასავლეთ საქართველოს ქართველ მთიელთა ეთნოგენეზის, განსახლებისა და კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1983; თბ., 1989, გვ. 331-332; Гомер. Одиссея: перевод с древнегреческого В.Жуковского, М., 1981, с.157, 158, 167, 171, 173.

¹⁰ ე.მიხრუანი. დასავლეთი... გვ.321.

ვითარება ფართოდ იყო გავრცელებული მთელს წინა აზიაში. ჩვენ მოგვეპოვება სხვა ღვთაებებთან ძველ დროში დაკავშირებული სახელწოდებები ქვეყნის, ხალხისა (ტომისა) და ქალაქის. მაგალითად ღვთაება აშურთან დაკავშირებულია ტერმინები: ქვეყანა, ტომი, დედაქალაქი. ასევეა ღვთაება აიას სახელი შეენაცვლა სამეფოს, ოლქის, ქალაქის, კუნძულის სახელებს.

მაშასადამე, ტერმინ „დაიაენი“-ში „დ“-პრეფიქსია, „ენი“-სუფიქსი ფუძე კი „აია“. ეს ფუძე როგორც აღინიშნა დაკავშირებული უნდა იყოს სვანურ ტომების მთავარ, ძირითად ღვთაებასთან. ეს ქვეყანა რომ ძირითადად სვანური ტომების შემოქმედება იყო ჩანს ონომასტიკური მასალის სემანტიკური ანალიზით. ქართული გვარი დაიაური დაიაენისაგან მხოლოდ მაწარმოებლებით (ენ, ურ) განსხვავდება. გაიხსენეთ ბერძნულ-რომაულ-ბიზანტიურ წყაროებში მოხსენიებული ქართველ მეფეთა და დიდებულთა სახელები—აი(ა)ეტი. ღღეს დამოწმებულია საკუთარი სახელი — აი (ა)შა, ე.ი. აია ღვთაების სახელი „შა“. სვანურ სუფიქსი (შეადარეთ: ხ(ჰ)-აია-შა). როგორც ქართული აია-ეთი ეთ—ქართული მაწარმოებელით.

ახლა ტერმინ დიაოხში გამოყოფილი ფუძის შესახებ. სახელწოდება დიაოხი დაიაენს ჩამოგავს ფონეტიკურად. არაა გამორიცხული რომ ორივე ისინი ერთი და იგივე წარმოშობისანი იყოს და ეტიმოლოგიურად ერთი და იმავეს ნიშნავდეს. ამ ქვეყნის სახელწოდება ასურლებმა სწორად აღითქვეს, ზოლო ურარტელებმა იგი გამარტივებული დიაოხის ფორმით შეითვისეს. თუმცა არაა გამორიცხული, რომ ტერმინ დიაოხს კავშირი ჰქონდეს სვანურ და მეგრულ საერთო სიტყვასთან—დია (დედა), შეადარეთ: დია-ოხი. შესაძლებელია ქალაქი დია, რომელიც დამოწმებულია ფეოდალური ხანის წყაროებში ყოფილი დიაოხის ცენტრალურ რაიონში, სწორედ მასთან იყოს დაკავშირებული ქვეყნის სახელწოდების წარმოშობა. ზ.ჭიჭინაძე სოფლების კლარჯეთის, მუქარის, ორთისის, ტანზოთის გვერდით ასახელებს სოფელს სახელით —დია“. ხევსურული (ქართული) გვარია დიაუნი, ადამიანის საკუთარი სახელია-დიაო.

ძვ.წ. VI-V საუკუნეების ბერძნულ წყაროებში, იქ სადაც ძველადმოსავლური წყაროების დაიაენი-დიაოხი იყო განლაგებული ჩნდება ქვეყანა სახელწოდებით მათიენა (მა-ტიენა,

ტაონი, ტაო) და ტაოხი (ტაო-ხი). ეს უკანასკნელი პეროდოტეს მიერ ჩამოთვლილ მე-18-19-ე სატრაპიებში არ დასტურდება, აქ იგი იხსენიება მატიენას ფორმით. სამაგიეროთ ქსენოფონტესთან ნაეარაუდევ ტერიტორიაზე არ დასტურდება მატიენა. აქ მის ნაცვლად თავს იჩენს ტერმინი ტაოხი. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ორივე ბერძენი ავტორი დაახლოებით ერთსა და იმავე პერიოდში მოღვაწეობდნენ და ერთსა და იგივე პერიოდის (ძვ.წ. V ს.) ამბებს გადმოგვცემენ. ამ და სხვა ისტორიულ-გეოგრაფიული რეალების გათვალისწინებითა და წყაროების ურთიერთშეჯერებისა და ანალიზის საფუძველზე მივედით იმ დასკვნამდე, რომ ტაო(ნი) და მა-ტიენა ერთი და იმავე ტომის (ქვეყნის) აღმნიშვნელი სახელწოდებებია და ფონეტიკურად და ეტიმოლოგიურად ერთი და იმავე სემანტიკის მატარებელია.¹¹ მატიენაში, ჩვენი აზრით, უნდა გამოიყოს მა(მო) პრეფიქსი, რომელიც იმგვარი მაწარმოებელია, როგორიც არის სხვა ქართველური მოდგმის სატომო სახელწოდებებში: მასინები (მო-სინიკები), მოსხები (მაზაკა). მაკარიტები, მაჭახელი, მაჭარელი და ა.შ.

ტერმინ მატიენაში გამოყოფილი ფუძე ტიენა იდენტური უნდა იყოს შესაბამისი ქვეყნის აღმნიშვნელ ტერმინთან-ტაო-ტაოხთან (ქართულ წყაროებში გვხვდება ტაონის ფორმითაც).¹²

ქსენოფონტეს ყოფილი დაიანე-დიოხის ტერიტორიაზე არზრუმის სანახებში შეხვდა ტაოხთა ტომი,¹³ იქ სადაც ამ ადრინდელი გაერთიანების დედაქალაქი შამილუნი (სასილო-საწილო) მდებარეობდა. ქართული წყაროების მიხედვით ტაოელთა ქვეყანა კიდევ უფრო ჩრდილოეთით ოლთისისწყლისა და ბანას ხეობასა და მიმდებარე ტერიტორიაზე მდებარეობდა. პეროდოტესა და სტრაბონის (მათთან მოხსენიება მატიენას ფორმით) მონაცემებით არა მხოლოდ ზემოთ აღნიშნულ მიწა-წყალზე მოიხსენიებიან, არამედ მიმდებარე ოლქებშიც. ბერძენი ავტორების გადმოცემით მათ სჭერიათ არზრუმის სანახები, არაქსისა, ტიგრისა და ჰალისის სათავეები და ევფრატის ზემო

¹¹ ს.გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ.2209-231.

¹² ჯინგოროვცა. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ.491.

¹³ Г.А.Меликишвили. К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 70,81.

დინების მიდამოები.¹⁴

აღნიშნული ტერიტორია თანხედება დაიაენი-დიაოხის სახელმწიფოს საზღვრებს, რის გამოც გვაქვს საფუძველი ვივარაუდოთ, რომ ქვეყნები დაიაენი, დიაოხი, ტაო და მათიენა სხვადასხვა დროს სხვადასხვა წყაროების ერთი და იგივე ქვეყანას აღნიშნავდა. ეს სახელწოდებები როგორც ფონეტიკურად, ისე შესაძლებელია ეტიმოლოგიურადაც ერთმანეთის იდენტური იყვნენ. თუმცა დასაშვებად მიგვაჩნია ტერმინ ტაოს სვანური წარმომავლობა. მაგალითად, სვანურ ენაში დაუ ნიშნავს 1. დევი; 2. ბრიყვი. ტაუა-აურზაური, აყალ-მაყალი, ჩხუბი; ტუბა (ტაეა)-ტბორი, ჭაობი.¹⁵ თუმცა არაა გამორიცხული იგი ძველქართულ სიტყვას უკავშირდებოდეს. ქართულ ლექსიკონში ტაო განმარტებულია როგორც გუნთის გრძელი ხაო.¹⁶ მეგრულშიც მოგვეპოვება ტერმინ მათიენაში გამოყოფილი ფუძის იდენტური სიტყვა, მაგალითად ტიანი, რომელიც მტევანს აღნიშნავს.¹⁷

ამრიგად, ასურული დაიაენი, ურარტული დიაუეხი ანტიკური მათიენა და ტაოხი, ქართული ტაო, ტაონი სხვადასხვა დროს ერთი და იმავე ქვეყანას აღნიშნავდა. ამ ტერმინთაგან ეტიმოლოგიურად შესაძლებელია პირველი ორი და მესამე-მეოთხე ერთი და იმავე მნიშვნელობის იყოს. ამ ქვეყანაში თავისი არსებობის მანძილზე უძველესი დროიდან ადრეფეოდალური ხანის ჩათვლით სვანური ტომები დომინირებდნენ. ტერმინ დაიაენში უნდა გამოიყოს „დ“ პრეფიქსი და „ენ“ სუფიქსი, ფუძეა აია, რომელიც სვანური ღვთაების სახელს უკავშირდება. ურარტული დიაუეხი (დიაოხი) ასურული დაიაენის პროტოტიპი უნდა იყოს (შეადარეთ: დ-აია-ენი, დ(ა)ია-ოხი).

¹⁴ Herod 1, 72, 183.202; V, 52; Strab. XI, XIII.2; XI, XIV, 13.

¹⁵ ე.თოფ. რია, მ.კალდანი. სვანური ლექსიკონი, თბ., 2000, გვ. 190, 717, 719.

¹⁶ ქართულა ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VI, თბ., 1960, გვ. 1252.

¹⁷ ო.კაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, თბ., 2002, გვ. 24.

დაიენი-ლიოხი ქართველური თუ ხურიტული სამყარო?

სამეცნიერო ლიტერატურაში ბოლო დრომდე გაბატონებული იყო შეხედულება, რომ დაიენი-ლიოხის მოსახლეობა ეთნიკური კუთვნილების მხრივ წარმოადგენდა ხურიტების სახელმწიფოს. თუმცა ზოგიერთი ქართველი მკვლევარი შენიშნავდა, რომ ამ გაერთიანებაში ხურიტებთან ერთად ქართველურენოვანი მოსახლეობაც უნდა ყოფილიყო. ბოლო დროს დაისვა საკითხი მისი ქართველური სამყაროსადმი დაკავშირების შესახებ. მაგრამ იგი იმდენად უარგუმენტო იყო, რომ ამ თეორიას გამოუჩნდნენ მოწინააღმდეგეები. თუმცა მანამდე და არც შემდეგ ყოფილა ცდა ასურულ და ურარტულ წყაროებში მოხსენიებული დაიენი-ლიოხის მეფეთა, ქალაქთა და ცალკეულ ოლქთა (მცირე გამონაკლისის გარდა) სახელების ქართველური სამყაროსადმი დაკავშირებისა.

პ.უშაკოვი ერთ-ერთი პირველი იყო ვინც ლიოხი ტაოხებს დაუკავშირა.¹ ნ.მარის დამოწმებით აღნიშნა, ტერმინების ლიოხისა და ტაოხის იდენტურობის შესახებ, ძველი საქართველოს გეოგრაფიულ სახელწოდებასთან ტაო-კლარჯეთთან.² სამეცნიერო ლიტერატურაში ადრევე იყო შენიშნული დაიენისა და ქართული წყაროების ტაოს, ბერძნულ-რომაული ტაოხების შესატყვისობა (ე. მაიერი, ს. ლემან-პაუპტი, ა.სეანიძე და ზოგიერთი სხვა).

ი.მანანდიანი აღნიშნავს დაიენ-ლიოხის კავშირს ტაოხთან. თუმცა არც მანამდე და არც შემდეგ ის არ ვარაუდობდა ამ ქვეყნის ქართულ სამყაროსთან დაკავშირებას.³

გ.მელიქიშვილის მიხედვით დაიენის ქვეყნის მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილს ხურიტული ტომები შეადგენდნენ. ასურულ და ურარტულ წყაროებში მასთან დაკავშირებით დასახელებული საკუთარი სახელებიდან (პიროვნებათა, ადგილებთა და სხვა) ბევრი ხურიტულ ელფერს ატარებს

¹ П.Н.Ушаков. Тао-Кларджетия в конце IX и в VIII в. до н.э.-Труды Тбилисского гос.учительского института им.Пушкина. I. Тб.. 1940, с.159-160.

² П.Н.Ушаков. К походам урартийцев в Закавказье в IX и VIII вв. до н.э.-ВДИ, 1946, №1, с.33,37.

³ Я.А.Манандян. О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении. Ер.. 1956, с.19.

(მაგალითად, ღაიაენის მეფეთა სახელები: ასია, სიენი, უტუკურშინი, სატომო სახელი შაშქი, ცალკეული ოლქებისა თუ ქალაქების სახელები: უტუხაი, შაშილუნი, შერიაზი და სხვა), თვით ქვეყნის (ხალხის) სახელი ღაიაენი-ღაიოხიც ხურიტული სახელია. ეტყობა ეს გაერთიანება თავიდან ხურიტული ტომების ჰეგემონობით ჩამოყალიბდა. ძველ დროშივე ამ მსხვილი გაერთიანების ფარგლებში ხურიტებს გარდა შედიოდა ზოგი ქართველური ტომიც. ღაიაენის სამეფო ყველაზე ჩრდილოეთით მდებარე ხურიტული სამეფო იყო. იგი ამ მიმართულებით პირდაპირ აგრძელებდა ხურიტული მოსახლეობის ხაზს, რომელიც ბევრად უფრო სამხრეთით იწყებოდა. მისი მოსაზღვრე სუხმაც ხურიტული ჩანს, კიდევ უფრო სამხრეთით მდებარეობდა სხვა ხურიტული ქვეყნებიც.⁴

ცოტათი მოგვიანებით გ.მელიქიშვილი აღნიშნავდა, რომ სამხრეთ-ამიერკავკასიის უძველესი ტოპონიმიკის, ეთნონიმიკისა და ონომასტიკის შესწავლა ავლენს ზოგიერთ ხური-ურარტულ ელემენტებს. ასევეა ღაიოხის ტერიტორიაზეც. ჩვენს ხელთ არსებული უმნიშვნელო ონომასტიკური მასალა და მათი შედარება ხურიტულ მასალებთან, შესაბამისი დასკვნის გამოტანას. მაგრამ, მის სამხრეთით არსებულ ქვეყნებში (იშუვა, ალზი, არმე, შუპრია) ეპოულობთ ხურიტულ მოსახლეობას. ხურიტული მოსახლეობის გაჩენა არზრუმისა და ყარსის რაიონებში არ ითვლება რაღაც მოულოდნელობა. შესაძლებელია ხურიტული ელემენტის გამოჩენა ამ მიდამოებში იყოს კულტურული გავლენითაც.⁵

ღვაწლმოსილი მეცნიერი ამ საკითხს აშუქებდა თავის ბოლო წიგნში, რომელშიც შევიდა ადრინდელი ნაშრომები. აქ ვკითხულობთ: ეთნიკურად ღაიოხის სამეფოს მოსახლეობა ისევე, როგორც სამხრეთ-ამიერკავკასიის სხვა რაიონების მოსახლეობა, ახლოს იდგა ხური-ურარტულ ტომებთან. ონომასტიკური მასალა, რომელიც ამ საკითხზე ძირითად წყაროს წარმოადგენს, პირველი შეხედვისთანავე სიახლოვეს აჩენს ხური-ურარტულ ენობრივ სამყაროსთან. თითქმის ყველა სუფიქსი [hi | ha, (i | a, u) ni].

⁴ გ.მელიქიშვილი. ურარტუ, თბ., 1951, გვ. 33-34; მისივე, Наири-Урарту, Тб., 1954, с.415-416.

⁵ Г.А.Меликишвили. К истории Грузии, Тб., 1959, с.177.

რომელიც გამოიყოფა სამხრეთ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე დამოწმებულ სახელებში დახასიათებულია ამ ენებისათვის. ხურიტული წარმოშობის სახელებში ხშირად ვხვდებით ki, ri, za, სუფიქსებით შედგენილ სახელებს. გ.მელიქიშვილის აზრით ხურიტელია თვით სატომო სახელწოდება Daiaeni-Diauehi. ამ ტერმინების ადგილობრივი ფორმა Daiuhi ან ეგებ Daiuhi უნდა ყოფილიყო. ასევე ხურიტულ ელფერს ატარებენ დაიაენი-დიაოხის შემადგენლობაში მყოფი ოლქებისა და ქალაქების სახელწოდებები: Utuhai, Šaški Šašiluni, Šeriazzi, Ultuzaini, Haldiri, Didini.

ამრიგად, შენიშნავს გ.მელიქიშვილი, ჩვენი აზრით, სამხრეთ ამიერკავკასიის ონომასტიკონი, რომელიც შემონახულია ასურულ და ურარტულ წყაროებში, საკმაოდ დიდი როლდენობით ავლენს ხური-ურარტულ ელემენტებს. ძნელია ისინი მარტოოდენ კულტურულ-პოლიტიკური გავლენის შედეგად მივიჩნიოთ. ისინი იმაზე მეტყველებენ, რომ ამ ტერიტორიაზე მოსახლეობის ძირითად ბირთვს ხურიტული და ურარტული ტომები წარმოადგენენ, დიაოხის სამეფოს რაიონში ჭარბობენ ხურიტული ელემენტები. ამ ქვეყნის ძირითადი მოსახლეობა, როგორც ჩანს, ხურიტული ანდა მნიშვნელოვნად ხურიტიზებული იყო, თუმცა ამ მსხვილ გაერთიანებაში ალბათ შედიოდნენ აგრეთვე რიგი მეზობელი ურარტული და ქართველური ტომები. დიაოხის მოსახლეობის ხურიტული ხასიათის გამოვლენა არ წარმოადგენს რასმე მოულოდნელს.⁷

ი.დიაკონოვიც არ გამორიცხავს დიაოხის ქვეყნის ონომასტიკონის (მეფეთა სახელები, ტოპონიმები). ხურიტულ წარმომადგენლობას.⁸

გ.ყორანაშვილი თავის საგაზეთო სტატიაში მიუთითებს გ.მელიქიშვილს, ი.დიაკონოვს და აღნიშნავს, რომ დაიაენი ძირითადად ხურიტების შემოქმედება გახლავთ.

⁶ გ.მელიქიშვილი. ძიებანი საქართველოს, კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბ., 1999, გვ.50-51.

⁷ იქვე, გვ.56.

⁸ И.М.Дьяконов. Предыстория армянского народа, Ер., 1968, с.121-122.

⁹ გ.ყორანაშვილი. კიდევ ერთხელ საქართველოში სახელმწიფოებრიობის წარმოშობის შესახებ. — საქართველოს რესპუბლიკა, 2000, 2 ნოემბერი.

იმავე წელს გამოცემულ წიგნში გ.ყორანაშვილი წერდა, რომ გ.მელიქიშვილი, ი.დიაკონოვი და სხვები მართალი არიან შესაბამისი ონომასტიკონი (მეფეთა სახელები, ტოპონიმები) მხოლოდ ხურიტული წარმომავლობისაა. ამრიგად, დიაოხის ქართველური ისტორიული სამყაროსადმი კუთვნილება უნდა გამოირიცხოს.¹⁰

დიაენი-დიაოხის მოსახლეობის ეთნიკური წარმომავლობის საკითხებზე საკმაოდ ვრცლად ჩერდება აკად. გრ.გიორგაძე. მისი გამოკვლევით დიაოხის ქვეყანა ქართველურ სამყაროს უნდა მიეკუთვნოთ. წინააღმდეგ შემთხვევაში ამ სამყაროს ვერ დაუვკავშირებთ ვერც ტაოხებს, რომელიც იგივე დიაოხია, რაც დამაჯერებლად მტკიცდება. ამ სახელთა ფონეტიკური ანალიზითაც. იგივე ითქმის ასურული წყაროების დიაენის შესახებაც, რადგან მკვლევარნი მასაც აკავშირებენ ტაოხებთან.¹¹

მეცნიერის შემდეგი დებულება, რომ დიაოხი არ უნდა ყოფილიყო ხურიტული ისაა, რომ ძვ.წ. VIII საუკუნისათვის ეს ეთნოსი არ არსებობდა მთელს წინა აზიაში, ამიტომ დიაოხის ქვეყანაში სულ სხვა წარმოშობის ეთნოსს უნდა ეცხოვრა. ისინი ვერ იქნებოდნენ ურარტელები, რადგან მათთან ურარტელები გამუდმებულ ბრძოლებს აწარმოებდნენ და მას განიხილავდნენ მტრულ ქვეყნად. სრულიად არ უნდა იყოს მოულოდნელი, რომ დიაუხი ქართველური წარმოშობის ეთნოსით ყოფილიყო დასახლებული, მით უმეტეს, რომ მკვლევარნი დიდი ხანია აკავშირებენ დიაოხსა და ტაოხს ერთმანეთთან. დიაოხის მეზობელ რაიონებს ქართველური ტომებით დასახლებულად მიიჩნევენ.¹²

აკად.გრ.გიორგაძის აზრით, ცდებიან ის მკვლევარები, ვინც -hi და-ni სუფიქსებს ხური-ურარტული წარმომავლობის ტოპონიმების აღსანიშნავად მიიჩნევენ. ამგვარი სუფიქსებით ქართული ტოპონიმებიც ბოლოვდება. აქედან გამომდინარე, დაასკვნის მეცნიერი, შეიძლება რომ დავსვათ საკითხი ამ ტოპონიმთა ძირების „დიაიე“ და „დიაუ“-ს ქართველური ლექსიკისადმი

¹⁰ გ.ყორანაშვილი. საქართველოში სახელმწიფოს წარმოშობის საკითხი, თბ., 2000, გვ.23.

¹¹ გრ.გიორგაძე. დიაენი-დიაოხი: არაქართველური სამყარო?-ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან, თბ., 2001, გვ.6-7.

¹² იქვე, გვ.7-8.

მიკუთვნილების შესახებ.¹³

ამრიგად, უცხოელი მეცნიერები და ქართველებიც (მცირე გამოჩენის გარდა) დღემდე არ ცნობენ დაიანისა და დიაოხის იგივეობისა და მათ კავშირს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ ოლქთან ტაოსთან. დაიან-დიაოხს ისინი მიიჩნევენ დიდი ხურიტული ეთნოსის მემკვიდრე ქვეყნად.

მას შემდეგ რაც მოვახდინეთ დაიანი-დიაოხის ცალკეულ ოლქთა და მათ ცენტრთა სახელწოდებების ენათმეცნიერული ანალიზი, თვით ამ ქვეყნის ასურულ, ურარტულ, ბერძნულ, ქართულ სახელწოდებათა ურთიერთმიმართებისა და მათი სემანტიკის გარკვევა, და აგრეთვე თვით ამ გაერთიანების მმართველთა სახელების წარმომავლობის საკითხი, ვფიქრობთ რთული არ უნდა იყოს ამ სახელმწიფოს მოსახლეობის ამა თუ იმ სამყაროსადმი დაკავშირება.

როგორც ცნობილია ხეთოლოგებმა, ასირიოლოგებმა, ხურიტოლოგებმა, ურარტოლოგებმა და არმენისტებმა მრავალი კვლევა-ძიება ჩაატარეს, რომ ნავარაუდევ და საერთოდ ყოფილი ურარტუს ოლქებში გამოვევლინათ შესაბამისი ონომასტიკური მასალები, რამაც კრახი განიცადა. მეველევარნი მხოლოდ იმის აღნიშვნით კმაყოფილდებოდნენ, რომ ზოგიერთი სახელწოდებები ატარებდნენ მხოლოდ ხურიტულ ელფერს. რამდენიმე ონომასტიკური მასალის დამოწმებით არ შეიძლება გადაწყდეს უზარმაზარ ტერიტორიაზე მოსახლე ტომების ეთნიკური წარმომავლობა. ყოველივე ეს კეთდებოდა ქართველური ენების გვერდის ავლით. თუმცა მათში გამოვლენილი სუფიქსები (hi, ni და ა.შ.) ხურიტულით კი არა, არამედ ქართველური ენების გამოყენებითაც კარგად იხსნება. უძველეს პერიოდში ისტორიულ, არამედ თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე არსებულ შესაბამის მასალებთან.

წინამდებარე მონოგრაფიაში შესრულებული გამოკვლევებით დადგინდა, რომ დაიანი-დიაოხის შემადგენლობაში შედიოდა რამდენიმე ათეული ოლქი, მათგან ცნობილია 15 ოლქის სახელი, რომელთა ცენტრები ძირითადად ატარებენ იმავე სახელებს, რასაც „ქვეყნები“. ურარტულ წყაროებში მოიხსენიება კიდევ განსაკუთრებული სახელწოდების 4 ქალაქი: უტუხაი, ზუა, ფუთე,

¹³ იქვე, 9-10.

ედია. ძველდმოსავლურ წყაროებში დამოწმებულია აგრეთვე ამ სახელმწიფოს აღმნიშვნელი ტერმინები—დაიაენი, დიაუენი და მათი შესაბამისი ტერმინები ანტიკურ და ქართულ წყაროებში: მატიენა, ტაოზი, ტაონი, ტაო. ასურულ და ურარტულ წერილობით ძეგლებში ასევე მოხსენიებულია დაიაენი-დიაოზის ქვეყნის მეფეთა სახელები — სიენი, ასია, უტუფურსი, მანუდუბი და ერთ-ერთი ადრინდელი მისი შემადგენელი ოლქის ხუშალზის მმართველი ხახა(ნი). გასათვალისწინებელია აგრეთვე ორონიმთა (შეშეთინა, შუალიანზი) სემანტიკა.

1. როგორც აღინიშნა დაიაენი-დიაოზის ოლქის შეშეთისა და მთის შეშეთინას სახელწოდება წარმოდგება ქართული სიტყვისაგან „შეშა“ და „ეთ“ ქართული მაწარმოებლისაგან. „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ მოხსენიებული შეშის მთა („თავი შეშეთაი“ „შეშის-თავი“) ეჭვი არაა შეშეთინას (შეშის მთა) შეესაბამება. ტერმინი დაკავშირებულია ქართულ სიტყვებთან: შეშა, შეშის მთა, ტერმინი ამჟამადაც შემორჩენილი შეგშეთის ფორმით. ქართულ ლექსიკონში სიტყვა „შეშეტ“ მახვილს ნიშნავს. არაა გამორიცხული ამ მთის სახელწოდება ნიშნაედეს „მახვილ მთას“.

2. მეორე ოლქის სახელიც დიდი(ნი) ქართულ ენობრივ სამყაროს განეკუთვნება. მასში გამოიყოფა ნი(ენ) სუფიქსი და ფუძე დიდი, რომელიც ქართული სიტყვაა. დიდ-ფუძიანი სიტყვები ქართულში მრავლადაა. ტერმინი ამჟამადაცაა შემონახული მახლობელ ოლქებში „დიდინის“ ფორმით.

3. მათი მეზობელი ოლქის სახელის სხვადასხვა ვარიაციები: ბია, ბიანი, აბიანი გვაძლევს საფუძველს, რომ ტერმინში გამოიყოს ქართული „ა“ პრეფიქსი და „ან“ სუფიქსი, ფუძეა ბია. სიტყვები ბია-აბია-ბანა ქართულ ლექსიკონში პოულობს ახსნას, აბია ნიშნავს „აბია“-„დაბმულია“. ბია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში გარეული წვრილი კომშია. შესაძლებელია ტერმინი ბიანი ქართული უბანის (ბანის) ან აბანოს შესატყვისი იყოს. აბანი (ობანი) არქაულ ქართულში „მხარეს“ ნიშნავდა. აბა—ადამიანის საკუთარი ქართული სახელიცაა. ბია—მოფერებითი საალერსო სიტყვაა და სემანტიკურად ნიშნავს „კარგს, მშვენიერს, საამოს“. მსგავსი სიტყვები მეგრულ ენაშიც გვხვდება, მაგალითად, ბია-ერთგვარი ჩიტია, აბანა—აბანო, აბანი—მხარე, ადგილი. ბანა საუკუნეების განმავლობაში ერთ-ერთი ქართული

პროვინციის ტაოს ცენტრს წარმოადგენდა.

4. შემდეგი ოლქის სახელია ხუშანი//ხუშალხი. ტერმინში ფუძეა ხუშ//ხოშ, რომელიც უკავშირდება სვანურ სიტყვას „ხოშ“ და ნიშნავს „დიდს“. ხოჩაც სვანურია და შეეფარდება „კარგს“. ხოშ ძირიანი სიტყვები ქართველურ ენებში მრავლადაა. ქართულ და სვანურ წერილობით ძეგლებში გვხვდება ადამიანის საკუთარ სახელად-ხოშაქი, ხუაში და სხვა. „ხოშ“ ძირიანი გვარები ამჟამადაცაა გავრცელებული საქართველოში. ყოფილი ხუშანისა და თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე უამრავი ტოპონიმია იმავე ძირით ნაწარმოები.

5. ოლქის შერიაზისა და მთის შულიანზის სახელწოდება უნდა უკავშირდებოდეს ქართულ სიტყვებს შორიანი ან შურიანი, იმ გარემოების გათვალისწინებით, რომ ო მარცვლის შესატყვი-სად ლურსმნულში უ გვევლინება. შერნაზი-ძველქართულში ბოროტების მომტანი, მტრობის, შუღლის გამომწვევი ადამიანის ეპითეტია. მეგრულში შერ ნიშნავს შტერი, გიჟი. სვანურში შერ-დაქანცვა, მობეზრება; შულ-ფშვინვა და ა.შ. შერ-ქართულში ნიშნავს მშიერს. „შერ“ ძირიანი ადამიანის საკუთარი სახელებიცაა საქართველოში გავრცელებული. მაგ. შერიე, შერო, შერია, შერე და სხვა. არის გვარი შერიანი, შორთიანი, შერაძე და ა.შ. აღნიშნულ მიდამოებში, შერ, შორ, შარ, ფუძიანი ტოპონიმებიც გვხვდება—შორა, შულავერი, აშურიანი, შურიული, შორაპანი, შოლა და სხვა.

6. ღაიაენი-ღიაოხის შემდეგი ოლქის ურარტული სახელ-წოდება ულთუზა და ქართული ოლთისი ერთი და იგივეა. იგი საქართველოს (ჭოროხის ხეობაში) ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ეკონომიური და რელიგიური ცენტრი იყო. ტერმინი შესაძლებელია აღმოცენებული იყოს ქართული ლითო-ლითონიდან. ამ ტერმინიდანაა ნაწარმოები ქართული გვარსახელი ოლთისარი. სვანურში ხ-ოლთე ნიშნავს „ურთავს“, მეგრულში „ურთუ“ უსახურავოს, სვანურში არის ადამიანის საკუთარი სახელი ორთუ.

7. ტერმინში თარიუნი გამოყოფილი ფუძე თარი ასოცირებას იწვევს ამავე სახელფუძიან ქართულ ოლქებთან—თორი, თრიალი, თრიალეთი, თორისხევი, მთა-თარიანი. თარ//თრ ეტიმოლოგიურად უკავშირდება ქართულ სიტყვას თრ-ევ-ა-ს და სხვა. სვანურში თარ ნიშნავს ჩირქს, ბალღამს; საკუთრივ ქართულში-სხეულის

დაფარვას ჯავშნით ან კიდეც ბადეს; მეგრულში-მთავარი, დიდი, ძლიერი.

8. ღაიანის ერთ-ერთი ოლქის სახელწოდებაში აბნულუანი (მოგვიანო პერიოდის ავუნუიკი, აბნიკი) უნდა გამოიყოს აფიქსები ა-ლუანი, ფუძე-ბნი, შეიძლება დაუკავშირდეს ქართულ სიტყვას „ბნე“-ს, რაც ნიშნავს „შუქის ნასახს, თვალის ჩინს“. უფრო სარწმუნო ჩანს ტერმინის აბნუ (ლუანი) დაკავშირება აბნა-აბნახთან, რომელიც მომდინარეობს ქართული სიტყვიდან აბ(ა)ნი და რომელიც არქაულ ქართულში აღნიშნავდა „მხარეს“. ტერმინი ასევე ფონეტიკურად უახლოვდება ქართულ სიტყვებს-აბნელებს და აბნელელს. აბნა, აბნუ ქართული სახელებია და მათგან წარმომდგარი გვარებიცაა საქართველოში: აბნაშვილი, აბნარაშვილი და სხვა.

9. ღიაოხის ცენტრალური ოლქის ქადა (კადა)-ს სახელის დაკავშირება შეიძლება სვანურ სიტყვებთან კადარ, რაც ნიშნავს „ხმელი, მშრალი ადგილი, ხმელეთი“, კადა-კედა-სთან – „ამოწყვეტა“, „მოსპობა“; კადა-„ნაჯახი“, „ცული“; ქად-შემცდარი, ღალატი; ქადა-გაცდენა, აცდენა; ქადაი-ქადა-გამცდენი, ურწანი, უზვი. მსგავსი სიტყვები მეგრულსაც შემოუნახავს, მაგ. კადა-ფართობი, კათა-აღამიანები, ხალხი. ამავე ფუძით გაფორმებული ტოპონიმები საქართველოში (სვანეთში) მრავლად გვხვდება.

10. მისი მეზობელი „ქეყნის“ აშკალაშის სახელში გამოყოფილი ფუძე აშკ-ჰაკშ სვანურად ნიშნავს შინნაქსოვი შალი, ხოლო ხაშა-შალს. ქართული ლექსიკონის განმარტებით აშკი ნიშნავს მათულს, ლითონთაგან გაწეულ მკედს“, ასკანა-ვაზის რქაზე ამოსულს; მეგრულში შკა-შუა ადგილს აღნიშნავს. ამგვარი (ქართული) ტოპონიმები ამჟამადაც დასტურდება ევფრატის სათავეების მიდამოებში.

11. ღიაოხის აღრინდელი დედაქალაქის სახელს გ.მელიქიშვილი ორნაირი ფორმით გადმოგვცემს-შაშილუნი და სასილო. ამავე ტერმინებს უკავშირდება შაშქიც. ჭოროხის ხეობაში ასეთივე ტოპონიმები (სასილო-საწილო) ამჟამადაც დასტურდება. ქართულ ლექსიკონში მოგვეპოვება სიტყვები, რომლებიც ფონეტიკურად ახლოს დგანან ტერმინთან-საწილო, რაც ნიშნავს „რაც წილში უნდა ერგოს ვინმეს“, საწილო-ერქუნის მეორე უღელი ხარი; საწოლი-სახლი საძილო.

გასათვალისწინებელია ისიც, რომ „შაშ“ ერთგვარი ჩიტი, „შლუ“ (შეადარეთ სა-შ(ი)ლუ) ასევე ქართულში პქვია „მოურიდებელ, უზრდელ, ჭკუანაკლებ კაცს“. ურარტული მაშაილუნი იგივეა, რაც საქართველოს სოფლის მაშაინის სახელწოდება.

12. ხალდირის (ხალდე, ხალდირიულხი) ოლქის სახელიც უკავშირდება ქართველურ (სვანურ) სამყაროს. ძველადმოსავლური ხალდირიულხი, რომ იგივე ანტიკური წყაროების ხალდი-ხალიბია ჩანს როგორც ამ ტერმინთა ფონეტიკური სიახლოვით, ისე მათი ლინგვისტური ანალიზით. ხალდ ფუძიანი ტოპონიმები გავრცელებულია ყოფილი ხალდირიულხის ქვეყნის ტერიტორიიდან (ტერჯანის-დერჯანის ოლქი) სვანების დღევანდელ სამოსახლომდე. ასეთივე ფუძითაა გაფორმებული ქართული გვარები-ხალვაში, ხალიბაშვილი და ა.შ. ტერმინი სემანტიკურად ქართულ სიტყვას „ყალიბი“ (→ხალიბი) შეიძლება დაუკავშირდეს.

13. ურარტული წყაროს ბალთულხის ოლქი იგივე ხეთური წყაროს ბალას ქვეყანაა, რომელიც ერზინჯანის დაბლობზე ლოკალიზდება. აღნიშნულ მიდამოებსა და მოსაზღვრე ოლქებში „ბალ“ ფუძიანი ტოპონიმები მრავალია. ასევე მრავალია ასეთივე ფუძიანი სიტყვები ქართულ ენაში; ბალანი (თმა, ბეწვი), ბალახი (დაბალი მცენარე), ბალი (კურკოვანი მცენარე), ბალთა (სარტყლის შესაკრავი), ბალიში, ბალთვა, ბალაური, ბალაყარი, ბალდახი, ბალთანი, ბალიში, ბალთალუხი (წყნელი ღობეების შესაკრავად). სვანურ ენაშიც მოგვეპოვება „ბალ“ ფუძიანი სიტყვები: ბალთა (ნაჯახი), ბალე (ფოლადი) და ა.შ.

14. არდარაკიხის ქვეყნის სახელწოდებაში გამოყოფილი ფუძე არდარა ახლოს დგას სვანურ სიტყვებთან-ანდაუ, რაც ნიშნავს მწყემს. ქართულში არღი განმარტებულია როგორც „შინაური ვარდკაჭაჭა“. ამავე ძირიანი ტოპონიმები ამჟამად გავრცელებულია როგორც ყოფილი არდარაკიხის ისე საქართველოს ტერიტორიაზე. არღი-სვანეთში ადამიანის საკუთარ სახელად, ხოლო არღიშვილი, ვარდაია, ვარდია, ვარდიძე გვარებად გვევლინებიან.

15. დიაოხის უკიდურესი სამხრეთი ოლქის სახელი კაბილუხი (ასურული წყაროების კალბა), შემონახულია ახლანდელ ქალაქ კაბადალში. ქართულ ლექსიკონში კაბალა განმარტებულია

„როგორც ქირით გაცემული ხარი“.

გადავიდეთ ქალაქთა სახელების ეტიმოლოგიაზე:

16. აბიანის (ბიანა) ტომისა თუ ქვეყნის სამეფო ქალაქი ედია მდებარეობდა ოლთისწყლის ხეობაში. სახელი მომდინარეობს ან სვანური სიტყვიდან იდია („ნათხოვრობს“) ან ქართული სოციალური ტერმინისაგან ედია. სოფელ ქოსეს პატრონიმიაში რამდენიმე ოჯახი შედიოდა, რომელთა შორის XIX ს. საოჯახო თემების არსებობაც მოწმდება. ერთ-ერთ ასეთ ოჯახს მეთაურობდა ედი; მისი სახელის მიხედვით, როგორც ოჯახს, ისე გაყრის შედეგად წარმოქმნილ ნათესაურ გაერთიანებას ეწოდებოდა ედიენი.

17. დიაოხის მეორე ქალაქი, რომელიც დიდინის ცენტრი ან მასთან ახლოსმდებარე ქალაქი უნდა ყოფილიყო—ზუაა. ზუა შეიძლება აიხსნას ქართული ან სვანური სიტყვებით. ამ მხარეში ზუასთან ფონეტიკურად ახლოსდგომი რამდენიმე ტოპონიმი დასტურდება.

18. ქალაქი უტუხაი საქართველოს ისტორიული ოლქის კლარჯეთის ერთ-ერთ უძველეს ქალაქთან—თუხარისთან იგივედება. სახელწოდება მომდინარეობს სვანური სიტყვიდან უტიხა, რომელიც ნიშნავს დაუბრუნებელს ან აუფუებელს, ან კიდევ ქართულ-მეგრულ სიტყვასთან „უტუხი“ (უტეხი, უდრეკი).

19. ფუთე (ფოთი)—დიაოხის ერთ-ერთი ჩრდილოეთი ქალაქი, მოგვიანებით კლარჯეთის საეპისკოპოსო ცენტრი ფორთას სახელით. საქართველოში ამჟამადაც დასტურდება უძველეს ფუთესთან ფონეტიკურად ახლოსდგომი ტოპონიმები. მათი სემანტიკა შეიძლება დაუკავშირდეს ქართულ სიტყვებს. ფუთა ქართულად ნიშნავს ბოხჩას ან ჩქარს, ფიცხს, ან კიდევ გიჟს, ცოფს, შმაგს. ფორთა მეგრულად ფოტოროა.

20. ლიხსინა (ლიხცინა)—ბალას (ბალთულხის) ქალაქი. შეიძლება დავეუკავშიროთ სვანურ სიტყვებს ლიქჩი, რაც ჭრას, კაფვას ნიშნავს ან ლიხცნე—მიჩვევა, ჩაცივება, გადაჭარბება. არაა გამორიცხული იგივე ფუძე იყოს, რაც საქართველოს მთების ლიხის სახელში. ასეთ შემთხვევაში ლიხ-ქართულში ნიშნავს ფრიად მაღალი შამბი (ბალახი).

21. ბატიარიკი—ბალას ქვეყნის ტერიტორიაზე მდებარე დასახლებული პუნქტი. როგორც ურარტულში ისე სვანურში ბატარი, ლებაჩა ქვიანს ნიშნავს, ბაჩ-კი ქვას. სახელწოდება

ასოცირებას იწვევს ასევე უძველეს ქართულ ქალაქთან ბათუმთან, სადაც ბათ-ბაჩ-ბატ ქვას, ქვიანს ნიშნავს.

როგორც ღვეინახეთ დაიყენი-ღიაოხის ყველა ქვეყანისა (ოლქის) და ქალაქის სახელწოდებების სემანტიკა მხოლოდ ქართველური (ქართული, სვანური, მეგრული) ენების გამოყენებით გაიგება. ახლა გადავიდეთ ამ გაერთიანების მეფეთა სახელების წარმომავლობაზე.

22. უტუფურსი მოღვაწეობდა ძვ.წ. VIII საუკუნის პირველ ნახევარში. სახელი დაკავშირებული უნდა იყოს ქართულ სიტყვასთან უტურფესი, რომელიც ქართულ ლექსიკონში განმარტებულია, როგორც „მეტის მეტად ტურფა, უმშვენიერესი. უტუ და ტურფა ადამიანის საკუთარ სახელებად გვევლინებიან საქართველოში.

23. სიენი (სენი) მოღვაწეობდა ძვ.წ. XII საუკუნის დასასრულს. სახელი უკავშირდება მეგრულ-ლაზურ სიტყვას სენი, რაც ქართული შენი-ს ტოლფასოვანია, ან იქნებ ქართულ სიტყვასთან „შენი“ იყოს კავშირში.

24. ასია მოღვაწეობდა ძვ.წ. IX საუკუნის შუა ხანებში. სახელი კავშირში უნდა იყოს სვანურ სიტყვასთან „ასიაჲ“, რაც ნიშნავს „სიამოვნებს“. ასია, როგორც ჩანს, „სასიამოვნოს“ აღნიშნავს. სახელი ასია(ნი) დადასტურებულია სვანეთის წერილობით ძეგლებში.

25. მანუღუბი მოღვაწეობდა ძვ.წ. VIII საუკუნის პირველ ნახევარში. სახელი უნდა შედგებოდეს ორი ნაწილისაგან მანუ და ღუბი. ორივე მათგანი ძველ და ახალ საქართველოში გავრცელებული სახელია. ღუბე-ღუბი უფრო სვანეთში. მანა ძველ საქართველოში ნიშნავდა ურმის ან მარხილის (სარს). მანა-ქალის საღილეა. ღუბე ქართულ ლექსიკონში განმარტებულია, როგორც ტყუბ-ტყუბი, ზედი-ზედი.

26. ხახა(ნი)-დაიყენის ერთ-ერთი ოლქის ხუშანის მმართველი. სახელი კავშირშია საქართველოში გავრცელებულ ადამიანის საკუთარ სახელებთან-ხახო, ხასანა, ხაჩო, ხახი, ხახია და მათგან წარმოებულ გვარებთან.

ასევე გაირკვა, რომ დაიყენი, იგივე ღიაოხია (ღიაუხი), პირველი ასურული, ხოლო მეორე ურარტული სახელწოდებაა (ამჟერად ცოტა სხვაგვარად ეფიქრობთ, როცა დავასაბუთებ ურარტელების ვინაობას მაშინ უფრო ნათელი გახდება ამ

ტერმინების სემანტიკა და სუფიქსების რაობა), რომლებიც ქრონოლოგიურად და ტერიტორიულადაც ავსებენ და ფარავენ ერთმანეთს. ამ ქვეყანას მომდევნო ხანაში ტაოს, ტაოხს, ტაონის, მათიენას ეძახდნენ. იგი საუკუნეების განმავლობაში იყო საქართველოს ერთ-ერთი პროვინცია, რომელთა სამეფო საგვარეულომ დაიწყო საქართველოს გაერთიანება.

ტერმინ დაიენში გამოყოფილი ფუძე „აია“ თავისი სემანტიკით ქართველურ (სვანურ) სამყაროს უკავშირდება. აია ძველ სვანეთში ნიშნავდა მიწათმოქმედებისა და მიწისქვეშეთის ღვთაებას. ტერმინში გამოყოფილი ენ (-ანი)-ხი(უხ) სუფიქსი სვანეთში ახლაც დასტურდება. ხი-კუთვნილების აღმნიშვნელი სუფიქსია, ხოლო (ი)ანი ამჟამადაც აწარმოებს თითქმის სვანეთის ყველა გვარს და ხშირ შემთხვევაში საქართველოში ტოპონიმებს. პრეფიქსი „დ“ რომელიც ასევე ხშირად ერთვის ქართულ ტოპონიმებს „ადამიანთა კლასის სიმრავლის მაჩვენებელია“. დაიენი-ღიაოხი იგივეა, რაც ქართული გვარები დაიაური, დ(ა) იაუნი და სხვა. მათ შორის განსხვავება მხოლოდ სუფიქსებშია—ურ-უნ(ენ)—ოხ(ხი).

როგორც დავრწმუნდით დაიენი-ღიაოხისა და მისი შემადგენელი ოლქების, ქალაქებისა და მეფეთა სახელების სემანტიკა-ეტიმოლოგია, მხოლოდ ქართველური ენების გამოყენებით იხსნება. დღეს უკვე შეიძლება ითქვას დაბეჯითებით, რომ ამ სამეფოს მკვიდრი მოსახლეობა და მმართველი დინასტია არის ქართული წარმომავლობისა და არა ხური-ურარტული როგორც ფიქრობდნენ მსოფლიოს არაერთი მეცნიერი. აქედან გამომდინარე დაიენი-ღიაოხი ერთ-ერთი უძველესი ქართული სამეფოა.

ე.წ. „ზღვის ხალხების“ ამოქმედების შემდეგ, როგორც ვნახეთ, მცირე აზიისა და მისი აღმოსავლეთი პერიფერიების პოლიტიკური და ეთნიკური რუკა თითქმის მთლიანად შეიცვალა. მიწისაგან პირისა აღიგავა ძლევამოსილი იმპერიები და მათზე დაქვემდებარებული ქვეყნები. გაჩნდნენ ახალი სახელმწიფო წარმონაქმნები ადგილობრივი დინასტიებით. ხეთის სამეფო, რომელსაც მცირე აზიაში გაბატონებული მდგომარეობა ეკავა დაახლოებით 1220 (ან 1180) წელს განადგურდა. ამ პერიოდში ხეთის სამეფოს აღმოსავლეთით შემდეგდროინდელი ღაიენი-ღიაოხის ტერიტორიაზე მოჩანს სხვადასხვა ტომების მსხვილი და წვრილი კავშირები, მცირერიცხოვანი ქვეყნები, რომლებიც ადრე მცირე აზიის დიდი იმპერიის სამოქმედო ასპარეზად იყო ქცეული.

ხეთის სამეფოს არსებობის ხანაში მის აღმოსავლეთით მოსახლეობდნენ მრავალრიცხოვანი ტომები, რომლებსაც ჰქონდათ მსხვილი გაერთიანებანი, მათ შემადგენლობაში შედიოდნენ შემდეგდროინდელი ღაიენი-ღიაოხის სამხრეთული ოლქები და შესაძლებელია ცენტრალურიც. პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ ქაშქური ტომების კავშირი, რომელთა ტერიტორია გადაჭიმული იყო ხეთის სამეფოს ჩრდილო ოლქებიდან (შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ოლქებიდან, სამხრეთისაკენ ევფრატისპირეთამდე (არცანისა, შეერთების ჩრდილო-დასავლეთის მიდამოებამდე).

ქაშქების ქვეყნის საზღვრებში მოსახლეობდნენ სვანური და მეგრული ხალხის წინაპრები. ქაშქური ტომები რომ სვანურ და მეგრულ ენებზე მეტყველი მოსახლეობის ერთობა იყო, ჩანს ხეთურ წყაროებში დამოწმებული ონომასტიკური მასალით (ტომთა, ოლქთა, ქალაქთა სახელები).² ამ ენების გამოყენებით იხსნება ტოპონიმები, როგორიცაა: ფათალია (ფათა=განიერი

¹ ს.გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 25-26; Akypgal. Ancient civilizations and ruins in Turkey, Istanbul. 1985, p. 12-13.

² გრ.გიორგაძე. ხეთური და ასურული ლურსმნული ტექსტების ქასქების (ქაშქების) და აბეშალების ეთნიკური წარმომავლობისათვის, ახალციხე, 2000, გვ. 15-17, 70.

ქუდისა და ტანისამოსის მოყვარული), შარია (შარ=ფართო ზოლი), თალიფაცია (თალაფა=წამწამი), თაქაშთურია (თახაშ=სამშაბათი; თუირ=ორთქლი, ნათავედი), ზუმინთეშქა (ლუმირ=ნაძეი, თეშქა=შეშა), ფიგაფილუ (ფიკუ=ვაცი, ფილ=ფერფლი), ფიქურიალი (ფიქრალ=ფიქრი, დარდი, ფიქრიანი, დარდიანი), ფიფალა (ფიფა=აჩრდილი, ჩრდილი, ლანდი, დევი), ხაცინა (ხაც=მრუდე, არასწორი, დახრილი), ფატანა (ფატან=პერანგი), ფათა (ფათა-განიერი ქუდისა და ტანისამოსის მოყვარული), ქაციფირი (ქაცი=გუდა; ფირუ+ძროხა), ასხაფალა (აშხა=პქეია; ფალვან=ფალავანი), დადა (დად=მდადე; დადა=დედალი), ქათალადუვა (ქადა=გამცდენი; ლადი=დღეს), ქიფურუვა (ლიფუ=დაღრეჯილი), თიშქა (თიშქა=შეშა), ღუღუშქა (ღუღ=თავი; შქა=შუა) და სხვა მრავალი. თვით სატომო სახელი ქასქაც ქართველური ენების გამოყენებით იხსენება.³

ქაშქების მეზობლად ხეთის იმპერიის აღმოსავლეთ ნაწილში, ევფრატისპირეთში, ერზინჯანის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობდა ზემო ქვეყანა⁴. მას შემდეგდროინდელი დაიანდიოხის ოლქების ბალთულხისა და კაბილუხის დასავლეთი რაიონებიც ეკვია. ხეთურ წყაროებში ხეთების ზემო ქვეყნის ტერიტორიაზე დასახელებულია რამდენიმე ტოპონიმი, რომლებიც მოგვითხრობენ, რომ აქ მოსახლეობდნენ ჭანური (სვანური) ტომები. ასე მაგალითად: იშუპიტა (იშპი=იწვის; პიტა=კვერი), მარიშტა (მარე=კაცი), ხანხანა (ხან=ხარი; ღანაუ=ფეხმძიმე), ტარახნა (ტარ=მიზეზი, ბრალი), იშტახარა (იშთხერე=ამოითხრის), ხიშაშხანა (ხი=ფიჭვის ქერქი; შაშკლაუ=რეკანი), კატაპა (კათტაბაგ=ქელეხი), შაპაა=ჩაღრმავებული ადგილი, ფოსო) და სხვა.

კასკიელების (ქაშქები) და ხეთების ზემო ქვეყნის აღმოსავლეთით ევფრატიდან (არცანიას შეერთების ჩრდილოეთი ოლქებიდან) აღმოსავლეთით ვანის ტბამდე (აგრეთვე მის

³ ზემო და ქვემოთ მოტანილი ტოპონიმების წარმომავლობის დადგენაზე გამოყენებულია შემდეგი ლექსიკონები; ე.თოფურია, მ.ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, თბ., 2000; გ.ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, მარტვილი-თბ., 1997; ო.ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, ტ. I, II, III, 2001, 2002, 2003; ნ.ჩუბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, თბ., 1986; ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, 8 ტომეული და სხვა.

სამხრეთითა და ჩრდილოეთით) გადაჭიმული იყო ხაიასის (ჰაიაშა) ტომების მსხვილი კავშირი. იგი ხეთურ წყაროებში XIV-XII საუკუნეებში მოიხსენიება. ხეთის მეფეები მოგვითხრობენ ხაიასისა და მისი ოლქების, ქალაქების განადგურებისა და მათი მეფეების კარანის, ხუკანისა და ანიას დამორჩილების შესახებ. ხეთურ წყაროებში ჰაიაშას ტერიტორიაზე მოხსენიებული ტოპონიმები გარკვეულ სიახლოვეს იჩენს ქართველურ (სვანურ, მეგრულ) ენებთან. ასე მაგალითად: ღუგამა (ღულა=მღულარე), ლახირხილა (ლახარა=ავადმყოფობა), ზაგა (ჯაგა=ეკალ-ბარდი, ჯაგნარი), გაზუ (გაზე=ბარძაყი), ფატიარიგა (პატიო=პატივი; არიქა=სწრაფად), ტერიტიტუნის (ტერი=მტკერი; ტიტუნაფა=ავსება), ბარაია (ბარუ=სწორი, ტოლი, თანაბარი), კამუხა (=კამ = კამა), ურა (ური=მკვახე, უმწიფარი), გადკუშა (გად=ვალი; კუშე=ტეხს), არხითა (არლია=წავი, თრია (ფაფუკი, ბეწვი) და სხვა. სვანურია თვით ქვეყნის აღმნიშვნელი ტერმინი ხაიაშა (ჰ-აია-ში), აია-ძველ სვანეთში მიწათმოქმედებისა და მიწათქვეშეთის ღვთაება იყო. ამავე ღვთაების სახელთან დაკავშირებულია მანას სამეფოდან-ხეთის იმპერიამდე მდებარე ტერიტორიაზე არსებული ტოპონიმები, რომლებიც დადასტურებულია სხვადასხვა წერილობით ძეგლებში: ღ-აია-ენი, აია-დი, უ-აია-ისი, აია-სუნი, აია-ლე, აია-ნი, აია-დამანიუ, აია-ტუნ, აია-კუნ, ღ-აია-ზუნ, ღ-აია-ნალა და სხვა.⁴

ხაიასა-აიცის ქვეყანა, როგორც ჩანს, განადგურდა ზღვის ხალხების შემოსევის პერიოდში, ხეთების სამეფოსთან ერთად. რამდენადაც ტიგლათფილესერ I-ლთან, 1112 წელს, იქ, სადაც საუბარია ურუმიელების, ქაშქებისა და მუშქების შემოსევაზე არსად არ არის ნახსენები ჰაიაშას ქვეყანა. იგი ასევე არ ჩანს ნაირის 23 ქვეყნის დაპყრობის შესახებ, მომთხრობ ტექსტშიც. ხაიასის ტერიტორიის გარკვეული ნაწილი (ჩრდილო-დასავლეთი) სულ მალე იმავე პერიოდში (ძვ.წ. XII ს. შუა ხანები) ჩამოყალიბებულ დაიაენის სამეფოშივე ექცევა. ყოველივე ამას ვგებულობთ ასურეთის მეფეების ტიგლათფილესერ I (1115-1077

⁴ Я.А. Манандян. О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ер., 1956, с.68 и сл; შეადრ: Г.А.Капанцян. Хайаса-колибель армян, Ер., 1948, с. 12, 27, 130, 140.

⁵ ს.გოგიტიძე. უძველესი ქართული ქვეყანა ხაიასა (ჰაიაშა), გაზ. აჭარა, 2002, 6 სექტემბერი.

წწ.) და სალმანასარ III (859-824 წწ.) მიერ დატოვებულ წარწერებში. სალმანასართან დაიყენი მოხსენიებულია სოხმიდან (ვაშტალის რაიონი, ეფრატისპირეთში) ურარტუს დედაქალაქისაკენ (არზაშკუ) გამავალ გზაზე. მაშასადამე, ღიაოხის უკიდურესი სამხრეთი ნაწილი ამ პერიოდში ყოფილი ხაიასის ქვეყნის ცენტრალურ ოლქებს ემთხვეოდა.

ხაიასა-აყის ჩრდილო-დასავლეთით, ხეთების ზემო ქვეყნის ჩრდილოეთით განლაგებული იყო ბალასა და ღუმანას ოლქები. ეს „ქვეყნები“ ხეთის იმპერიის არსებობის ხანაში მათი გავლენის სფეროში იყვნენ მოქცეული, მოგვიანებით, როგორც ჩანს, დაიყენის სახელმწიფოში. ბალას ქვეყანა შეესაბამება ღიაოხის ერთ-ერთ ოლქს ბალთუს, მდებარეობდა ერზანჯანის დაბლობზე.⁶ მის ჩრდილოეთით ანტიკური ხანის ღომანას ადგილას მდებარეობდა ღუმანას ქვეყანა, რომელიც მის აღმოსავლეთით მდებარე ოლქ შაპასთან ერთად ექცეოდა დაახლოებით ღიაოხის შემადგენელი ოლქის „ქვეყანა არდარაქიხის“ საზღვრებში. ანტიკურ ხანაში აღნიშნულ ტერიტორიაზე მოსახლეობდნენ ქართველური ტომები—ხალდები და ჭანები, რომლებიც სვანურ ენაზე მეტყველებდნენ.⁷

ასურულ და განსაკუთრებით ურარტულ ეპიგრაფიკაში დაიყენი-ღიაოხის მეზობლად ათეულობით ქვეყანა (ოლქი) მოიხსენიება. ამ პერიოდში ურარტული ტომები (ურარტუს სამეფოს შემქმნელი) ვანის ტბის სამხრეთით, ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში მოსახლეობდნენ. ისინი ვანის ტბის ირგვლივ მოსახლე სვანურ და მეგრულ ტომებს იმორჩილებენ. შემდეგში მათი ექსპანსიის მიმართულება სამხრეთი ამიერკავკასია იყო. ვანის ტბის სამხრეთითა და სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ოლქების მოსახლეობა მეტყველების მხრივ სწორედ ამ ქართველურ ენებს მიაგავს. აი იმ ოლქების სახელწოდებები, რომლებიც სემანტიკურად უკავშირდება ქართველურ (სვანურ) სამყაროს: ალზი (ალზინი), რომელსაც აზზისთან (აჭი, აცი) აიგივებენ, ფირულუმზი და ქათმუზი. ესენი ასურეთის მეფის ტიგლათფილესერ I ანალებში მოიხსენიებიან. აზი (აცი, აჭი)

⁶ С.Гогутидзе. Локализация «стран» Данази-Диаоха.—ამირანი, VI, მონრეალი-ობ., 206⁹, გვ.58.

⁷ ს.გოგუტაძე. რომელ ენაზე მეტყველებდნენ ანტიკური ხანის ჭანები, ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 2001, №7, გვ.83-89.

ჯერ კიდევ ხეთურ წყაროებში დასტურდება, ხოლო ქათმუხი ანტიკური წყაროების კარდუხ-გორდინეს უკავშირდება. იე.ჯაეახიშვილის აზრით, იგი ქართული ტომია, მასში „ქართ“ ფუძეს ხედავს,⁸ ხოლო გ.მელიქიშვილის მიხედვით კი-მეგრული.⁹ სახელწოდება ალზის ეტიმოლოგიას სვანური ენის გამოყენებით ვარკვევთ, მაგ. ალზი=რგავს, თესავს; აწი=პატიჟება, იწვევს; ალწი=შელესავს, აწებებს. ფირულუმზის სახელწოდებაც შესაძლებელია გაიხსნას ასევე ამ ქართველური ენის გამოყენებით, მაგ. ფირუ=ძროხა ლამაზი; ლუმზი=რქიანი; მამასაღამე ფირულუმზი ნიშნავს ძროხა ლამაზი, რქიანი. ქათმუხიც შესაძლებელია მომდინარეობდეს ქაცი=გუდა, ქარჩ=თებო ან იყოს ქათმ (ქათამი) ძირიდან და უხ -სუფიქსით იყოს წარმოებული.

დაიაენი-დიოხს ურარტუს ძლიერების დაწყებამდე სამხრეთიდან ემეზობლებოდნენ შემდეგი ქვეყნები: სოხნი, აბარსიუნი, თუმე, არამალი.

სოხნი (სუხმა) მდებარეობდა თანამედროვე ქალაქ დოსტალის მოსაზღვრე რაიონებში. ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, ტერმინი სოხმი იქცა ჩვენი სამხრეთელი მეზობლის სომხების აღსანიშნავი ტერმინი ქართველებში. ჩვენი აზრით, ქვეყნის სახელწოდება სოხნი, მისი ქალაქების სახელი უაშტალი (თანამედროვე თურქეთის ქ.დოშტალი), ოლქის-ხაშტიანქ//ჰოშტიანქისა და შესაბამის ტერიტორიაზე არსებული ქალაქების სახელები-გენჯი, ჩაპაგჯური და თვით ასურულ წყაროში მოხსენიებული ერთადერთი ანთროპონიმი სუა (ზუა) სვანური ეტიმოლოგიის მქონეა. ასე, რომ აქ ქვეყნის მოსახლეობა ქართველური სამყაროს ორგანული ნაწილია. იგი არის ერთ-ერთი უძველესი ქართველური (სვანური) ტომების სამშობლო, სვანურისავე დინასტიით.¹⁰

სოხმისაგან აღმოსავლეთით დაიაენის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს მდებარეობდა აბარსიუნი, თუზე, არმარილი და სხვა ქვეყნები. ეს ქვეყნები განლაგებული იყო ვანის ტბის ჩრდილოეთით. ისინი ადრე უძველესი ქართული ქვეყნის ხაიასას

⁸ იე.ჯაეახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1913, გვ.34-35.

⁹ Г.А.Меликишвили. К истории древней Грузии. Тб., 1959, с.108.

¹⁰ ს.გოგიტიძე. ქვეყანა სუხმა (სოხნი), ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის. - ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 2003, №1, გვ.90-96.

(ჰაიაშა)-აზის (აცი, აჭი) შემადგენლობაში იყვნენ. მოგვიანებით ურარტუს ჩამოყალიბების ეპოქაში კი ამ სამეფომ შთანთქა. ტიგლათფილესერ I-ის, სალმანასარ III-ის და სარგონ II-ის წარწერებში მოხსენიებული ეს ოლქები ეთნიკურად, როგორც ჩანს, ისეთივე შემადგენლობისა უნდა ყოფილიყო, როგორც ჰაიაშა; ონომასტიკური მასალის სემანტიკური ანალიზი სწორედ ამგვარი დასკვნის გამოტანის საშუალებას იძლევა. ასე, მაგალითად: სახელწოდება არმალი უკავშირდება სვანურ სიტყვას „არმალი“ და ნიშნავს „იჭერს“, აბარსიუნი-„აბარჯეს“ (თხრის) და ტუმმტომბეს (ტბა, გუბე).

როგორც აღინიშნა საქართველოს თანამედროვე და ისტორიულ ტერიტორიაზე ძველდმოსავლურ ხანაში არაერთი ქვეყანა, გაერთიანება და ქალაქი მოიხსენიება. ზოგიერთი მათგანი უშუალო მეზობელი იყო დიაოხის გაერთიანებისა. ერთ-ერთს ასეთს წარმოადგენდა იუტერუხის საკმაოდ მოზრდილი ქვეყანა თუ გაერთიანება.

დაიყენი-დიაოხის ჩრდილოეთით მდებარეობდა უიტერუხის (ოჭერუხი) ქვეყანა. მას პ.უშაკოვი ანტიკური წყაროების ბიძერების შესატყვისად მიიჩნევდა. მასვე აკავშირებდა საქართველოს ერთ-ერთ უძველეს ციხე-ქალაქთან-ოძრხესთან.¹¹ ჩვენ ეს ეთნონიმი დავუკათმირეთ ტერმინ აჭარას (ვი-ზარ//ბი-ძერ//ო-ძერ-ხე//ვი-ტერ-უხი). სახელწოდებაში გამოყოფილი ფუძე „ძერ-ზარ“ იდენტური უნდა იყოს ტერმინ „ა-ჭარ-ა“-ში შემონახული ძირისა.¹² სად მდებარეობდა ურარტულ წყაროებში მოხსენიებული უიტერუხის ქვეყანა?

ურარტულ ეპიგრაფიკაში დადასტურებულია უიტერუხის ქვეყნის ორი ქალაქი —ურიეიუნი (ურაიანი) და ამეგუ []. ჩვენი აზრით, ურიეიუნი უნდა შეესატყვისებოდეს მტკვრის სათავეებთან არსებულ ძველქართულ ქალაქ ჰური-არტაანს აქ თანამედროვე საქართველოს სოფელს ურაველს (ჰური-არტაანის ჩრდილოეთით). სამივე ტოპონიმი, ეფიქრობთ, გამოიყოფოდა ერთიდაიგივე ფუძე ური-ჰური, ხოლო იან//უნ//ელ სუფიქსებია. პ ისეთივე დანიშნულების პრეფიქსია, როგორიცაა ტერმინ „ჰ-აია-ში“, ჰ-

¹¹ П.Н. Шаков. К походам урартийцев в Закавказье в IX и VIII вв. до н.э.-ВДИ, 1943, №2, с.36-37.

¹² ს.გოგიტიძე. აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის, ბათ., 2002.

აბარ-ენე-ში და სხვა სატომო სახელწოდებებში. სახელწოდება სვანური სიტყვისაგან „ურა“-„ური“-დან უნდა მომდინარეობდეს, რაც ნიშნავს უმწიფარს, მკვახეს. თვით ქვეყნის სახელწოდებაში უიტერუხში უნდა გამოიყოს უი(ვი,ო) პრეფიქსი და უხ(ხი) სვანური კუთვნილების სუფიქსი. ფუძე ტერ (ჭერ) შეიძლება დაეკავშიროთ მრავალ ქართულ ან სვანურ სიტყვებს.

უკიდურესი ჩრდილო-დასავლეთიდან მდინარე ჭოროხის თითქმის სათავეებამდე (სპერის მიდამოებამდე?) დიაოხს ემიჯნებოდა ერთ-ერთი უძველესი სამეფო საქართველოს ტერიტორიაზე-კულხა (კოლხა). იგი პირველად ურარტულ წყაროებში, სარდური II-ის წარწერებში ძვ.წ. 750 და 742 წლების მახლობლად მოიხსენიება. მის ძირითად საწარმოო და პოლიტიკურ-ეკონომიურ ცენტრს წარმოადგენდა კლარჯეთის ოლქი და მის ტერიტორიაზე, არტანუჯის მიდამოებში მდებარე „სამეფო ქალაქი“ ილდამუშა. აქ კოლხას მეფის მეშას (?) ნაცვლები იჯდნენ. სამეცნიერო ლიტერატურაში კულხა (კოლხა) სამართლიანადაა გაიგივებული მოგვიანო ხანის ანტიკური წყაროების კოლხეთთან. ძველადმოსავლური კოლხას ეთნიკური კუთვნილების საკითხი შესწავლის პროცესშია და ამიტომაც ჯერჯერობით თავს ვიკავებთ რაიმე აზრის გამოსათქმელად.

დაიაენი-დიაოხის ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან და აღმოსავლეთიდან რამდენიმე ქვეყანასთან ჰქონდა შეხების წერტილი. მტკვრის სათავეებიდან მოყოლებული მას ესაზღვრებოდნენ: ზაბახაე, კუარზანი, ანისტირგაე, ამტუხინი, აბილიანინი და სხვები.

ქვეყანა ზაბახაე ურარტულ წყაროებში მხოლოდ ერთხელ და ისიც არგიშტი I-ის მეფობის მეორე წელს (ძვ.წ. 785 წ.) მოიხსენიება. ეს ქვეყანა სამართლიანადაა გაიგივებული საქართველოს ისტორიული მხარის ჯავახეთის სახელთან. მაგრამ მას, როგორც ჩანს, ძვ.წ. IX-VIII საუკუნეებში შემდეგდროინდელი ჯავახეთის მხოლოდ გარკვეული, მცირე ნაწილი (სამხრეთ-დასავლეთი) ეკავა. ამ შემთხვევაში ვითვალისწინებ იმ გარემოებას, რომ ჯავახეთის ტერიტორიაზე ურარტელთა შემოსევების დროს არა ერთი ქვეყანა და ქალაქი მოიხსენიება. ზაბახა //ჯავახი ქართული წყაროების („ქართლის ცხოვრება“) მიხედვით იყო მამამთავარი შემდგომში ამავე სახელწოდების ტომისა და ქვეყნისა. შესაძლებელია ეს

სახელწოდება უკავშირდებოდა მეგრულ სიტყვას „ზაბაკიან“, რაც ნიშნავს „ნაკლის მქონე, ნაკლული“, ე.ი. ტომი, რომელიც ნაკლოვანებების მქონეა.

კუარზანი და ანიშტირგაე, როგორც ირკვევა, დიაოხს აღმოსავლეთის მხრიდან ესაზღვრებოდნენ. ეს ქვეყნები განლაგებული იყო მტკვრის სათავეების სამხრეთით. კუარზანი შეესაბამება ქართლის სამეფოსა და საქართველოს ისტორიულ ოლქს ხორძენა-ხორცევანს. დღესაცაა ამავე მიდამოებში შემონახული მსგავსი ტოპონიმი (კირზიანია). ქართველურ ენებში ბევრია ისეთი სიტყვები, რომლებიც შეიძლება დაუკავშირდეს ამ ოლქის სახელს, ასე მაგალითად: კურზუნ//ქურზუნ, ნიშნავს „სწრაფი გაძვრომა-გამოძვრომა, სწრაფი სირბილი“.

ანიშტირგაე მდებარეობდა კუარზანის სამხრეთით. ურარტული წყაროებიდან (არგიშტის წარწერა) ირკვევა, რომ იგი უნდა მოთავსდეს აშტუხინ-აბილიანიხის შორის თუ გვერდით. ამ უკანასკნელიდან ჩრდილო-დასავლეთით. გ.წერეთელი ამ ქვეყანას აბილიანიხსა და კატარზას შორის ვარაუდობს.¹³ წარმომავლობით ეს სატომო სახელწოდება სვანური უნდა ყოფილიყო. ტერმინის სემანტიკა შეიძლება დაუკავშირდეს სვანურ სიტყვებს ანასტრაშდ (ნაჩქარევად, უხარისხოდ) ან დაიყოს ორ ნაწილად. ანზ (წვეტიანი ადგილი) და ტირხანა (სტრიქნინი).

ამავე რაიონში დაიყენეს ესაზღვრებოდა აშტუხინი (სარიკამიშის რაიონში). ტერმინი ასოცირებას იწვევს მოგვიანო ხანის ქალაქ ასტახანასთან. გ.მელიქიშვილის გამოკვლევით ამ ქალაქის სახელწოდება წმინდა ხურიტულია Astuhina, ხურიტულად „საქალესა“ ნიშნავს. ჩვენი აზრით, რამდენადაც აშტუხინის მეზობელი ქვეყნების სახელწოდებები ძირითადად სვანური წარმოშობისაა, ამიტომ გამოვთქვამთ ვარაუდს, მისი ქართველური (სვანური) წარმომავლობის შესახებ: ტერმინი აშტუხი(ნი) უნდა დაუკავშირდეს სვანურ სიტყვას აშტაკუს, რაც ნიშნავს „ხელიკს“. აშტუხინი შეესაბამება „ხელიკიან ადგილს“.

არაქსის ჩრდილოეთ სანაპიროზე ყაგიზმანის რაიონში ლოკალიზდება აბილიანიხი. როგორც ჩანს, ეს ქვეყანა საკმაოდ

¹³ გ.წერეთელი. საქართველოს მუზეუმის ურარტული ძეგლები, ტფ., 1939, გვ. 57, შენ.6.

ვრცელი უნდა ყოფილიყო, რადგან ურარტელები მისი გავლით ხან ანიშტირგას, ხან კულხაში ხედებიან. ზოგჯერ დამყრობლები დამოუკიდებელ ლაშქრობას აწარმოებენ მის წინააღმდეგ. ტერმინი აბილიანი (ხი) უნდა დაუკავშირდეს სვანურ სიტყვას „აბლაუი“, რაც ნიშნავს „ანგრეკს“. „ან“(იან) სვანური სუფიქსია, ხოლო „ხი“ ამ შემთხვევაში შესაძლებელია იყოს სვანური სუფიქსი.

ძვ.წ. IX-VIII საუკუნეებში დიაოხს ესაზღვრებოდა აგრეთვე ურარტუს სამეფო. ურუატრის ქვეყანა, რომელიც წარმოადგენდა თავდაპირველ სამშობლოს ურარტელებისას (ბიანინის მმართველი დინასტიისა) განდევნილი იყო ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, ტიგროსის სათავეებსა და ვანის ტბის სამხრეთით. იგი საისტორიო წყაროებში პირველად მოიხსენიება ასურეთის მეფის სალმანასარ I (1266-1243 წწ.) ან სალმანასარ II (1028-1017 წწ.) წარწერებში. ურუატრი მოიხსენიება აგრეთვე აშურბელკალას (1077-1060 წწ) მიერ დატოვებულ ტექსტებში.

ადრე ძვ. წ. XV საუკუნიდან მოყოლებული ვანის ტბის ირგვლივ და მის მიდამოებში განლაგებული იყვნენ ხაიასა, არმარილი, აბარსიუნი, თუმე და ბევრი სხვა ქვეყნები (ჩვენი აზრით, ისინი ქართველური, ძირითადად სვანური და მეგრული წარმომავლობის ტომებით იყვნენ დასახლებული). აღნიშნული ქვეყნების ჩრდილო-დასავლეთით ძვ.წ. XII საუკუნიდან მოყოლებული ბატონობდა დაიაენი-დიაოხი. ვანის ტბის მიდამოებში არსებული ურარტუ სალმანასარ III-ის წარწერებში გვხვდება პირველად. შემდეგ კი აქ მოსახლე ტომების დამორჩილების შემდეგ იგი წინა აზიაში იქცა ერთ-ერთ უძლიერეს იმპერიად. მენუას, არგიშტი I-ისა და სარდური II-ის დაპყრობათა შედეგად დაიაენი-დიაოხი თანდათანობით კარგავდა როგორც გავლენის სფეროებს ისე თავის (ადრე შემოშტკიცებულ) ოლქებს. ძვ.წ. VIII საუკუნის 60-იან წლებში დაიაენმა შეწყვიტა არსებობა, რის მანიშნებელია ყოფილი მისი ოლქების გადასვლა ურარტუს ან კოლხის ხელში. წყაროების ურთიერთშედარებისა და ანალიზის საფუძველზე ირკვევა, რომ მისი ჩრდილოეთი ოლქები კულხას უნდა მიეცაყებინა, სამხრეთი კი ურარტუს.

ასურული და ურარტული წყაროების დაიაენი-დიაოხი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანება იყო. იგი მდებარეობდა საქართველოს ისტორიული ქალაქების შავშეთ-ფორთას მიდამოებიდან, მოიცავდა ჭოროხის აუზს და ვრცელდებოდა სამხრეთისაკენ არზრუმ-ერზიჯან-კაბადღამდე.

შეშეთის ქვეყანა მდებარეობდა თანამედროვე თურქეთის ქალაქ შავშათთან (ქართული შავშეთი). მის მეზობლად იყო ქალაქი ზუა. აღნიშნული ტოპონიმების სამხრეთით ლოკალიზდება ქვეყანა დიდინი, ფორთას მიდამოში ქალაქი ფუთე, ხოლო ამ უკანასკნელის სამხრეთით თუ სამხრეთ-აღმოსავლეთით ქვეყანა შერიაზი. აქვე მდებარეობდა თარიუნი.

ქალაქების ელია (ილი)-სა და ბანას რაიონში განისაზღვრება აბიანის (ბიანა) ოლქის ადგილმდებარეობა. მის დასავლეთით ისტორიული ტაოს ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ცენტრ ოლთისის მიდამოებში მდებარეობდა ქვეყანა ულთუზა. მისგან ჩრდილო-დასავლეთში ხოშ ძირიანი ტოპონიმების გაერცვლების არეში, ოლთისწყლის ჭოროხთან შეერთების რაიონში განლაგებული იყო ქვეყანა ხუშანი. მისგან ჩრდილოეთით იყო ქალაქი უტუხაი (ქართული თუხარისი).

არზრუმის სანახებში, მის ირგვლივ განლაგებული იყვნენ ქვეყნები ქადა, აშკალაში, შაშილუნი, ხოლო აენუნიკის მიდამოებში (არაქსის სათავეებში) ქვეყანა აბნულუანი. მათგან სამხრეთით და სამხრეთ-დასავლეთით ლოკალიზდებიან ქვეყნები არდარაკიხი (ანდარას მიდამოები), ხალდირიულხი (ხალდის დაბლობი), ბალთულხი (ერზიჯანის დაბლობი) (ესაა ხეთური წყაროების ბალა-ფალა), კაბილუხი (თურქეთის თანამედროვე ქალაქი კაბადღალი), ასურული წყაროების კალბა. ბალას (ბალთულხი) ქვეყნის ტერიტორიაზე ხეთურ წყაროებში ფიქსირდება ქალაქები ღიხსინა და ბატიარიკი.

ყველა ზემოთაღნიშნული ტერმინი (ქვეყანათა, ოლქთა, ქალაქთა, მთათა) ასოცირებას იწვევს საქართველოს ტერიტორიაზე არსებულ ტოპონიმთა, ქართულ ადამიანის საკუთარ სახელებსა და გვარებთან. გარდა ამისა ეს სახელწოდებები ქართველური ენების გამოყენებით იხსნება და

გაიგება მათი სემანტიკა. Seseti(na) ნიშნავს შეშის მთას, ან შეშეტი არის მახვილი ე.ი. მახვილოვანი მთა. Didi(ni) ქართული სიტყვაა და ნიშნავს დიდს. Bia-Biani-Abiani დაკავშირებული უნდა იყოს არქაულ ქართულ სიტყვასთან აბანი-ებანი-უბანი, რომელიც მხარეს, ქვეყანას, კუთხეს აღნიშნავდა. თუ ტერმინში „ა“ ტოპონიმიკური პრეფიქსია, მაშინ ბიანა-ბანა ბანა-სთან, დაბანვა-სთან უნდა იყოს დაკავშირებული. Hušani-სვანური სიტყვიდან ხოშ (დიდი) უნდა იყოს წარმომდგარი. Šeriasi და Šuliansi ქართულ სიტყვებს შორიანი ან შურიანი უნდა უკავშირდებოდეს. შერნაზი-ძველქართულში ბოროტების მომტანი, მტრობის, შუღლის გამომწვევი ადამიანის ეპითეტია. Ultusa-Oltisi სვანურში ხ-ოლთე ნიშნავს ურთავს, ადამიანის საკუთარი სახელიცაა-ორთუ, მეგრულში ურთუ უსახურავოს აღნიშნავს. Tariuni-ში გამოყოფილი ფუძე თარ-თრ ქართულ სიტყვას თრევას უკავშირდება, მეგრულში თარ ნიშნავს მთავარი, დიდი, ძლიერი. Abnuluani დაკავშირებული უნდა იყოს ქართულ სიტყვებთან აბნელებს ან აბნეულ-თან. თუმცა არაა გამორიცხული ამ სახელწოდებაში ქართული აბ(ა)ნი იმალებოდეს, რაც მხარეს, ქვეყანას აღნიშნავს. Kada-ს დაკავშირება შეიძლება სვანურ სიტყვასთან კადარ (მშრალი ადგილი), კადა (ამოწყვეტა, მოსაობა), კადა (ნაჯახი, ცული), ქად (შემცდარი, ღალატი) და ა.შ. ტერმინ Askalaši-ში გამოყოფილი ფუძე შკა-აშკა შეიძლება დაუკავშირდეს მეგრულ სიტყვას შკა, რაც შუა ადგილს ნიშნავს, ან სვანურ აშკ-ჰაშკ (შინნაქსოვი შალი). Šašilu(ni) შეიძლება უკავშირდებოდეს: შაშ-ერთგვარი ჩიტია; იმ შემთხვევაში თუ ტერმინი იკითხება როგორც სასილო მაშინ უნდა იყოს ქართულ საწილო-სთან „რაც წილში უნდა ერგოს ვინმეს“ კავშირში. Bala-Baltulhi წარმოდგება სვანური ბალთა (ნაჯახი)-საგან ან ქართული ბალთალუხი (წყნელი ღობეებისათვის). Ardara(Kihi) უნდა მომდინარეობდეს სვანური სიტყვისაგან ანდაუ (მწყემსი), არდი-ადამიანის საკუთარი სახელია. Kalba-Kabiluhi შესაძლებელია მომდინარეობდეს ქართული სიტყვისაგან კაბალა, რომელიც განიმარტება, როგორც „ქირით გაცემული ხარი“.

ქალაქ Edia (Ediani) სახელი შეიძლება დაუკავშირდეს საქართველოს მთიანეთში არსებულ საოჯახო თემების

გაერთიანების სახელს, რომელსაც მეთაურობდა ედი, ნათესავურ გაერთიანებას ეწოდებოდა ედიენი. ქალაქ Uthai სახელი უნდა მომდინარეობდეს ქართულ-მეგრული უტუხი (უდრეკი) ან სვანური უტიხა (დაუბრუნებელი). ქალაქ Pute სახელი დაკავშირებული უნდა იყოს ქართულ სიტყვასთან ფუთა (ბოხჩა ან ჩქარი, ან კიდევ გიჟი). ქალაქ Sua (ini) სახელი შეიძლება მომდინარეობდეს ქართული (ყუანი=სურო, მცენარე) ან სვანური (ჭუა=ძუკნა, ყუან=შურთხი, ყუანა=ძერა) სიტყვებიდან. ქალაქ ლიხსინა (ლიხცინა) სახელი დაკავშირებულია ქართულ სიტყვასთან ლიხ (ფრიად მაღალი შამბი-ბალახი) ან სვანურ ლიქჩე (კაფუა, ჭრა), ლიხცნე (მიჩვევა, ჩაჟინება, გადაჭარბება). ქალაქი ბატიარიკის სახელი მომდინარეობს სვანური-ბატ=ბაჩ-დან, რაც ქვას, ბაჩარ-ქვიანს, ე.ი. სიმაგრეს, ქალაქს ნიშნავს.

დაიაენი-დიაოხის მმართველთა სახელებიც ქართველურ სამყაროს უკავშირდება. ასე მაგალითად: Sieni (მეგრულად სინ=შენი, ქართულად შენი), Asia სვანურად ასიან=სასიამოვნო), Utupursi (ქართულად უტურფესი=ძალიან ლამაზი, ულამაზესი), Manudubi (მანო-ტყის მიხაკი, მანანა-ლურჯთვალა ყვავილი, მანუა-თვალების ნაბვა; დუბე-ტყუბ-ტყუბი, ზედი-ზედ ასევე ქართულად. წყაროში მოხსენიებულია ხუშანის ოლქის მმართველი ხახა(ნი). ხახული ქართულად ნიშნავს ხახა=პირის დრუს. ყველა ზემოთ აღნიშნული სახელი კავშირშია საქართველოში გავრცელებულ სახელ-გვარებთან.

ქვეყნის სახელში D-aia-eni და D(a)ia-ohi უნდა გამოიყოს დპრეფიქსი (კლასკატეგორიის სიმრავლის მაჩვენებელი), ხი-ეხ-ოხ-ენ სვანური კუთვნილებითი სუფიქსები, ფუძე აია, რომელიც სვანურში არის მიწათმოქმედებისა და მიწისქვეშეთის ღვთაება. საქართველოში გავრცელებულია გვარები: დაიაური, დიაური, ადამიანის საკუთარი სახელი დიაო და სხვა.

ასე რომ დაიაენი-დიაოხი არის პირწმინდათ და უდავოდ ქართული სახელმწიფო, ქართველური ტომების შემოქმედების ნაყოფი. მის ტერიტორიაზე ხურიტული ტომების ნაკვალევი არ ჩანს. დაიაენი-დიაოხის დაშლის მომენტიდან მისი ცალკეული ნაწილები ქართულ სამეფო-სამთავროებში (კოლხა, მათიენა, სასპეჩეთი, კოლხეთი, მოსხიკე, ქართლი, კლარჯეთი, ქართველთა საკურაპალატო (ტაო-კლარჯეთი, სამცხე-საათაბაგო)

შედიოდა. X–XIII საუკუნეებში ერთიან საქართველოს სახელმწიფოში. ეს უზარმაზარი ტერიტორია სხვა ქართულ პროვინციებთან ერთად თურქეთმა მიიტაცა. ქართულ მოსახლეობას წაართვეს არა მარტო მშობლიური ქართული-სვანური-მეგრული ენა, არამედ რელიგიაც. ყველა ისინი გამუსლიმანებულ იქნენ. ყოველი ამას თან სდევდა მოსახლეობის აყრა-განადგურება-გაძევება.

Даиаэни-Диаохи
Аннотация

В научной литературе давно обратили внимание на изучение древнейших цивилизаций, расположенных на восточной периферии Малой Азии. Интерес к данной теме еще более возрос после расшифровки Хетто-лувийских, урартских, иероглифических и клинообразных текстов.

На крайнем востоке Анатолии (вокруг озера Ван), в середине XI в. до н.э. сформировалось мощное объединение Хурритских племен (?) - царство Урарту. К югу от него находилось Ассирийское царство. Эти государства имели определенные отношения с историческими «странами» юга Грузии.

Древнейшие сведения относительно исторической Юго-Западной Грузии находят в древневосточных источниках. Конкретные же сведения об отдельных вопросах истории Чорохского бассейна встречаются в Ассирийских и Урартских эпиграфических памятниках.

В надписях Ассирийского царя Тиглатпиласара I-го (1115-1077 гг.) упоминаются Даиаэни (Диаохи-Таохи-Тао), Мушки (Месхи) и гора Шеше (по грузинским и урартским источникам - Шешети-Шавшети). В последующие времена (особенно в урартской эпиграфике) находят достаточно материала для исследования исторической географии, политической истории и социально-экономической специфики данных регионов.

Тщательное исследование и анализ ассирийских и особенно урартских источников, выводы сделанные исследователями, дали нам возможность уточнить локализацию и этническую принадлежность входящих в объединение Даиаэн-Диаоха стран (Biani, Huśalḫi, Didini, Šeriazi, Ultuza, Šešet, Šašiluni, Tariuni, Qadaini, Aškalaši, Abnuluani, Haldiriluhi, Ardarakiḫi, Baltulḫi, Kabiluh*i*), и городов (Zua, Utuhai, Edia, Pute).

В исследовании акад. Г.Меликишвили установлено месторасположение двух составляющих областей данного

объединения-Шешети и страны города Шашилу. Первая совпадает с исторической областью Грузии-Шавшети, вторая была расположена в районе Эрзерума.¹ Локализация страны Шешети и страны города Шашилу является одним из значительных ориентиров в определении расположения некоторых других стран Даиаэн-Диаоха.

Оставленная Аргиштом первым на ванской скале надпись сообщает о походе на Диаохию урартского царя. В ней говорится о том, что Аргишт первый завоевал страну Шериаз и подошёл до города Футе. Слева от него были страны Биани и Хушани, а справа же-Тариун и Забаха.²

Надпись свидетельствует, что среди вышеназванных стран центральное место занимали страна Шериази и город Футе. Как известно, Тариун и Забаха локализуются в окрестностях истока реки Мтквари (Кура), районами к западу и к юго-западу от Чилдирского озера.³ Поэтому Хушани и Биани следует искать в Чорохском устье к западу от означенной территории, между районами Шавшети и Эрзерума.

То что страны Хушани и Биани следует искать к югу от Шавшети, подтверждается надписью того же Урартского царя, на скале церкви Сурб Сааки. В ней говорится: «Дошел (?) я до страны Биа... (до) страны Хушани. Выступил я (в поход) против страны Диди, против города Зуа...»⁴

Из данного сообщения видно, что страны Хушани и Биа располагались южнее страны Шешети и города Зуа. Локализацию Зуа дает надпись другого урартского царя: «дошел до страны Шешети, до города Зуа».⁵ Следует учесть следующее сведение из надписи Сардура приблизительно 750 года до н.э.

¹ Г.Меликишвили. К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 176-177.

² Г.Меликишвили. Урартские клинообразные надписи, М., 1960, с.212.

³ Там же, с. 177, 212, Н.В. Арутюнян. Биайнили (Урарту), Ер., 1970, с. 193,403.

⁴ Г.Меликишвили. Наири-Урарту, Тб., 1954, с.215.

⁵ Г.Меликишвили. Урартские... с. 158.

Урартскому царю приходится бороться против Кулха на уже бывшей территории Диаоха- в стране Хушани//Хушалхи.⁶

Таким образом, Хушани следует искать на крайнем северо-западе от Диаоха, там где Диаох соприкасался с Кулха. Из другой надписи царя Сардура видно, что Хушани располагался южнее областей Кулха и города Илдамуша (Артануджи).

В этих местах имеются топонимы, фонетическая близость которых с названием исследуемой страны очевидна: деревня Хоши, деревня Хошатгили, поле Хоша в Тао. Урартское Хушани//Хушалхи должно быть, тоже самое что и грузинское Хоши, Хосани, Хосвани. Между ними разница лишь в суффиксе «Ани». Интересно, что Хоша на сванском означает-«большой». Топонимы с корнем «хош» встречаются и в других местах Грузии Хош-ор-а (в Пшави), Хош-ур-ет-и (в окрестности Артаани), хос-ор-и (Олтийская область), Хоз-а (Душети), Хос-та (Артвинская область), и т.д.⁷ Хошаки в сванских письменных источниках подтверждается и как человеческое имя.⁸

Тем самым, Хушани//Хушалхи должно располагаться на обеих сторонах стыка рек Олтиси и Чорохи. Можно допустить, что южнее эта область достигала окрестностей г.Испирн, в северном направлении же области Дидини. Эта последняя располагалась восточнее Тухариси-находившегося в Чорохском ущелье. На территории данной страны или в близости от нее, к западу от Шешети, следует искать город Зуа. Не можем согласиться с Н.Арутюняном, который считает, что Зуа (Зуаина) следует искать на юге Диаохи, в районе Эрзерума, в окрестностях современного населенного пункта Зивина.⁹ С нашей точки зрения, Зуа можно отождествить с Зуарети (деревня Микелети). К северу от Дидини

⁶ Там же, с.279.

⁷ П.Ингорюк. Георгий Мерчуле. Тб., 1954, с. 162 (на груз. яз.): Ш.Джапаридзе. Путешествие Н.Марра в Шавшетию и Кларджетию, Тб., 1996, с. 143, 163 (на груз. яз.).

⁸ В.Силогава. Письменные памятники Сванетии (X-XVIII вв.), т. II, Тб., 1988, с.343 (на груз. яз.).

⁹ Н.В. Арутюнян. Биайнили (Урарту), с. 162-186.

находилась область Кулхахали. Её месторасположение мы определяем посредством отождествления его главного центра Илдамуши с Артапуджи. По видимому, Кулхахали был первоначальной формой Кларджети (сравни: Кул-Кол-Кал-Кл)¹⁰ и одним из основных хозяйственных районов Колха.

Из надписи Аргишти видно, что рядом с Хушани должен находится Биани.¹¹ С севера со страной Биа соседствовала страны Дидини, а с северо-запада Хушани. Биани должна была быть одной из крайних восточных провинций Данаэна. Её локализацию мы производим по имени Бана расположенной в ущелье реки Олтиси. Урартские источники указывают на то, что к востоку с Бианой граничили Забахас и Куарзани, находящиеся в окрестностях истоков Мтквари (Кура). Возможно, с этой же областью Биана связана Абиани из более поздней надписи Сардура - 750 г. до н.э. и упомянутая Аргишти I страна Биа (первая с префиксом «а», а вторая без суффикса «Ани»). Тем более, что ее город Эдиа можно отождествить с Идиси (Идесса) позднего периода.

К югу от Хушани и к западу от Биани находилась упоминавшаяся во время Аргишти I-го, в 784 г. до н.э. страна Ултуза. В названии этой области можно видеть Олтиси более поздних источников (в урартской клинописи не было знаков для передачи слога «о», и его передавали через «у»;¹² сравни Колха-Кулха, Уетерухи-Одзрхе//Ундзрхе-Очерухи). Она находилась в окрестностях верховья реки Олтиси.

На сегодняшний день не удастся связать страну Шериази с каким-либо топонимом. На предполагаемом месте, то есть вблизи стран Биани, Хушани и Забахас, мы не находим подобного

¹⁰ С.Гогитидзе. Вопросы исторической географии Юго-западной Грузии (XII-IV вв. до н.э). Бат., 2002 (на груз. яз).

¹¹ Г.А.Меликишвили. Урартские... с.235, по видимому, ошибается Н.Арутюнян, когда пишет, что Хушани должен был располагаться к югу (юго-западу) от Данаоха (УК.соч., с.184). В других местах работы он располагает эти страны к западу от Данаоха, с. 406.

¹² Г.Меликишвили. Исследование в области древней истории Грузии, Кавказа и ближнего Востока, Тб., 1999, с.110, ком. 1 (на груз. яз.).

этнонимического материала, из-за чего при локализации данной страны вынуждены опираться лишь на историко-географические реалии. В надписи Аргишти I-го на Ванской скале читаем: «...поставил царем царя Диауехи, покорил страну Шериази, города сжег, крепости разрушил; дошёл (?) до города Футе... слева - страна Биани, страна Хушани, справа я смилостивился над страной Тариуни. Пошел походом на страну Забахае...»¹³ место расположение стран Хушани и Биани уже выяснено. Страна Шериази должна находиться к востоку от них, по источнику она располагалась к западу от Забаха и, наверное, к югу-западу от Тариуна. Мы не знаем, входил ли город Футе в страну Шериази, но несомненно, что его следует искать к северу от него. Считаем возможным идентификацию Футе с Форта, с епископской кафедрой Кларджети раннефеодального периода.

Вблизи от Биани следует искать упомянутый в надписи Менуя город Утухай (... дошел до страны Шешети, до города Зуа. Город Утухай...)¹⁴. Считаем, что Утухай следует отождествить со крупным городом Грузии античного и феодального периодов - Тухариси. Помимо того, что он располагается поблизости от Шешети и названия фонетически близки друг к другу (сравни: Утухай-Утуха-ар-ис-и-Отухариси-Тухариси), следует учесть и сведение автора «Жития царей» о том, что город Тухариси был основан в это время.

Выясняется, что крайней юго-западной областью Диаохи была Ашкалаши. Аргишти I сообщает следующее об этой стране: «...дошел (?) я до страны Биа... (до) страны Хушани. Выступил я (поход) против страны Диди, против города Зуа: город Зуа, царский город Диаухи, я сжёг; поставил я надпись в городе Зуа. Пошел я через ворота страны против страны Ашкалаши... три страны я оттуда отторгнул, (их) население присоединил к моей стране: страну Када, страну Ашкалаши, страну города Шашилу...».¹⁵

¹³ Г. Мелкишвили. Урартский... с. 212.

¹⁴ Там же, с. 158.

¹⁵ Там же, с. 235.

Из этого рассказа следует, что урартский царь после покорения стран Хушани и Диди пошел на юг, ибо страна г.Шашилу находилась именно здесь, в районе Эрзерума. Отсюда следует, что Када и Ашкалаши следует искать именно между данными районами. Считаем, что Ашкалаши следует отождествить с сегодняшним городом Ашкале¹⁶ (Турция) и с античной областью Эклеци (Акилисена).¹⁷ Када же должна находится между Шашилу и Абианом (возможно граничила с севера с Ултуза), к северу-востоку от Ашкалаши. Маршрут похода Аргишти станет еще более понятным, если поставить вопрос о тождественности наименования «Ворота страны» и «Ворота Грузии» дословно «горло Грузии». Именно между «Воротами страны» (к югу) и страной Шашилу (к северу) должна помещаться страна Када. Последняя, вне сомнений, располагалась к югу не только от Хушани, но и Ултуза, поскольку «ворота Грузии» располагается к югу от обеих стран.

На востоке страны города Шашилуна (Шашки) надо искать страну Абнулуани. По армянскими и византийскими источниками ее можно отождествлять с известным городом Авнуник-Абнуком.

Поблизости от страны Ашкалаши должны помещаться страна Халдириулхи и страна Балтулхи. Первая в урартской эпиграфике упоминается лишь раз, в надписи Менуа, вторая же дважды.¹⁸ Выясняется, что эти страны представляют собой крайне южные области Диаохии, что следует из следующих сведений:

1. Урартские цари входят в эти страны с севера на юг;
2. Исследуемые страны упоминаются в источниках рядом с Ашкалаши и Шашилу;

¹⁶ Азия (зарубежные страны), атлас мира, М., 1983, с.29.

¹⁷ Г.Гоян. Театр древней Армении. М., 1952. карта прилагается; Сумбат Давидисдзе. История и повествование о Багратионах, Тб., 1990, с.23, 29, 40 (на груз. яз.).

¹⁸ Г.Меликишвили. Царство Урарту. урартские источники.- Хрестоматия истории народов Древнего востока. Тб., 1990, с.272, 275 (на груз. яз.).

3. Урартские цари сообщают о покорении этих стран, о свержении их правителей и назначении своих ставленников, следовательно, о введении этих областей в пределы царства Урарту;
4. Возможно допущение связи между современным городом Ашкала, с известной областью античного периода Акилисена (Экелеци), с городом Хардириулхи а также городом феодального периода Халтои-Аричи существовавшего рядом.

Более достоверным выглядит отождествление страны Халдириулхи с Халдийской низменностью находящейся на западе от Тержани (сов. Турция).¹⁹ Это та территория, на которой по сведению Ксенофонта, в VI в. до н.э. армяне воссоединились с халдеями. Это та же территория, которую по сведению Страбона, армяне отторгли от халибов в 189 г. до н.э.-Каренитида (Эрзерумская область, город Карну). Поблизости от нее надо искать страну Ардаракихи. Из источников видно, что ее надо искать в районах близлежащих стран Балтулхи, Халдириулхи и Шашилу (шашки), поскольку и Халдириулхи и Шашилу помещаются в окрестностях Эрзерума. На западе от страны Халди (Тержанский район) есть топоним (деревня) Андара.²⁰ Фонетическая близость к нему Ардаракихи урартских источников дает нам возможность высказать предположение, что эта страна может быть отождествлена с именем данной деревни.

По нашему мнению, страна Балтулхи должна быть идентифицирована со страной Бала хеттских источников, которая помещается в ущелье Евфрата, на Эрзинжанской низменности к юго-западу от Халдириулхи и Ардаракихи. Здесь же обнаружены следы урартской крепости и надпись Менуа.²¹ Крепость должна была быть резиденцией урартского чиновника в этой стране. Аргишти после завоевания Шашки, Ардаракихи, Балтулхи и

¹⁹ Д.Тейлор. Путешествие по курдистану.-ИКОИРГО, Тб. 1894, с.62.

²⁰ Там же.

²¹ Я.А.Манандян. О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении Ер., 1956, с. 106-111

Кабилухи сообщает, что «правителя (свой) области я посадил (там)».²²

К южнее от Балтулхи находилась Кабилухи поблизости от Шашки, Ардаракихи, Балтулхи и Хадлириулхи,²³ к югу от Тержани.

Более достоверным выглядит идентификация урартской Кабилухи Гиспиритидской с городом-Кабале, которая была известна еще в античной эпохе золотыми рудниками. Может быть, это тот самый город-Кабадал (в современной Турции).

Как отмечалось, территория Даиазна не распространялась до прибрежной полосы моря. Трудно сказать с уверенностью, достигли ли ее границы до течения реки Чорохи. Возможно ее границы в этом секторе Колха проходили по горе Чанети, но предположения станут реальным и в том случае, если оправдается точка зрения Н.Арутюняна о тождественности Ирданиуни из Мармашенской надписи современного города Артвина.

Таким образом, Диаоха простиралась от Шавшетских гор на в юге, до окрестностей Эрзинджана, может быть до города Кабадала.

Все выше указанные термины (области, города, имена правителей и государств) вызывают ассоциации с топонимами на территории Грузии, с грузинскими собственными именами и фамилиями. Кроме этого эти названия объясняются лишь картвельскими языками, например: Шешети(на)-«шешита», т.е. «гора дров», или же «шешет»-меч, сабля», т.е. мечеобразная гора. Название страны Диди(ни)-грузинское слово, означает большой. Биа-Биани-Абиани-происходит от архаического грузинского слова Абани)- означает «край». Если в термине «а» является топонимическим префиксом (ср.А-джара), тогда название страны Биани (Бана) связано с грузинским словом бана=»дабана» (купание). Термин Хушани (Хушалхи) вероятно связан со сванском словом Хош (большой) или же Хоч

²² Г.А.Меликишвили. Царство Урарту... с. 275.

²³ Там же.

(хороший). Названия Шериази или Шулианзи связаны с грузинскими словами шориани (далекий) или шуриани (завистливый). Шернази в старогрузинском-эпитет человека вызывающего вражду, междуособие, приносящего зло. Термин Ултуза (Олтизи) происходит от сванского слова х-олму (добавлять) или связано с человеческим именем-Орту или же мингрельским урту (без крыши). В Тариуни выделенная основа тар//тр связана с грузинским словом трева (волочить). В мегрельском тар значит князь, большой, сильный. Название Абнулуани связано с грузинскими словами «затемняет» или запутанный. Может быть этот термин связан с грузинским абани (край, область). Термин Када можно отождествить со сванским словом «кадар» (сухое место), када (уничтожение), када (топор), кад (ошибочный, предательство) и т.д. Основа названия страны-Ашкалаши шка-ашка наверное связано с мегрельским словом шка (центральное место) или со сванским ашк-хашк (доматканная шаль). В термине Шашилуни (сасило) основу «шаш» можно связать с грузинской основой-шаш- название одной из птиц в грузинском. Если термин связан с грузинском словом «сасило-сацило», то это означает принадлежность части. Балта-Балтулхи можно отождествить со сванским балта-топор, с грузинским балталухи-жердяной забор. Ардаракихи-Андара можно отождествить со сванским словом андау (пастух) или с арди (собственное имя) или же с древне грузинским божеством-Арди. Кабилухи-Колба-Кабала можно связать с грузинским словом-кабала-которое объясняется-бык сданный в аренду.

Имя города Эдия-Эдиани можно связать с существовавшим в горной Грузии объединением семейных общин, которым руководил Эди, объединение родственников-Эдини. Термин Утухай можно отождествить с грузино- мегрельским словом утехи (непоколебимый) или со сванским утиха (невозвращенный). Имя города Футе (Путе) означает сумку или быстрый или же сумасшедший. Термин Зуа (ини) можно связать с грузинским жуани (растение-плющ) или со сванскими словами-джуа (сука), Жуана (коршун), Балаиские города Лихсина

(Лихцина) и батиарик тоже связаны со грузинским миром. Основа название города Лихсина Лих связано с грузинским словом лих (места поросшее тростником) или со сванским Лихча (рубка, нашивать) или же лихцне (приучать, корить, приувеличение). Основа второго города Батиарик Бат связано с сванским словом бач (камен), бачар (каменный=город, крепост).

Имена правителей Даиаэни-Диаоха связаны с грузинским миром, например Сизни-Сени с мегрельское син (твой), грузинское шени (твой). Асия по свански-приятное. Утуфурси-грузинское утурфеси (очень красивый, красавец). Манудуби-Ману-Мано-Мана в грузинском собственные имена людей, а дубе вторая часть искомого слова по грузински-постепенно, вблизи друг с другом. Имя правителя страны Хушани Хахани также объясняется посредством грузинского языка - Хахо-Хахана (имя) Хаханашвили, Хахидзе (фамилии) а так же топонимей.

Само название Д-аиа-эн-и и Д-(а)иа-ох состоит из грузинского префикса д (показатель класса множества людей), ох-эх-хи-ен-сванского суффикса и основы аиа, которая по свански означает божество земледелия и подземного мира. В Грузии распространены фамилии-Даиаури, Диауни имя Диао и т.д.

Так, что Даиаэни-Диауэхи есть полностью картвельское (грузинское) царство, а не хурритское или же другого происхождения государство.

От древнейшего времени области Даиаэн-Диаоха входили в состав грузинских царств-княжеств-Кулха, Матиена, Спери-Сасперети, Мосхике, Кларджети, Колхети, Картли, Грузинское сакурапалато (Тао-Кларджети)-Самцхе-Саатабаго.

Daiaeni-Diaohi

S u m m a r y

This writing is dedicated to the anniversary of 3000 years of the Georgian statehood. In the monograph it is investigated the questions of ethnic belonging of the population and the localization of the ancient Georgian state Daiaeni-diaohi in the chorokhi river gorge and at the territory of towns Erzerum-Erzindjan-Kadadalis.

It is exposed the localization of a lot of the regions (Biani, Hušani, Didini, Seriazi, Ultuza, Šešeti, Šašiluni, Tariani, Qadaini, Aškalaši, Abnuluani, Haldiriulhi, Ardarakihi, Baltulhi, Kabiluhi), towns (Zua, Vtuhai, Edia, Pute) and mountains (Šešetina, Šulianzi) included in the state Daiaeni-Diaokhi.

It is determined the etymology of the above mentioned toponymy, the names of the rulers (Sieni, Asia, Utupursi, Manudubi, Hahani) of the state Daiaeni-Diaohi and the assyrian and the urartian names of this vast state. During the investigation of the localization of the above mentioned regions, towns and etc. and in the period of the study of the semantics of the onomastics it was used the hittian, assyrian, urartian, greek, roman, arabian, byzantine, ancient armenian, georgian data and the sources of the later european authors, the notes of the foreign and georgian travellers and investigators, historical and contemporary toponimical and onomastical data. It is also used the Kartvelian languages (Georgian, Svanian, Zanian=Megrelian-Lazian) dictionaries and existing scientific literature.

ამირანი – კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სამეცნიერო-კვლევითი საზოგადოებრივი ინსტიტუტის მოამბე, VI.

სინ – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები

ძახი – ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორია

ძახიქ – ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია

АВИИУ - Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту

ВДИ - вестник древней истории

ИКОИРГО - Известия кавказского отдела императорского русского географического общества

УКН - Урартские клинообразные надписи

შესავალი	3
წყაროები და ისტორიოგრაფია	6
დაიაენი-დიაოხის ჩამოყალიბება და მისი ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის	9
ქვეყანა ხუშანი	32
ქვეყანა ბიანი	43
ქვეყანა დიღინი	50
ქვეყანა თარიუნი	56
ქვეყანა შეშეთი	62
ქვეყანა ულთუზა	76
ქალაქი უტუხაი	80
ქვეყანა შერიაზი	83
დიაოხის ცენტრალური ოლქები (ქადა, აშკალაში)	89
ქალაქი შაშილუნი და მისი ქვეყანა (შაშქი?)	94
ქვეყანა აბნულუანი	100
ქვეყანა ხალდირიულხი	103
ქვეყანა ბალთულხი	109
დაიაენის სამხრეთი ოლქები (არდარაკიხი, კაბილუხი)	121
დაიაენი-დიაოხი (ტერიტორია, საზღვრები)	128
დაიაენი-დიაოხის მმართველთა საკუთარი სახელების სემანტიკა-წარმომავლობა	143
ტერმინების „დაიაენი“, „დიაოხი“ ეტიმოლოგია და ურთიერთმიმართებისათვის მათიენასა და ტაოხთან.....	149
დაიაენი-დიაოხი: ქართველური თუ ხურიტული სამყარო.....	157
დაიაენი-დიაოხის მეზობელი ქვეყნები	169
ძირითადი დასკვნები	178
ანოტაცია (რუსულ და ინგლისურ ენებზე).....	182
შემოკლებანი	193

ქაღალდის ზომა 60X84 1/16

ტირაჟი 100

ფასი სახელშეკრულებო